नं: ६१-घ

वैयाकरणसिद्धान्त रत्नाकरः

कृदन्त प्रक्रिया पत्राणि-६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं॰ ६१ - घ
वैयाकरणसिद्धान्त रत्नाकरः
कृदन्त प्रक्रिया
पत्राणि ६८

वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः

कृदन्तप्रक्रिया

पत्राणि ६८

५८

६८ पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ६१-घ
वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः
कृदन्तप्रक्रिया
पत्राणि ६८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ॐ १२ ॐ

॥सिद्धांतरत्नाकरे रुद्रं तस्यपुस्तकं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥सि.र.कृ॥

॥१॥

1

श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमः सवित्रे। वेंकटेशो विजयतेतराम्॥ जायतां प्रकृतिः सा मामनेकानेकशक्तिका। यन्नक्ति
शब्दरूपाणि सांनिध्यात्सृजत्ययत्नतया॥१॥ गोपीपीनकुचद्वंद्वसंगादानंदसुंदरा। यं त्वां दर्शयिमे श्रीशाआवष्टे सकृतीकृ
तः॥२॥ अर्थप्रत्यायनाय प्रयुज्यमानशब्दानुशासनं न क्वचित्पदानुशासनपूर्वकमिति सुप्तिङंतं पदमित्यारं(?)भः॥ ध्य
न तत्क्रमानुरोधेन तदुभयं निरूपयत्सु पाकल्लादीनां च प्रकृतित्वेनापेक्षितानां कृत्तान्वकुमारभते धातोरिति। अत्र कश्चि दं
त्॥ आग्लादेशाद्धात्वधिकारेण त्वात्ततीयसमाप्तेरिसा(?)॥ अन्यथा एधते इत्यादौ विकरणोर्मविधानात्ट्टेरेत्वं न स्यात् एशः
शित्वं सर्वादेशार्थं कर्त्तव्यं स्यात् इतरथा स्यादेः परस्य त्यादेरेत्वे ह्ययोरेकारयोः श्रवणप्रसंगात्। मन्मते तु एकारस्यैकार
वचनेप्रयोजनाभावादंत्येनापि शित्वं सर्वादेशः सिध्यतीति लाघवं। किं च लिंत्वाडि-तः इतश्च तस्य स्थपिपातांतेना
मः लिडः सीयुट याग्नुट् परस्मैपदेष्वित्यादावपि विकरणोर्मविहितत्वाद्दोष एव॥ तस्माद्धाद्य एव पक्षो युक्त इति चेन्नैतस्माह॥
आन्तृतीयसमाप्तेरित्यादिना। अत्र च लिंगमेशः शित्वमेव। लक्ष्यविरोधे लाघवस्याप्रयोजकत्वात्। आद्यपक्षे आर्द्धधा
तुकसंज्ञायां धातुग्रहणाभावाद्वृक्षत्वं वृक्षतेत्यादावपि प्रसंगः। तन्निवृत्तये तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यं स्यान्महद्गौरवं॥ ॥१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किंच पेचयूयं वक्रयूयमित्यत्र थस्य अकारः श्वित्कर्त्तव्यः स्यात्॥ अकारस्याकारविधिः समसंख्यार्थः स्यात्। सिद्धांते
तु आदेः परस्येत्यादेरकारे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेणेष्टसिद्धिः॥ एत्वादिविधौ विहितविशेषणात्र कश्चिद्दोषः। न
चैवमपि लूभ्यां लूभ्यामित्यादावपि टप्रसंगः॥ धातोः परत्वाद्धल्कृतो विहितत्वाच्च भ्यामादेरिति वाच्यं॥ धातोरित्यस्याहत्या
ज्ञामिधातोरित्यतो धातोरित्यनुवर्त्तनाद्वा धातोरित्युच्चार्य विहितानामेवार्धधातुकसंज्ञा[illegible]विधानात्॥ स्यादेतत्॥ सूत्र
मिदं मास्तु॥ न च प्रातिपदिके प्रसक्ता मदादयः श्रूंक्याः॥ विशेषविहितैः स्वादिभिर्बाधात्॥ किंच प्रकृत्युपस्थापनांतरंगक्रि
यापेक्षयाये कर्तृकर्मणी न तैर्वक्तुमदादयो भवंति। न चाष्टांतरवाच्यबहिरंगक्रियाकर्तृकर्मणोः॥ द्वितीयादयस्तु ह
र्ष्यंपश्येत्यादौ प्रातिपदिकादेव विधीयमाना बहिरंगक्रियासाधनमेव वदंतो नाङ्भवंति॥ तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेन्न॥
अंगसंज्ञायां धात्वधिकारस्योपयुक्तत्वात्॥ कृदुपपदसंज्ञे अपि प्रयोजने भवतः। संन्निहिते धात्वधिकारे येप्रत्ययास्ते
कृत्संज्ञास्तत्रैव तस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्यानिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति॥ कृदुपपदसंज्ञासूत्रयोरुत्तरत्राधिका
राभ्युपगमान्नेदं प्रयोजनमिति [illegible] सूत्रं केवलमंगसंज्ञार्थमेवेति स्थितं। नदपि प्रत्याख्यातं भाष्ये॥ धातुग्रहणम

दृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥२॥ नर्थकं पङ्क्तिधोधात्वधिकारादिति सर्वाधिकारोऽवरूपांगी कार्यः करिष्यतिहरिष्यतीत्यादावंगसंज्ञार्थमिति दिक् ॥
2 तत्रोपपदंमहत्वाः संज्ञाया अन्वर्थत्वान्महान्तं कुंभं करोतीत्यत्रनोपपदसंज्ञा ॥ यद्यत्रोपोच्चारितं तत्पदं ॥ यच्चोपपदं न तदु
पोच्चारीति । यदा तु महाकुंभं करोतीति विग्रहस्तदा महाकुंभकार इति भवत्येव इह त्वा कुंभं कुंभं करोतीति कुंभी
करोति मृदमित्यत्रापि न भवति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां प्रकृतिवाचकाद्द्वितीया विधीयते । तत्र विकृतेः प्र
कृतिसापेक्षत्वात्सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यात् ॥ उपपदसंज्ञायामविधोव समर्थपरिभाषोपस्थितेर्नि
र्विषादत्वात् । काष्ठान्कटीकरोति काष्ठकटीकार इति तु भाष्यकारेष्ट्या भवत्येव । शिष्टं सर्वं प्रागेव व्याख्यातं ॥ कृद
तिङ् ॥ इहाऽतिङ् ग्रहणाच्छाक्यमकर्तुं । न वैवं पठतीति भवतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वापत्तिः ॥ इष्टापत्तेः । तिङैवैकत्वा
दिसंख्याया अभिधानात्स्वादीनामनुत्पत्तेः । न वैकः द्वावित्यत्रेव साधुत्वार्थास्स्वाद्युत्पत्तिः शंक्या । तिङन्तत्वात्पद
त्वेनैव साधुत्वोपपत्तेः । अन एव अपदं न प्रयुंजीतेति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ क्वचित्पदस्यापि गवित्ययमाह इत्यादौ राम
साधुत्वं सूत्रे भाष्यादिप्रामाण्यात्स्वीकार्यमित्युक्तं सूत्रायामित्यत्रेति बोध्यं । तिङन्तोपस्थाप्यप्रक्रियाया स्त्रीत्वेन ॥२॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बा

योगाभावान्नटोदयः ॥ अपत्येन योगाभावान्नेति ङ्. नादरणादयः ॥ अतिशायनेन तमबिष्ठनौ नेति ङ्. श्चेत्यनेनन नति हं नादरणा

दयइति ज्ञापनाच्चेत्याकरः । वक्रूतक्तवतू ङं नानोञ्ज्ञा ङ्ति पादिकत्वं कृत्संज्ञेवबाति ङानेतिनेनज्ञापपन् इत्यपि सुवचं ॥ नचै

वं पचतीत्यादौ कस्यापि नौ तिन्नुकृशंक्याः ॥ धात्वादेः षः सः इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तेः ॥ चिकीर्षतीत्यादौ लेकादेशस्य स्थानि

वद्भावाद्धातुत्वाभावान्नेति ॥ नन्वेवमत्यपाख्यानेन युक्तं ॥ एधेरनूयजेरस्त्रित्यादौ प्रातिपदिकत्वान्नलोपापत्तेः ॥ मैवं ॥ ॐस्य

रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ इह तर्हि यूयान्त्रवीयादित्यादौ कृधकारत्वाद्धाहोर्निस्यात् ॥ नैष दोषः ॥ सार्वधातुकप्रतिषे

धेति ङामकृदिति निषेधोनेति ज्ञापनात् ॥ प्रत्यथा विनुयात्सुनुयादित्यत्राकृदित्येव सिद्धे किं तेनेति दिक् ॥ वासरूपो ॥

परिभाषेति ॥ असरूपापवादप्रत्ययविधानमस्या लिंगं ॥ प्रतिसूत्रमुपस्थितावधिकारो यत्र लिंगं तत्रोपस्थितो परिभाषेति न

योमेदिः ॥ अस्याधिकारत्वेनास्ति फलमिति भावः ॥ अस्मिन्धात्वधिकारइति ॥ सूत्रकृन्मतमेतत् ॥ मतान्तरे त्वस्मिन्निति समर्थम् ॥

नचैवमिनः प्राचीनेष्वपिकृत्सु ण्वुल्तृचौ श्यपदुश्यमादिषु वासरूपविधिः शंक्यः ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । विभाषाधेट्श्व्योः

इति नोवा ॥ अक्षोन्यतरस्यामित्यादौ तत्र तत्र विकल्पग्रहणेनास्यास्तत्रानुपस्थितिज्ञापनात् ॥ असरूपइति ॥ ननु अमात्र

५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्यं प्रयोगे वा उपदेशेऽवस्थायां वा नाद्यः। त्योऽपवादित्यत्र ल्युटोऽपि प्रसंगात्। नद्य नक्तादिःकारः प्रत्ययः। लुङि त्वपा
क्षीदिति सावर्ण्ये ईकारः इति प्रयोगेऽसरूपत्वात्। भ्वः पक्ष्यात्र ल्यूडपि स्यात्। न च भूतानद्यतनपरोक्षे लिङ्विषये हृश
श्वद्योर्लङ् लिङ्गिति लङ्विधानेन लादेशेऽपि वाऽसरूपविधिर्नेति ज्ञापकज्ञानोक्तदोष इति वाच्यं ग्रामणीर्ग्रामनायक इत्यादौ
क्विबादिषूत्सर्गसमावेशानापत्तेः न ह्येते क्विबादयः प्रयोगे रूपवन्तः न द्वितीयः गोदः कंबलद इत्यादौ कविषये
ऽण्णोऽपि प्रसंगात् उच्यते अस्त्व् द्वितीय एव अनुबन्धानामनेकान्तत्वे दोषाभावात् पक्षान्तरेऽपि नानुबन्धकृतमसारू
प्यमिति वचनान्न दोषः नन्वादन्तलक्षणप्रत्ययविषये ददातिदधात्योर्विभाषेति विभाषाग्रहणं त्यया विधिना ज्ञापितं अ
थवा अर्थप्रत्यायकप्रत्ययोऽत्रासरूपो विवक्षितः तादृशश्चानुबन्धरहित एव अतोऽपवादो गोद इत्यादौ तथा च कृत्तया
क्विबादिष्वपि विकारमात्रमर्थबोधकं इति प्रयोगे रूपवत्त्वाभावेऽप्यंगीकार्यं अनुबन्धविशिष्टे धातुत्वप्रत्ययत्वव्यवहा
रो भाक्त एव तथा च मुख्यासारूप्यसंभवेऽनुबन्धप्रयुक्तगौणसारूप्यग्रहणमप्रामाणिकमिति गोदः कंबलद इत्यादौ
नाण्प्रसंग इत्यनवद्यं अपवादे ति सामर्थ्यलभ्यमेतत् यद्युत्सर्गो बाधभवति अपवादोऽसरूप उत्सर्गस्य बाधक इ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्युक्तेवानकश्चिद्विशेषः आद्येऽप्राप्ते विभाषा द्वितीये तु प्राप्ते इति कैयटोक्तेः तथाप्यसरूपस्य विशिष्टोऽपवाद
एव न्याय्यः न तूत्सर्गः बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तेरेवाभावात् उत्सर्गप्रवृत्तिवेलायामप
वादप्रतीक्षायाश्च नियमत्वात् स्यादेतत् वासरूपइत्येतावदुच्यते तत्र वेत्यनेन न किं भावो विकल्प्यते असरूपोपवा
दो वा भवति पक्षे न भवतीति उत बाधकत्वं विकल्प्यते उत्सर्गस्य बाधको भवति पक्षे न बाधक इति नाद्यः अपवादस
त्वे विकल्पिते तदप्रवृत्तावुत्सर्गप्रवृत्त्यनापत्तेः अपवादेनोत्सर्गे नित्यं बाधिते पश्चादपवादेऽनेन विकल्पिते पुन
रुत्सर्गप्रवृत्त्ययोगात् ततश्च एवमुक्तं तृजादय उत्सर्गाः तेषामपवादः इगुपधलक्षणः कः तत्र पक्षे विक्षिपः इति स्या
त् विक्षेप्ता विक्षेपकः विक्षेपः इति न स्यात् यथा तद्धितेऽपवादेनाणा मुक्तेऽण् न भवति किंतु दक्षस्यापत्यमिति
वाक्यमेव तथात्रकृतेपि केवलं धातोरेवानुत्पन्नप्रत्ययकस्य क्षेपणक्रियाकर्तरि प्रयोगापत्तिः न चेष्टापत्तिः ॥
तस्मार्थाभिधाने सामर्थ्याभावात् न केवलेत्यादिनिषेधाच्च नांत्यः अस्तिर्भवंतीपर इत्याये नांतरंगस्या
निषेधसंभवे बहिरंगबाधकत्वनिषेधस्यायुक्तत्वात् तस्मात्पक्षद्वयमनुपपन्नमिति चेन्न तद्धितेसविभक्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४ कपदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्य प्रयोगेन केवलेत्यादिनिषेधात्कृत्वाऽऽदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात् एवं च न
केवलेत्यादिनिषेधानुरोधेन बहिरंगमपि बाधकत्वेन कल्प्यते न त्वंतरंगमपवादस्तत्वमित्याशयेनाह । बाधकोऽवेति ॥
न भावबाधकत्वेपक्षे प्रतिषिद्धे उत्सर्गप्रवृत्तौ बाधकाभावादिति शेषः इत्यादयोऽपि साधव एवेति भावः ननु कथमिदं वि
यां ज्ञायते स्त्रियामभिधेये यो वा न भवति उत स्त्रियामित्यस्यैव स्वरूपस्य निषेधः स्त्रियामित्युच्यमाना ये प्रत्यया विधीयंते ते षुवा
स्वरूपेण न भवतीति नाद्यः खट्वालविनमा ऽ ह्रूपतानतव्यदादीनां नित्यं बाधः स्यात् न द्वितीयः आवकोऽत्रीयावक्कुर्वि
ति रित्यत्र कर्मण्यँ हारेण वा स्त्रियामितिण्वाक्तिनो नित्यं बाधः स्यादित्याशंक्याह स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति स्त्रीग्रहणांश्च
यत्नेनाधिकारोऽपि न भवतीति भावः स्त्र्यधिकारविहिता ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधको न किंतु नित्यमेव वा
त्यर्थः स्त्र्यधिकारस्य परस्तात्तु वासरूपविधिरस्त्येव तथा च ग्रामितश्चो भोक्तुं ग्रामस्यते भोक्तुमिति सिद्धं यत्न तथा विशेष
विहितेन क्त्वाप्रत्ययेन भावलकारस्य समावेशो न स्यात् तथा कालादिषु तुमुन्विधौ कालो भोक्तुं कालो भोजनस्ये
त्यपि सिध्यति न त्वेवं क्तल्युट्तुमुनः खलर्थेषु दोषः हसितं छात्रस्य शोभनं पक्षेऽव्ययपिप्राप्नोति ल्युडूहसनं छात्र ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्पर्शोमनं यज्ञपित्स्यात् न तु मुन्नूरछ्रुतिमोक्तुं लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः स्वल्द्रीषत्पानः सोमो भवता स्वलपित्स्यात् सतप्तं
अर्हे कृत्यतृचश्चेमत्र चकाराद्द्ेन विशेषविहितो लिङ् तेन सह कृत्यतृचोः समावेशः पुनः कृत्यग्रहणं न स्वाधिकारादृ
र्हे वासरूपविधिरनित्य इति ज्ञापयत इत्यदोष इति दिक् कृत्याः ण्वुलः प्रागिति अत्र चार्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र कृत्याश्चेति
बाध्येत तद्ग्रहणं योगापेक्षं लिङ्गं वृश्चिकृतानुबन्धात् ण्वुल् इति सूत्रेण प्रसिद्धं नयोरेव एकशब्दः साक्षात् कर्तृरपकर्षणा
२ र्थ इति हृत्स्विकृत फलानुकूलस्वार्थत्वमिति भावः नकारैकारावितौ एधितव्यमित्यत्र तौ कौरस्तित्स्वरितमिति स्वरितः ६
शेषनिघातः एधनीयमित्यत्र उपोत्तमं रितीति ईकार उदात्तः शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः वसेस्तव्यदिति
एतद्वचसूत्रजं वास्तव्यमिति वा वास्तव्य इति तद्धितेन सिद्धेः दिगादित्वाद्यत् नित्यशब्दात् व्याख्यानेनोपायनियमो नास्ति न
नु उक्तं उपादायापि ये हेयाः स्तानुपायान् प्रचक्षते उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठत इति न वा वास्तव्यमित्यत्र स्वरभेदः
कृत्ये किं स्युजिति यदतो दात्तत्वं तदेव यत्तोश्चात दर्थ इत्यनेन विधीयते नैतदभावात् केलिमर इति किं तं गुणादिति
विधानार्थमिति त्वं स्वरार्थं कृत्याइति वक्तव्यं वचनेनानुक्तसंग्रहार्थेनेदं ज्ञापयत इत्याहुः भाष्यविरुद्धमिति शुद्धकर्मण्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰कौ॰
५
5 ष्ठ्य

बभाष्यकृतोदाहृतत्वादिति भावः कृत्यचः उपसर्गादिणोयस्य तउपसर्गादिति वर्त्तते रषाभ्यामिति च तात्स्थ्याता
च्छक्ष्मित्याह उपसर्गस्थादिति प्रमग्नइति टुमस्जो शुद्धौ ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः निर्विण्णेति विद्यतेरनुदात्त
त्वान्नेट् रदाभ्यां निष्ठातइति नकारः यकेति नवाच्यं वाच्ये पीति भविष्यतीति वाच्यं रषाभ्यां परस्य नस्येति संज्ञेः व्यवधान
बाधेपि निर्दिष्टपरिभाषाप्राप्तिपि निरस्यन्नपि न कृतो रव्यवधानस्येतेन बाधितुमशक्यत्वात् प्रमाणमाणोति यानेहोप्यु
कृनतः कर्मणि लट् शानच् सार्वधातुके यक् ञानेमुक् नेमुक्तमिति इरएव निषेध्यो न तु रस्य तथा च बाम इति दुर्याण
मित्यपि भवतीति बोध्यं हलश्च इजुप इजुपधस्य कृत्वं तत्तमसंदिग्धमिति हलः इत्येतन्नज्ञदादिलक्षकमित्याह हलो
देरिति इहणोरिति निवृत्तं विभाषेति निवर्त्तते कृत्यचइत्येव सिद्धे विकल्पार्थमिदं तदाह णो वा स्यादिति इजादेः अत्र
हल्वइमनुवर्त्तनं तदंतपरं इजादेर्हलादिलाद्योगादित्याह हलंतादिति विहितइति यद्यपि तु विशेषणं नाश्रीयेत तर्हि
नियमोयं न स्यात् णिजन्लोपे कृते हलंतात्परत्वेन णोर्विभाषेति विकल्पबाधनाय विधेः संभवादिति तथ्याः नच वि
तं स्थानिवद्भावेन हलंतात्परत्वासंभवात् भाष्यस्वरसोप्येवं पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यस्मिन्नप्यदोषत्वादिष्टाप

विहितइ

५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वादत्वात् इह विभाषेत्यपि निवृत्तिं इदं कृत्यचस्त्येव न सिद्धे नियमार्थं तदाहुः तन्नस्थस्यैवेति प्रेक्षणीयमिति इ खिगतो
उपलक्षणमिति आख्यानमत्र ग्रहणं प्रेन्धनमिति इविष्याप्तो इदित्वान्नुम् सत्पूरत्वाभावान्नानुस्वारः उपलक्षणस्या
नुस्वारस्याभावात्समेनेति भावः क्षोभणमिति उंभ प्ररणोमस्यान्नानुस्वारः उपलक्षणस्य तत्समत्वे वानिंसणिति सिद्धुंवन
णिष्ट्रुंवुंवने णिदिकृत्साया कृत्यिपर इति निदं नोदाहरणं तु प्रांवः प्रामादिकं एषां तमेति एषां नस्यधात्वंतरत्वा
दप्राप्तेर्वचनं यत्तु हेरचजीति सूत्रे ऽचड़ीति पर्युदासेन केवलग्रहणेप्यधिकरस्य ग्रहणमिति ज्ञापितत्वादिदं ना
पूर्ववचनमिति वदंति तन्न ज्ञापकत्वस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् तथा च भाष्यं ज्ञापकं त्वनयस्याप्यधिकस्य कुत्व
विज्ञानार्थं निनप्रतिषेधप्राप्यर्थतीत्यत्र कुत्वं सिद्धमिति न च सामान्यापेक्षं तत्र पाध्याधाद्येद्रु इन्द्रः अइ त्यादौ णप्य धि
कग्रहणापत्तौ पाचयोघृणा यइत्यतिषेधप्राप्त्यत्ते: अप्रवीयत नाकामकर्तुमिति यत्तु भाष्ये ऽजंतभ्रूतपूर्वमात्रा
दपि यथा स्यात् दित्सं धित्सं स्थादि धातुकस्माच्यः ऽकारलोपे कृते हलंतादिति इण्प्राप्नोति अजग्रहणसाम
र्थ्यादिदेन भवतीत्युक्तं अन्येनतदनुसारिणोप्येवं तेन यतीनावरस्याद्युदात्तत्वं सिध्यतीति तेषामाशयः तदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ कौ॰
६

दापात्ततः आर्द्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवेत् लोपस्त्वार्द्धधातुके परत एवोचितः
अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावेन गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसंगादिति न्यायः तच्चिन्त्यं पक्ष
त्वभावेऽस्मिन्नेन विधेयसमप्यपेक्ष्यावैषयिकारणसप्तम्या एवन्याय्यत्वात् लक्ष्यलक्षणाभावसंबंधानपेक्षणा
त् अत एवार्द्धधातुकसामान्ये कारलोप इति भाष्यमुपपद्यतेतरां भाविनोपि बुद्ध्या प्राथमिकत्वाध्यवसायेन रथं
नरसामत्वादेरिव निमित्तत्वमक्षतमेवेति द्विमोऽलुगन्तघत्यास्यप्तन्न स्वयमेवोक्तत्वाः तीव लोप इत्यत्रापि आर्द्धधा
तुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वे निमित्तत्वाक्षतेः किंच दरिद्र इत्येतद्दर्शमपि तत्र दरिद्राते रार्द्धधातुके विवक्षिते त्वा
तो लोप इति वार्त्तिकात् अपिच यङ्लुकि सूत्रभाष्यादिमते पापचीइती घ्नते त्वन्मते च पापाकइति स्यात्
समानाश्रयो लुक् श्लोपेन वाध्यतेन त्वनैमित्तिकोपीति राद्धांतात् तस्माद्यथाभाष्यमग्रहणाभावश्रपकमि
ति दिक् ईयतिः आतो लोप इटि चेत्यत आत इत्यनुवर्त्तते तदा हे आतईत्स्यादिति तत्किंत्रासि शासुहिंसायां केवि
तु सानुस्वारं त्रासिं पठंति तिन्नाह डुवंदेरुर्धा सद्गुहोत्सपत इति सूत्रविरोधात् नानुबंधेति अनुबंधानामनेका ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नित्वेऽर्थसिद्धे पक्षांतरे ददातिदधात्योरित्यत्र विभाषाग्रहणेन ज्ञापितमित्यवोचाम आलंभ्यो गौरिति समासांतोदा
त्तत्वबाधकः कुत्सरपदप्रकृतिस्वरः तत्र गपतितिस्वरोऽवशिष्यते शेषमिति घातः यत्तितु यतोऽनावइत्याद्युदा
त्तत्वं स्यात् उपात्प्रशंसायां उपाल्लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते इति पूर्वं नुम् ततोऽदुपधत्वाभावाण्णत् अंतस्व
रितत्वं प्राचानुपतिपादयस्तुक्तं तदाकरविरुद्धमित्युपेक्ष्यं प्रशंसेह गम्यमानत्वेन विशेषणं धात्वर्थस्य प्राप्तिरेव तेन यस्य
यस्मात्प्राप्तिः प्रशंसावीजं तदिहोदाहरणं अन्यथा तु प्रत्युदाहरणं उपलंभ्य इति प्रशंसाहेतुभूतप्राप्तिकर्मेति बोधः॥
गदमदचरयमेन पंचम्यर्थे सप्तमी अनुपसर्गेभ्य एभ्यो यत्स्यात् अनुपसर्गेभ्यः किं नैषधे कार्यमिदं निगाद्यं प्रमाद्यं यमेरि
ति पोरदुपधादित्यनेन न सिद्धेरिति भावः नियमे साधुरिति यमः समुपनिविषु चेति पाक्षिके प्राप्ते तद्भिन्नोपसर्गार्थः न चैवं कृ
त्यानां कर्तरीति तृतीया प्राप्ता भावे कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी स्यादिति वाच्यं करणत्वविवक्षायां त्वयानिष्पाद्यस्तत्र तद्भिन्नपक्षेपि
तृतीयायाः सुकरत्वात् स्तुत्यर्हमिति पणितव्यं शाष्टीयं यद्यप्यर्थद्वयपरस्तथापि पण्यशब्दस्याप्यवहर्तव्ये एव रूढ इतीदृगर्थनि
यमो लभ्यते निपातनबलात् शतेनेति अनियतसंख्यापरः शतशब्दः कस्माद्वरणेवरवितृणां संख्यानियमायोगात् वृङ् इति
अनिरोधरूपस्यार्थस्य संभक्तिवाचित्वेन संभवादिति भावः दत्येति प्रार्थनार्हेत्यर्थः एतिस्तुशास्वृ इत्यादिना वृञः क्यप्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰र॰कृ
७
7

रहावथादीनितिर्विभक्तिकानि अनुदंदः तेन स्त्रियामेव वर्यैतिनिपातनं बोध्यं अस्त्रियां तु वृङ् ऋहलोर्ण्यत् वार्याऋत्वि
जइति काशिकायां नवेहश्चतिस्फुटाख्यातिकापृष्टंकथः नत्रहजएवग्रहणंमितिवत्स्प्रमाणत्वात् भद्रिस्फु सुग्रीवोममव
र्यैसावितिपुंसिपर्युपुंजातोजमानिर्देशंमस्येनाउपसर्याकालः प्राप्तोऽस्याः कोल्या नरस्य प्राप्तमित्यधिकारे कालादित्यत् अजन
नं अजनस्तस्याक्ष्यावष्टे गर्भग्रहणइत्यत्र अजर्यांजीर्यतिरकर्मकत्वात्कर्तर्येवेतिभावे यत्स्यादजर्यसंगतेनेति तथाविनिष्टमित्या
न्यायेनाह कर्तरियदिति इदंनिपातनात्कथम् उक्तं च धातुसाधनकालानांप्राप्त्यर्थंनियमस्य च अनुबंधविकाराणां
रूढ्यर्थं च निपातनमिति संगमनंसंगतं भावे क्तः तथाजर्यशब्दस्य वाच्यं न भवति उभयोर्योगानापत्तेस्तत्राह संगतं चद्विशे
ष्यमिति न च कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव यत्स्यान्नेति वाच्यं अनभिधानान्नेतिभाष्यकृतान्सर्वात् सोपसर्गस्य
सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्यनिपातनादकर्मकतावोध्या किं च संभवति सामानाधिकरण्ये इतिन्यायेन कर्तर्येवप्रत्ययो न्याय्यः
अत एवाजर्यसंगतमिति सोऽत्रानिर्देशः संगच्छते अन्यथाऽजर्यसंगतेनेति वैयधिकरण्यं स्यात् संगतं चेद्भवतीति किं
भवतीति र्थ्याख्यानेनतद्दुर्वारं यथा हत्यैलोमस्य मिथ्या त्रलोमानि च लूनानीति कर्तृविशेषणं लोमग्रहणमिति हृत्यैहृषित
लोममितिरितिवैयधिकरण्येपीड्विकल्पो भवति तथा प्रकृतेनेष्यते अतः संगतं चेद्विशेष्यमिति सुष्ठूक्तमिति दि
क्। वदः सुपि च स्तोत्रमिति किंतस्यापि यजादीनामित्युक्ते आङ्गुणः कर्मणीति भुवो भावे यत्रत्राकर्मकत्वा

राम
७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावे क्तः शिद्धः कर्मण्यसंभवान्न भविष्यत्येवेति भावग्रहणं व्यर्थमित्युक्त्वा तदुत्तरसूत्रार्थमिति भाष्यकृतोक्तं तथा भावग्रह
णापकर्षणं भाष्यविरुद्धमिति तेषां भावः । एके भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ अनुपसर्गादित्येवेति । गदमदचरेत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । हनस्त च । सकर्मकत्वात्कर्मणि प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमाह । भावे क्वचित् । भावे किं । अवघात्यो वृषलः । एतिस्तु । सुप्यनुपस
र्गे भाव इति सर्वं निवृत्तमिति ध्वनयन्नाह । एत्य इति । इत्य इति । इडो दैवादिकस्य तिस्र पेय इत्यपि भवति ॥ नदृड इति । इड वंदद्वेषां सदु
ह्रां एषां तदस्मिन्नेन वार्यत्राश्रस्याद्युदात्तत्वविधानादेतद्ज्ञापकेन तत्र इदिवदि ष्यांनित्यात्मनेपदिष्यांसाहचर्याद्दृड् । एवग्रहणात् ।
पादस्यापीति । तोनेतोरावरूपक इति प्राप्तस्य प्राड् त्वादिति । न वैव माडं किमासी मादावग्रहः । शंकाः इष्टापत्तेः । न लक्षणे
न एवकारा अनुवर्त्तनीय दकारे नामलक्षणमनुवर्त्यं यथा लक्ष्यं पदं कर्त्तव्यमिति भाष्योक्तेः वैदिकैः क्वचिद्ववग्रहः क्रिय
ते क्वचिन्न संप्रदायानुरोधादित्यसंदेहः । यत्तु यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्रावग्रहो न यथा हरिद्रुरित्यत्र हरिन्त्राष्ट्र इकारांततरहरि
द्रुः स्तकारांतत इति संदेहादिति कैयटः । तन्न । अविजंदे वो देवेभिरित्यादावर्थनिश्चयेप्यवग्रहादर्शनात् ॥ ईश्वर वनः । क्वस्वः
सुपरूः इति । न वख्येयमित्यत्र षत्वं तु कोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् तथानुकरणं शंक्यः पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति प्राप्तं
नात् । अन्यथा शिवेच्छन्त्रमित्यत्र कृस्वाश्रयो नित्यस्फुक स्यात् । इष्टस्फ्कदीर्घानपदांतादेति वैकल्पिक एव । आदेन ताद्द् इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्ति प्रश्लेषेण द्वितीय इकारो ऽयेविभाषेत्यात्त्वबाधनायावश्यं विधेयः । अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाशः स्वापते
स्वन्यते इत्वस्यावकाशो यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति आत्वपक्षे तु द्वयोः प्राप्तौ परत्वादंतरंगत्वाच्चात्वं प्रसज्येत ये विभा
षेत्यत्र येइति विषयसप्तम्या यकारादौ बुद्धिस्थे प्रत्यये जायमानमात्वमंतरंगं क्यपा सह विधीयमानमित्वं बहिरंगमिति
दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति सूत्रे ञ्य इति च्छेदं कैयटः प्रतिप्रयोगमिष्टमित्वमेवांतरंगमिति संतरंगबहिरंगभावे सत्येव परी
त्यात् आत्वमेव बहिरंगं येइति परसप्तम्याश्रयणादंगत्वाच्च इत्वमित्येनात्वबाधोपयुक्त एवेति दीर्घग्रहणं व्याख्यानं पातंज
लं सुष्ठ्वेति दिक् ॥ पुंसीति भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्र विभक्तेरिति डुभृञ् धारणपोषणयोरिति लुग्विकरणाद्धुवु
वंधकः । भरतेरिति भृञ् भरण इत्येकानुबंधकः । भाष्ये तु पाणिनिगृहीतो भार्याश्चाहुः तत्र संज्ञायां समजेत्यत्र व्रजेय
जोर्भाव इत्यतो भाव इत्यनुवर्तनात्कर्मणि क्यपः प्राप्त्यभावात् ण्यदिति भार्याश्चाहुः सिद्धांती तु स्त्रियां भावाधि
कारे ऽस्तीतेन भार्यापि सिध्यतीत्याह । नेन अवश्यवार्या पत्नीति वा कृत्यलका देवण्यदिति पक्षांतरमप्युक्तमिति बोध्यम् ।
राजसूय सूर्य रुच्याव्यथ्याः कर्तरि निपात्यंते पठंति राजसंक्रीणातीत्यादौ तथा दृष्टत्वात् योगरूढ्यर्थं निपातनं तेनाघ
पक्षे ऽश्वमेधादौ क्षत्रियकर्तृके द्वितीये ज्योतिष्टोमादौ च न साधुत्वं उत्वमिति तपरपरत्वाद्धलि च इति दीर्घ इति भावः ॥ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्ति संक्रान्तिरिति वदः सुप्तीत्यानेन प्रत्ययो विधीयते तत्र यस्मात्प्रत्ययोऽनेन परिहं ख्यायत इत्यर्थः। पापमिन्निवेति कृक्तेः पापाश्च
ये पापेदं मे विड्ढकिट् घोर पीतिकोऽग्रात्। प्रत्ययिम्पां। वक्रूअमिति। हृन्निकृचुछुंदसीति सूत्रे प्रविक्षेप। लोके त्विति। प्रतिग्राह्य
मपि ग्राह्यमिति एपदेवेति भावः। पदासैरि। अवगृह्यमिति। प्रवग्रहो विच्छेदः। अवांतरपदत्वं ज्ञापयितु पदपाठकाले कंचि
त्कालं विरामः इति नव्याः। इयितां मम नित्विधः पपिवांसां सुतस्य। त्यादावर्वांतरपदत्वाभावे पावग्रहदर्शनान्त्रेति यत्नपत्नेदं तत्रा
वाचाम। प्रग्रहः कप्रकृतिभावा घणादि विरहे परस्परमवारसंधिः गृह्यकादिति। गृह्यकाशूद्धद्वीनादिष्वुकः। गृहासक्ताः पक्षि
मृगाश्चेत्युक्तास्ते गृह्यकाश्च तद्स्यमरः। पत्रेवाहनमिति। पत्तगतो पत्तं त्यनेनेति पत्रं दाम्नीशेसयुयुजेति करणेष्ट्रन्। पुण्यो गो
रिति। नवत्तद्वहन रथयुगेति तत्सिद्धे नापीदं सिद्धमिति वाच्यं। एपतं वारयितुमस्यारंभात्। अन्यथा योगो गोरिति स्यात्। अमा
वस्यात्। वृद्धो संत्यामिति। एवं चामावास्यायाश्चेति विहितस्तद्धितः प्रकृतिग्रहणो विकृतेरपि ग्रहणमिति न्यायेनामावास्याशब्दा
दस्य पक्षेपि सिध्यति। यदा तु यत्प्रत्ययांतस्येदं पाक्षिकं निपातनमुच्यते तदा यता मुक्तोऽधिकरणे एपदेवदुर्लभः। अथवा कु
लकाल्लु मेतत एवमपि एपदं तादृहिस्तद्धितो यदं तात्रस्यात्। किंच। पतोऽनावदतुत्तरपदमापद्य। तंस्यात्। अंतस्वरितं वेष्य
ते। तस्मात् एपदं तस्येवेदं निपातनमिति दिक्। अहल्लोपर्यंत। क्वप्रकरणे ग्रागलेरवं तंप्रासंगिकं। पंचम्यर्थे षष्ठी अइति

पु॰क्र॰१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न धातोर्ग्रहणं किंतु वर्णमात्रस्य। ई उ वंदेत्यादिलिंगात् परं कार्यमिति निर्देशाच्च। लपिदृभिम्यां वेति। पोरदुपधादिति प्राप्त
स्य यतोऽपवादः। यन्नु आप्तुयुधपिर्प्रिलपीति लपिं सूत्रे प्रक्षिप्यानुकृष्टसमुच्चयार्थेन चकारेणादंभेः संग्रह इत्याहुरित्ति कृत्।
तन्नु भाष्यविरोधादेह। एषां नाभावाद्वाप्येषां। स्त्रीकार्यमिति तुल्लुपादिवत्। तथा च श्रुतिः ऋग्दाम्यंग्रहपतिं। विश्वुर्गोपाऽग्रदाभ्यः
नतोदश्चं तिनदभा ति तस्कर इत्यादि। ओरावश्यके। श्रवश्यं भाव इत्यर्थे मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। ऋवर्णयोर्नाम मात्रे हिलोपः। लाव
मिति। इहावश्यकत्वं एषतां द्योत्यते। न चावश्यकार्थवाचकस्योपपदत्वान्नंगीकारे। वश्यलाव्यमित्यत्रोपपदंसमासोत्तरपदप्रकृति
स्वरत्वेन स्यातामिति वाच्यं। द्योतकतापक्षेऽपि मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् स्वरसमासयोरुपपत्तेः। न च एषतैवावश्यकस्य द्योतनाद
वश्यपद्रप्रयोगानुपपत्तिः। द्यावसपावित्यत्रेव दर्कृविद्योतितार्थस्यापि प्रयोगदर्शनात्। लौकिके लाघवं प्रत्यनादरात्। युमिश्रणे इ
ति। युञ्ज्बंधने इति तु न गृह्यते। सानुबंधकत्वादिति न्यासः। वैरूप्यकुत्वादेरिति। आदिशब्देन वैरूप्यकुत्वादि त्वतो भाष्याद्यगार्हपत्य
द्रमिति। शास्त्रोक्ताविरुद्धविशदाद्योग्याह्याः। एषोऽप्यग्निराने यएव न्यर्थः। उक्तं च। आनाय्योऽनित्य इति वे दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्। एक
योनौ तु तं विधादाने योग्य न्यथाम वेदिति। आनयनक्रियायां विधिरनयोर्निः। एकशब्देन बहुव्रीहिः। एवं च योगार्हपत्यादानीयते। अह
वनीयेन सहैकयोनि दक्षिणाग्नेरपस्मिन्नेवाग्नौ तमानाय्यशब्दं जानीयादिति तृतीयपादार्थः। प्रणाय्यः। असंमतो समम्मत्यभावे

ह
९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गम्ये इत्यर्थः। एवं स्थिते फलितमाह। अस्मान् इति विरक्त इति वा। यद्वा मास्ति मर्दस्मिन्नित्यर्थः। अपमान् वा अविरक्तो वा अन्यपदार्थाविति वे
ष्यं। धात्वेति। सर्वस्याभिधेनीन धात्वा। किंतु समिधमानवती समिधवती वांतरेण विकृतिबुद्धिरुपमाणा इत्थं या आत्रमत्यं इत्या
दिके वाङ्कविदस्माभिर्धेन्यामपिधात्वाः। ज्ञांसतीति। त्रास्ते प्रयोगो भाक्त इत्यवधेयं। क्तेनेति। पिब नेरधिकरणे यस्त्वत्ययोसुकुल्वनिपात्यते
सुप्यत् निस्वरापत्तेः। यतोऽनावद्स्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। धणि यात् कुउपाध्य इत्यत्रोत्तरपदाद्युदात्तनादर्ज्ञानादितिनयाः
तश्चिंत्यं। एपदं तत्रापि छांदसत्वात्निपातनाद्वेष्टस्वरोपपत्तेः। एप स्वकरणबाधमानाभावाच्च। क्तेनेति किं। कुं उपानं। संवेयः अग्नोपरि
अग्निस्थापनार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितस्थले इत्यर्थो ऽभ्यर्था। तदाह अग्निधारणार्थ इत्यादिना। संपूर्वस्य वहेः संप्रसारणं दीर्घश्च नि
पात्यते। चित्याग्निचितोतेः कर्मणि क्यबिति निपाताः। एपदितिनृचित्तं। यतोऽपवादः। इहाप्याचित्यनुवृत्तं ऋ चिसमेवविशेषणमेतरस्यानस्य
भावार्थकत्वेनाग्निवाचकतायोगान्तदाह। चित्यो ऽग्निरिति। अग्नेः किं। चियं तृणं। अग्निचित्येति। अंतोदात्तोयं निपातनात्। क्तेल्प
इति। हसितं हसनं छात्रस्य शोभनं। अत्र क्तल्यटोर्विषयेन प्रसके भावेन घञ्। इच्छुतिमोकुं। इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति लोट्। ना। लि
ङ् इति सूत्राल्लिङ् भवत्येव। ईषत्पानः सोमो भवता। आत्मनोयुच् इह खलून। गोदथ्य इति। लवधलषलढलोपे पु सहि [illegible] वहोरित्यो
त्वं। आधवादिति। वकारे णोवलघुनेतिभावः। युक्तिपाचुर्यपुंकेश्री [illegible] कान्त्रैरत्ना करेऽतुले। कृत्यानां प्रक्रियापूर्णा वेंकटेशस्य तु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इष्ये २ इति कृत्यश्च क्रिया। ण्वुल्तृचौ। णिलं पु गृहिङि. ल्व त्रि निषि धा यर्थं लितं स्वरार्थं विलं तु न स्वरार्थं प्रत्ययस्वरेणासिद्धेः। नापिदी
र्घवि धाव प्रत्न वा वित्यत्र विशेषणार्थं सामान्यग्रहणाविघातार्थं वा। तदिमेव तत्र सुवचत्वात्। न च मातरो मातर इत्यत्र दीर्घापत्तिः
यो नि सं वं सवा विनां दीर्घश्चेन स्यात् ग्रहणे वेति नियमोऽस्ति। किं तु तुरि हे मेयस्तु तु शुं दसा मत्रसामान्यग्रहणाविघातार्थमिति बोध्यं। का
ल... लिंगत्रय साधारणत्वेनाविति ध्वेन यन्नाह। कारिका कर्त्री तिनि स्थानशिनेति। र आदिभ्य श्चेति वेद। प्रक्रंनेति। प्रोपाभ्यां समर्था
भ्यामिति क्रमेरात्मनेपदविषयत्वं। अल्लोपस्येति। यत्तु ज्ञाबान धातुलोप इत्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचेक इत्युक्तं। तन्न। पदं लुगं तेन
धातुलोप इत्यस्याप्राप्तेः। यङं तेऽल्लोपस्य स्थानिस्थानिवद्भावात्। श्वपाकोपीति। कर्मण्यणि विपक्षे भवतीति भावः। लोलुव इति॥
सुपोऽभावाद्दोः सुपीति न यण्। इगुपधज्ञा। ण्वुल्तृचावुपसर्गात्किर्णामयमपवादः। एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यं। अत एवाह। वास
रूपेति। मेघः देवः सेव इत्येतेपवादोपाठात्साधवः। पाघ्रामा। इह केचिदुपसर्ग इत्यनुवर्तयंति। तदस्मेषामसंमतं। यदापरूपपत्स्यते रूक्म
वर्णमिति श्रवणात्। फलानि धूमस्य धयानि निति श्रीहर्षोक्तेश्च। अनुपसर्गाल्लिंप। इह लिंपविंदेति भाविनानुमानिर्देशात् लाभार्थस्य
विदेर्ग्रहणं न तु ज्ञानार्थानां विदीनां। लिंपः विंद इति। तुदादिभ्यः शः शेमुचादीनामिति नुम्। धार यइति। अपि गुणाद्यादेशो ध्रुवधा
रणे। धृङ् अवस्थाने उभय प्रकृतिकं यत्तस्य ग्रहणं। कथं न मस्यमत्रोत्तर धारयस्यतइतिनेव ध्रुवः। कुंभकारादिवत्सरत्वात्कर्मण्यणि
न्याय्यत्वात्। सत्यं गंगाधरादिवत्तत्र शेषषष्ठीसमासे भविष्यतीति गृहाण। वेदय इति। विद वेतना ख्याना दिषु चुरादिः। ण्यन्तः। ज्ञाना घर्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतिक हेतुमण्यन्तो वा ॥ अरविंदमिति । चक्रस्य नाभिनेम्योरंतराले स्थिता निबिडा नि अराः । तदाकाराणि दलानि तत्स्मात् इत्यपादराः ताभिर्विंद
ते लभत इति कर्मण्यणि प्राप्ते वचने नारदादधाताः । नतु दददाने दधधारणे । आभ्यामविंदधोरदध इति सिद्धं दाधाभ्यां णो दायधाय इति किमने
नेति चेत्सत्यं । स्वरार्थमिदं सूत्रं अदद अदधः । आत्मनेपदपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चाने । अजं तत्वे तु न अः परस्मात् तस्मात्कावच्चात्त्याविषये तो दान
त्वस्मात् । गा धा शह्यानुपसर्गादिति निवृत्तं । अत्र सूत्रे नुपसर्गग्रहणात् एवं वन स्वं चंद्रं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं । तयाह । नित्यमिति
श्येङ्ड् इति । गोडीयमणो दे नत तथा । अतनेरं श्छंदसि नांपतत्यादीनामेदंतानां वानग्रहणं । व्याख्यानात् । अवश्याव श्यनाहारः । दार्यधाय इति
लक्ष्यानुरोधात् । आस्त्रवर इति । दत्यादिरयं । एवं संस्रवोपि वचने स्थित आश्रवरत्सपरो प्येवं । तालुमंपठितो भूणोति रुजः शाधानदनल
कइमितिभावः । दब इति । दबदावो वनमरण्यवन्हीदत्यमरः । गेहेक । गेह इति नोपपदं किं तु प्रत्ययार्थविशेषणं । गृहपतिना संयुक्त इति । तदाह निर्देशात्
गेहे कर्त्तरीति । यत्तु गृहग्रहणाद इति भो वादिकात्विगुपधलक्षणे के गेहमिति सिद्धे विदं सुत्यजमिति न्यायः तदसत् । यो गरूढत्वबोधनायेत
दारंभात् । अन्यथा देवदत्तादावपि गृहशब्दप्रयोगापत्तिः । अत एव कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययो नोत्पद्यते नभिधानादिति दिक् ॥ भा
ष्यमते लिति । तथा च षष्ठे रजकरजनरजनेरजः सु तलोपस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्ये कि कि त एते औणादिका इति । एवं
च मूलोक्तमपि अके अने चेति वार्त्तिकं समानार्थकं प्रत्याख्यानमेवेत्यवधेयं । गस्थकन् । गा मा दाग्रहणेष्वविशेषे गैगे शब्दे इत्यस्येव ग्र
हणं न तु गाङ् गता वित्यस्य । गाथकः शब्दस्य गापत्यर्थविषयकशिल्पिन्येव रूढत्वादित्याशयेनाह गायतेरिति । हृस्वः हीः । उत्तरसूत्रानुवृत्तस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूत्रे निर्देशाद्धि निगमकाभावादुभयोर्ग्रहणमित्याह। हाको हाङश्चेति। अजहातु उदकमिति। उदकाद्विषिकं वर्द्धनात्। प्रकृत्यन्तः। लक्ष्य
नइति। समभिहारो नाम पौनःपुन्यं। तेन यो याः क्रियाः पुनः पुनरनुतिष्ठति स तत्र प्राधान्येनाको ग्रहणं प्राप्नोति। इत्थं च यः सकृदपि सुष्ठु करोति
तत्र वुन्न भवति। वक्तुर्लोपि दुःखं कुर्वन्ति वुन्नेति भावः। कर्मण्यण्। कर्म त्रिविधं। निवर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति। तदुक्तं हरिणा। सती वा विद्य
माना प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं। यथा संयोगं करोतीति। य
स्यापि सदप्युपादानं न विवक्ष्यते तदपि निर्वर्त्यं। यथा कुम्भं करोतीति। यदा तूपादानमेव परिणामित्वेन विवक्षितं तन्मृदं घटं करोतीति। तदा
विकार्यं। भेदे विवक्षिते तु मृदो घटं करोतीति। तदपि निर्वर्त्यमेव कर्म। विकार्यमपि द्विविधं। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्।
किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति।२। तृतीयं तु। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमि
ति कथ्यते इति।३। व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ संस्कार्यं चतुर्थं कर्मेति मीमांसकाः। तस्यापि प्राप्य एवान्तर्भाव इति वयं। कुम्भं करोतीति। उपकारी
त्यादि निर्वर्त्यं वा विकार्यं चैतत्कर्म। नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहो लौकिको दर्शितः। अलौकिके तु अलौकिके कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्या कु
म्भ ङस् इत्यस्य सुबन्तस्य प्रागेवाण्प्रत्ययात्समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिरित्यादिवचनादित्यर्थः। अत्र कश्चित्। निवर्त्ये विकार्ये चो
पपदमिति वचनात् प्राप्ये न भवति। तेन आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति। ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यमेव साधयति। तन्न। वेदाध्यायः
चर्चापारः काण्डपार इत्यादावण्प्रत्ययदर्शनेन वचनस्य प्रत्याख्यानात्। तार्किकोक्ति प्रसंगदृष्ट्या शाकटायनाह अनभिधानान्नेति। आदि

॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संपश्यतीत्यर्थे आदित्यदर्श इति प्रयोगो नास्त्येवेति भावः। शीलिकामीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽप्यत्र बाध्यः। अणोऽसिद्धेणस्य विधानं
दावर्थं न हर्षीयति। मांसशीलेति। सप्तम्यर्थे तो मांसष्टोऽन्तोदात्तः समासेऽपि स एवावतिष्ठते। कल्याणेति। लघावंते द्वयोश्च बह्वषो गुरु-
रिति मध्योदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽपवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते। सुखप्रतीक्षेति। स्वरः पूर्ववत्। काचामः। माङ् मञ्ज-
रि हृग्रहणं न तु मामानमित्यस्याकर्मकत्वात्। कायवाद इति। उत्तरसूत्रेणाण्ण्वुलादिकप्रत्ययस्य। नाणिति। वासरूपविधिना नानुबन्धकृ-
तमसारूप्यमिति तु क्तेः। गोसंदाय इति। आतो युक् कृद्विधाविति। के सति ग्रहिज्यादिना संप्रसारणे परपूर्वत्वेन कृते इयङु-
वङोऽस्यानामिति उङ्विधिः। सर्वत्र ग्रहणादिति। संनिहितासंनिहितकृद्विधावित्यर्थः। आह्व इति। केऽस्मा दीर्घापां श्राहृवा। आलंडि-
लाहि लोपः। एतच्चमुत्याज्ञं। अलूकः। न चेयङ्वङोरंको। अंतरंगमपि सर्वपूर्वरूपं बाधित्वा वर्णादांगस्य बलीयस्त्वादातो लो-
पेन स्यास्थाविवत्वादसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वादियङ्वङोरप्रवृत्तौ यणः सुकरत्वात्। न चैवं जुवौ जुहुवुरित्यत्रापि यणापत्तिः। इ-
हातो लोपाभावात् संप्रसारणाच्च। एङः पदान्तादतीत्यत्र गो गो विभज्यते। एङः संप्रसारणादेङः पूर्वरूपं भवतीति एतत्सामर्थ्यादातो-
स्यागेव पूर्वरूपं प्रवर्तते न तन्नियङ्वङ्। न चैवमाकारत्वात्रापीयङ्। एवं पूर्वरूपापत्ताबुवङ्प्रसंगः। पूर्वमात्वप्रवृत्तेरावङ्पंभावात्। आदे-
तनां विनाकप्रत्ययोत्पत्तेरसंभवात्। काचामश्चेति लिंगाच्च। लिडिति। आतो लोप इटि चेत्यात्वप्रवृत्तेः प्रागपि लिडुत्पत्तेः संभवात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विस्तरस्तु भाष्यादावनुसंधेय इति दिक् । सामर्थ्याद्भाव इति पूर्वे स्त्रीवत्कर्त्तरि सिद्ध इतीह कर्त्तरि कृदिति न प्रवर्त्तते । अनिर्दिष्टा
र्थस्स्वार्थे । स्वार्थश्च धातोर्भाव एव । नचैवं घञर्थे कविधानमित्यनेनैव गतार्थम् । नित्यसमासार्थमस्यारंभात् । =एतदेवाखूना
मुत्थानमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । =आखूत्थ इति । आवानपुंसकं पठितं तत्सौत्रेणाभिनिविष्टेन व्याख्यानं । तत्सर्वं भाष्यविरुद्ध
मित्युपेक्ष्यं । ननु स्थ इत्यनेन विधीयमानः कः समस्थ इत्यत्र कर्त्तरि कं बाधेत । मैवं । यद्यत्र साक्षाद्भावग्रहणं ग्रहणेन भावे को विधीये
त तदा भावः कर्त्तारं न कः कोऽपि न्यायेन बाधेत । सामर्थ्याल्लब्धं भावे पारिशिष्यात् इति भावे न न बाध्यते कर्त्ता । अर्थाच्च । कप्रत्ययान्तस्येति
जेन गोस्थानं भूमिस्थितमित्यादौ न षः । द्विष्ठस्त्रिष्ठ इति । अंबष्ठः । आंबष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः अपष्ठः । कुष्ठः । शंकुष्ठः । अंकु
ष्ठः । मंजिष्ठः । पुंजिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः । तुंदशोक । आलस्येति । आलस्ये गम्यमाने सुखस्योत्पादने च प्रत्ययो भव
तीत्यत्र सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्याहर्त्तरि प्रत्यय इत्युक्तं । तुंदपरिमृज इति । इह मृजेरजादाविति वैकल्पिकी वृद्धिः प्राप्ता
व्यवस्थितविभाषयानेत्येके स्यादेवेत्यपरे । शोकमिति । ननु सुखमुत्पादयतीत्यर्थः । गोसंख्य इति । गाः संचष्ट इति विग्रहे ख्याञू
ख्याञ्प्रकथन इत्यस्य सम्पूर्वस्यैव प्रयोगो नास्तीति न्यासः । गापोः । टित्वं ङीबर्थं । किन्त्वमातो लोपार्थं । गायतेरेव ग्रहणं । ननु गाङ्गतौ
गास्तु तावित्यनयोरनभिधानात् । पिबतेरिति । लुग्विकरणपरिभाषाबाल्लब्धं इतरत्तु वावनिकमेव । कच्चग्रह इति । कच्चबोध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मनं क्रियमाणां संभाव्यमानं वा वयो द्योतयति। तेनाल्पापि कवचहरणी कवचहर इति भवत्येव। हस्तीति। अस्मात्र तुल्लेवरं ता। करो
ऽपि ता। आकिलांगालेति। घटग्रहणेन घटीग्रहणे सिद्धे लिंगविशिष्टपरिभाषायाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं। आविधातोः। टो माभूदिति
अवोऽवकाम्राः। यांवदः। टस्याव कामाः। आढ्यंकरः। आंकरे तत्रोभयप्राप्तिगोपरत्वादेव प्राप्ते पुनर्धातुग्रहणादजेवेति टाबूभवति। नडीवि
तिभावः। कुरुचरवाडवइत्यत्र मते तु कृञो भेदं रूपं किं तर्हि गृह्णातेः आश्रुकर्मणाइति टस्य प्राप्नोत्येव नेति। तेन संग्रहैषा। अत्रगाकारस्य
दशादित्वात्संज्ञायां ककारादेशोऽशंकरासिद्धेति धातुग्रहणेन कर्तृत्वमिति के घटस्याप्ये -अधिकरणे दिग्धसह पूर्वशब्दाज्जंमः। दिग्धे क
न सह शेते दिग्धसहशायः। भिक्षाचरइति। चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः -पूर्वत्र चरणपूर्वकेऽर्जने चरिर्मात्रैः सेनाचरइति। सेनां चर
ति। प्रविशतीत्यर्थः। पवादिष्विति। टविधानं कुरुचरादौ नित्यसमासार्थं। तेन कुरुषु चर इत्यादौ स्वपदविग्रहो न भवत्येवेत्यवधे
यं। दिवाविभा- कर्मणि स्तुणीच द्वयमेवीहानुवर्त्तते नत्वाकर्मके पुसुपीत्यस्यानुवृत्त्र कर्मणीत्यस्य संबंधः। अहर्ल्हादौ वपीति। अपिश
ब्दाद्बलादौ। भास्करइति। कारकः- अंतकरः अनंतकरः -आदिकरइत्यादि इति वार्त्तिकमिति। यत्तु इह द्विरयमिति माधवाचार्याः
तदयुक्तं। भाष्यकैय्यटविरोधात्। तत्र वार्त्तिकेन सत्त्वस्य बाधितत्वात् टस्याभावे किं करीत्यसाधुरित्याहुरिति कैय्यटः। -आकुरितस्वरसो
ज्ञापनं वचनप्रामाण्यात्पक्षे टस्तिकिंकरीति ङीपोऽप्रवृत्त्वात्। नहि भाष्यकृता सूत्रे किं यत्तदु कृग्रहणप्रत्याख्यानं। एतेन हेत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ष॰कु
१२
13

दावपिटं वाधित्वाऽजवेति कैय्यटाशय इति कौस्तुभोक्तं निरस्तं ॥ ननु एवग्रावा किंपचध्वदुह्यज्वेति विकल्पस्य उक्तः यत्तु विकल्पो केराक
र विरुद्धत्वात्कर्मण्येणोदुर्वारत्वाच्चतन्नेति कौस्तुभमनोरमयोर्नाशः ॥ तन्न ॥ विकल्पः कैय्यटसंमत इत्युक्तत्वात् ॥ ननु ण्वुलन्तस्य एत्ति दिवा
विभेति टेन वाधितत्वात् ॥ न च दिवाविभेत्यत्र किमादिग्रहणात् हरदत्तादिभिः प्रत्याख्यानमिति वाच्यं ॥ भाष्यकैय्यटविरुद्धस्य तस्याप्रामा
णिकत्वात् ॥ यद्यपि किमादिग्रहणं प्रत्याख्यातं तन्न धापि हेत्वादौ विवक्षिते परत्वाद्दणं वाधित्वा क्रञो हेतुताच्छील्येत्यनेन टो दुर्वार एव
तस्मात्किंकरोतीत्यपि साध्वेवेत्यवधेयं ॥ वृत्तौ तु अथ वा एष वादिषु पाठ करिष्यत इत्युक्तं ॥ तत्र किमादिग्रहणमपनीय एववादिष्वेव किं
यत्तद्बहुषु कृञ इत्येव पाठ्यमिति तस्यार्थः ॥ अस्मिन्पक्षेपि हेत्वादौ परत्वाद्दणं वाधित्वाटेन भाव्यं ॥ तेन न किंकरणशीला किंकरीति भवत्ये
वेति ॥ इत्थं च वृत्तिग्रंथस्य भाष्यकैय्यटाभ्यां सह न विरोधः ॥ अन्यथा भाष्यकैय्यटमतेन व्याख्यानतरीत्या किंकरीत्यस्यासाधुत्वेन द्वि
रुक्तो वृत्तिग्रंथोऽशुद्ध एव स्यात् ॥ मन्मते तु सर्वग्रंथानामेकरूप्यं सिद्धं फलभेदाभावादिति दिक् ॥ परत्वादिदि ॥ यत्तु सर्वविप्रतिषेधेन
हेत्वादौ ट एव भवति तेन न किंकरीसिद्धिरिति न्यासकृदाह तत्र सर्वविप्रतिषेधांशो निर्मूल इत्यनुसंधेयेति ॥ दुंधो गेऽडीविति ॥ सर्वसंम
तमेतत् ॥ कर्मणि भृतौ ॥ कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणं स्वरूपपरामित्याह ॥ कर्मशब्द इति ॥ कर्मणीति शेषः ॥ अरुर्द्विषत् ॥ वर्णग्रह
णेन दंतविधौ सिद्धे अंतग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न ॥ समीपवाची अंतशब्दः ॥ अव्ययासावंतश्चेति विग्रहः समीपः पश्चात्प्रत्ययायेति विहि
तो यो कृस्वात्मको वृत्तद्दंतस्येति व्याख्येयं ॥ तेन गुणात्राद्दृस्य पूर्वकृस्वनंतो मुम् भिन्नुमिंधयः सिद्धः ॥ वारिति ॥ कुक्ष्यात्मनो मुम्स्रवेति वक्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

13

यमिति वार्त्तिकमनेन प्रत्याख्यातमिति भावः। आर्द्धं तु हा इति। स्तनंधुरादि कुत्सायां धञ्। नाडीं धमानात्कृः। मन्तुत्रा करे कुस्मपं दिना
चाकरेति लगद्धेश्चिति विपाठः कूर्द्ध श्वजहाम् गा। इत्युदाहरंति। तन्तु ताळंगादिपाठस्य भाष्यवृत्त्यादौ प्रसिद्धत्वात्तद्विरुद्धमप्र
मानमिति। नखाः। वस्कृतस्कन्केषु विस्तुस्कन्केषु भाष्यवार्त्तिकयोस्तु जगद्धेश्चिति पाठो गर्द्धजहाम् गा इत्युदाहरणं वहद्रूपत श्वि
वो ध्मं नासिका। अत्र वार्त्तिकमिति। तेन यथासंख्यं न। तत्राप्ययं विशेषः स्तनेनेट् एव खश् न ध्माधानोः। नासिकायां तु माभ्यामि
ति। धेट् स्थिलावादिति। अवयवे वरितार्थस्य लिंगं समुदायस्येति न्यायादिति भावः। विध्वंतादेव धेटो ङीविधानात्तदित्याह स्तनं क्षीर
स्वामिप्रभृतीनां संप्रदायः। तेन पाघ्राध्मेति ग्राप्रत्यये आतोऽनुपसर्गे क इति प्रत्यये वदा वेवेत्या कृः। नाडीमुष्ट्योः। ध्यंतमस्य सर्वविपाना
करणस्य फलमाह। यथासंख्यं नेष्यत इति। नाडिंधम इति। वित्य न यथासंख्येति कस्य। पाघ्राध्मास्थाम्नेत्यादिना धमादेशः। नासिकंधम
मेघ्यविं। घटीखारीति। खरीमिति कुस्य पाठो भाष्येवृत्तौ च नास्त्येव। उदि कूले। सप्तमी निर्देशादुत्कृष्टेन स्वाद त्रेणोपपदं। यथासंख्यम प्र
संगात्। अन्यथा त्वा वदावुत्कूलयोरित्येव ब्रूयात्। तस्मादुदीति पंचम्यर्थे व्यत्ययेन सप्तमी। रुजिवहोरिति षष्ठ्यपेवं। किं वरुजेः
सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपति पदे। तेन कूलमेव विशेषणीयं। नोद्धेदः। असत्वा विवेत कर्मत्वायोगोदित्याशयेनाह। उत्पूर्वाभ्या
मिति। कूलमुद्रुज इति। पूर्वमुद्गा गतिसमासः पश्चादुपपदसमासः। अरुंतुद इति। अरुंतुदस्तु मर्मस्पृगितिश्चमरः। अरुषो द्विपा
मीर्ममरुरिति वा। सूर्यंपश्यं पतीति। गुप्तिपरमिदं। तस्माद परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यंतीति इतरा पुरुषा नेति किमु वक्तव्यमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्यर्थः तेनसत्यपिसूर्यदर्शने सूर्यंपश्याइति प्रयोगोभवत्येव यदास्वसूर्यदर्शनाभावमात्रं विवक्षितं तदनदितरं वंदादेर्द
र्शनेबाधदारवत्त्वं न भवत्यनभिधानात् प्रियवशे खच्प्रसिद्धे खश्विधिरूत्राप्यार्थः परंपरेत्यत्र क्रमत्वणिलोपोयथासा
तांनामपिगुणायादेशो मा भूतामिति । किंच इह किंचित्तपोऽस्तिन्ध्यायेनान्मन्तोऽपिखश्चा नदेतद्वार्त्तिकमुखेनाह गमेरिति
न्यसंज्ञार्थमिति संज्ञायांतुगमश्चसुत्तरसूत्रेणोव सिद्धः मितंगमइति । खश्छिच्वं स्यादनः खच्विधिः । विलंबखिङ्क्रम
इत्यत्र विशेषणार्थं । कोऽस्मिन्नपिदिष्टमर्थो । नवेवं खेक्रमइत्युक्ते जनमेजयइत्यत्र खश्पिक्रयापत्तिः एकानुबंधग्रह
णेद्यनुबंधग्रहणस्याग्रहणात् । नचैवं कुलीनइत्यत्र कुलाच्चइति खपस्येति लोपबाधनायकः खः स्यादिति शंक्यं प्रक
रणसाहवर्यादीनुपत्तस्यैवग्रहणात् । किंच दोषोणाबातातोणावित्यनुवर्तमानखपरेणोक्तत्वविधानात्र कश्चिद्दोषः तुमे
तद्वितं ज्ञापकोपष्टंभधत याद्ववलायानिरनुबंधकेत्यस्याबाधमानाभावेन द्विषंतपे कुलीनेवा माम्भूत् इति कोऽपिविदुरा
सायविलसाफल्यात् परिभाषाज्ञावल्यादेवणावित्यनुवृत्तेस्याद्विपिपरास्तं क्राद्रोनिश्चायामितुत्तरसूत्रेणाविभ
नुवृत्तेरभावाद्वेतिदिक् खिलमुमर्थं वाविताकृताष्टेइति कर्मत्वाविनीतिशेषः । तदन्तरनिः शास्त्रोक्तो वनिपमोङ्नं । वाम
यमवाखिपमोङ्नेइति सूत्रे ऽभूः सर्वयोऽस्त्यत्र पुरिदारेरिति संज्ञायां सुमयमस्त्रिरस्कः । न थैव बाचंयमत्यनेनैव खज्याक्र । वा
चंयमन्नाह सूत्रे नेसाकं नतुमिपातनाल्लुप्यते । पद्मावाचंयमो ङ्नं पुरंदरश्चेत्येव सूत्रपितयां । एतत्सूत्रपरमजप्रयोजनम् ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्यामइति। कर्मण्युपपदे वेहृभवति॥ पूःसर्वयोः॥ पुरसर्वयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यंदारिसहोः खच्स्यात्॥ ईदृविदा
रणे। अस्यैवग्रहणं। नतुदृभयेऽइ॥ आदरे इत्यनयोरितिसंप्रदायः॥ अर्थप्रतीत्यनुरोधाच्च॥ सहिग्रहणमसंज्ञार्थं॥ संज्ञा
यांतुसंज्ञायांभृतॄवृजिदारिसहितपिदमः इत्यनेनसिद्धं॥ वाकुलकेनेति॥ भाष्याद्रावदइत्यादिइतिभावः॥ सर्वकूला
षुचतुर्षु कर्मसूपपदेषु कषेः खच्स्यात्॥ मेघर्त्ति॥ एषुत्रिषुकर्मसूपपदेषुखच्॥ क्षेमप्रियां॥ एष्विति॥ कर्मसूपपदे
ष्वित्यर्थः॥ अयंवैशिरत्वाद्यांशिवएकोधोयः॥ शिवंकरइतितुशंदसत्वात्साधु॥ आशितेभुवः॥ सुपीतिवर्त्ततेनतुकर्मणी
ति॥ भुवोऽकर्मकत्वात्॥ नचसोपसर्गस्यप्राप्त्यर्थस्यभुवः सकर्मकत्वमस्तीतिवाच्यं खच्तत्रानभिधानान्नेतिशि
ष्टसंप्रदायात्॥ आशितंगवइति॥ तस्यकृतिकेसुवंतइत्यर्थः॥ सव्वेहृक्विविधोगृह्यते अत्रभोजने अस्मादाऽपूर्वका
कर्मण्युपविवक्षितेकर्त्तरिक्तेसत्येकः॥ प्रत्रोर्पत्नात्रयोऽप्येकर्मण्युपपदे॥ आशितः कर्त्ताइत्याद्युदात्तविधिर्द्वयोरपितुल्यः
नतांत्येप्रयोज्यएवभूतेह्वर्वगत्वाकर्त्ताख्यते॥ प्रत्यवसानार्थस्याणौकर्तुर्णौकर्मतातेनः॥ आद्येतुसांप्रतिकमेवकर्तृत्वं
घक्तोऽधिकरणेचध्रौव्येतिभावकर्माधिकरणेषुक्तस्मर्दंतोनगृह्यते॥ अनभिधानादितिभावः॥ आशितंभवति
पावनोदनेनातिथिर्भोज्यतेसएवभुज्यते॥ आद्येभुजिक्रियाकर्तृकमवनकरणमोदनइतिबोधः॥ अंत्येतुचेत्रब्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५ पारत्रयोऽप्यमुष्मिन्क्रियाभिन्नकर्तृकभवनकरणमोदनइति।भावेतुदाहरति।आढ्यंभवइति।भवनमात्रविवक्षायांको
15 वाधेऽत्रेतिभावः।इहवासरूपविधिनाल्युडपि आढ्यंभवनः।आढ्यंभवनं।घञ्तुसरूपत्वेननित्यंबाध्यते।नचल्यु
ल्युट्तुमुन्नितिप्रतिषेधात्ल्युडप्युक्तइतिवाच्यं।घञादेरपवादत्वेनविधीयमानानपेक्ष्यल्युडादयस्तेघञादीन्नसं
बाधंतेनविकल्पेनेतितदर्थात्।प्रकृतेतुल्युटोऽपवादःखच्।तत्रवाऽसरूपविधिप्रवृत्तौनकिंचिद्बाधकं।इत्यादि
विहल्युडुदाहरणमतएवसंगच्छतइतिदिक्।संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमः।भृतॄजिधारिसहितपिदमः।वृतॄजि
संज्ञायां।विश्वंभरःकैटभजित्।रथंतरं।पतिंवरा।धनंजयः।युगंधरः।शत्रुंसहः।अरिंदमः।इति।तत्फलंतुस्वाणवग्रहो।रथंतरमाजमारे
तपत्रकृत्युत्तरपदस्वरेणांतोदात्तत्वरथमित्यवग्रहश्चदृश्यते।अरंतुलेतुनद्विपद्यसेसाधुदांतत्वमवग्रहाभाव
श्वस्यात्।अरिंदमइति।वाहेदिच्यनिग्रहीतेत्यर्थः।इतुक्रमिति।धातुवृत्त्याद्यनुरोधेनमतांतरमिति।हरदत्तोऽस्मि
तेनागमश्च।कर्मण्युपपदेगमेःखच्यात्खुनंगमइति।यस्मात्सौतंगमिः।पुत्रःसएवमुच्यते।योगविभागउत्तरार्थः।
कुमारशीर्षा।आढ्यंपिहनइत्यनोहनइतिवर्त्तते।एतयोःकर्मण्युपपदयोर्हन्तेर्णिनिःस्यात्।ताच्छील्याद्यभा
वेपिणिन्यर्थमिदं।शिरसःशीर्षादेशोर्थः।लक्षणजाया।लक्षणशब्दोमत्वर्थेभाक्षइत्याह।लक्षणवानिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णा पाद्धे ति। जायाघ्न इति स्र्व कं पाणिरेखादिकं यस्यास्तिसा नां हन्तं ती भाव्यो अपदेशः। एवं पतिघ्नी। किल्वाङ्गमह
नेत्युपधालोपहित्वात् ङीप्। अमनुष्यकर्तृ। नगरघातो हस्ती चोरघातो हस्तीत्यत्र तु वाकुलकादण्। शक्तो हस्ति
घ्नः को किं। विषेण हस्तिनं हतीति हस्तिघातः। शक्तिर्ब्रह्मणवत्वात्तत्र शक्तो देहं तु शक्तिरिति विज्ञायत इति भावः
कपाटघ्न इति। कं शिरः पाटयतीति श्रविशात इति कपाटम्। कवाडे इति। कुत्वाद्रूपपदे ऽटतेः पवाद्यच् कर्वे वा उच्च इति यो
गविभागात् क्वः कवाटेघ्न इति पदमञ्जर्यां। आढ्यसुभग। आढ्यादिषु कर्मसूपपदेष्वच्व्यन्तादिति सूत्रार्थः। सुभगंकरणं
स्थूलंकरणं पलितंकरणमित्यादि। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति। तथा हि आढीकरणमित्यत्र रूपं सुट् ख्युनो स्कल्यसू
ख्युल्यपि मुमहृस्वो न स्तः। छ्यंत सामायके नानम यत्वे ति पर्युदासात्। नित्यसमासोपि गत्युपपदयोः स्कल्यः। अव्य
रे विशेषः। ख्यु निमित्ते स्वरेणास्तु दिति तित्स्वरेण कृदन्त उदात्तत्वे विशेषाभावात्। न वा च्वावित्युक्तार्थमिति पुक्तं। केवलो
क्तार्थत्वेत तत्रैव वक्तव्यत्वापत्तेः। अन्त एवोक्तं मिहेति। इह किं विवक्षितो रितिन्यायोनेन ध्वनितः। भाष्यमतेतिविति
भाष्यवार्त्तिकप्रामाण्यादिह किं विवक्षितो रितिन्यायो नाश्रीयत इति भावः। अर्थेषु किं। आढ्यं कुर्वन्त्यनेन। कर्तरि
भुवः। कर्तृग्रहणे करणाधिकारनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च। अर्थेषु किं। आढ्यो भवति। अच्वाविति किं। आढ्यीभविता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इह दिधेवयोः स्वकारो मुमर्थः। अत्र भाष्यं। इदं वइ कारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः। अलकस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमि
ष्णुच इति। अस्यार्थः। इष्णुचं इकारो मास्तु। भुवउदात्तत्वादिटा रूपसिद्धेः। तथा चित्वमपि मास्तु। उकारस्यात्र प्रयत्नस्व
रेणोवोदात्ततासिद्धेः। चत्वनिर्देशेन कृत्स्कः इष्णुच्यारितेपि स्विरयं न किंचिदिति व्याख्यातुं शाक्यत्वाद्येति चेत्सत्यं। अनादि
भविष्णुरित्यादौ तत्रः परस्येष्णुजं तो। तत्र परस्य कृत्योके ष्णु जिदित्याद्युदात्ततासिद्धये इकारादित्व मिष्णुच आवश्यक
अन्यथे दिङ्ग्लिष्टस्यत्वाक्षणिकत्वात्स्वरेतनस्यात्। अलंकिष्याद्विष्णुजं ते कृत्योके ष्णुजित्यस्य साफल्यात्। एवं चल
क्षणाप्रतिपदोक्तेति तदनुबंधकेति च हृद्यमपीकारादित्व सामर्थ्यादाप्येते। न चैव विशेषणार्थं चित्वमपि सकलमपिभा
ष्यकैय्यटवृत्त्यादिसर्वग्रंथराद्धांतः। न भ्रान्त्व। चित्वसामर्थ्यादेव परिभाषाद्वयं बाधितुं शक्यमिति स्वरसूत्रे। स्यापीष्णु
चो ग्रहणं ष्णुच चपि चेत्यपमिकारो व्यर्थ इवेत्याकुः। तच्चिंत्यं। चित्वेन परिभाषाद्वयं बाध्यत इति कल्पनापेक्षया लाघवा
दागमाद्यनुदात्ता इति परिभाषाया अनित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यत इति वक्तुं शक्यत्वात्। तस्माद्यथाकारमेव रमणीयमित्यास्तां
तावत्। आद्यंभावुक इति। अजंतलक्षणाद्धृत्वा वार्देश्राः। एवं सुभगंभविष्णुः सुभगंभावुकः। स्थूलंभविष्णुः। स्थू
लंभावुक इत्यादि। स्पृशोऽनुनि वृत्तमिति। ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे एवायं विन इति चेदत्राहुः वृत्तिकृतः
इह सूत्रे स्पृशात्कर्तरीत्यनुवृत्तं अयं सत्कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते तात्पर्यतः। कर्मणीतारस्यानुवृत्तस्तत्वकमितियावत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता। करणादौ वा पर इति कर्तृप्रत्ययः। एवं च सुबन्ते उपपद इति फलितं। न व्याख्या। यथोऽयं यत्नः
मंत्रस्य करणत्वादौ क्विप्प्रसिद्धिः क्विन्नस्य त्यपोपस्मादिति वक्तुं ब्रीहिब्रीहिवत्सादेव कुत्स सिद्धेरित्याकूः। एवं च मूले कर्मणीति
निवृत्तमिति द्रष्टव्यम्। मनुरुक्तमिति योऽर्थः। क्विन्प्रत्ययस्य तत्र विशेषणार्थेन कारः। सर्वथैवेति भाष्यकैयटादौ न
वक्तिप्रत्ययस्य कुत्सितस्तु क्विर्वा क्विबेति संदेहप्रसंगः।। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन क्विरेवेति व्या
ख्यातुं शक्यत्वात्। न च दृष्टं वंधकपरिभाषया क्विवंते नास्ति प्रसंग इति। इकारो वेरपृक्तस्येति विशेषणार्थः। ककारेण
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। सदृगिति। कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः। समानमिवेमं पश्यन्ति जनाः। सोऽयं समान इव दृश्यमानस्तमि
वात्मानं पश्यतीति विग्रहे दृशिक्रिया कर्तर्यपि प्रत्ययः। दृग्दृशवतुष्विति समानस्य सः। एवं तादृक्तादृशादयोऽपि
रूपाद्यर्थानुगुणपादित्याकूः। न्यायादृगिति। न्यायमवनाम्नं इत्याकारः। नाहम् इति। इक्षेवेति वाच्यमित्याकारः। सत्सू
द्विषकर्तृच्चयार्थकर्तृग्रहणानुवृत्तास्यशोनुदके क्विन्निति। ततः प्रभृति कर्मणीति तन्नानुवर्त्तते। किंतु सुपीत्येवानुवर्त्तते
न स्याह। सुप्युपपद इति। नन्वेवं मुपसर्गग्रहणमनर्थं सुपि स्यतेन संग्रहादिति चेन्न। प्रत्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणेन
निशोपनार्थत्वात्। तेन वदः सुपि स्यत्रेवोदमदपूरे समनोनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिं विनाप्युपसर्गे निवृत्तिः कैयटो भा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घ्वं यथावरोधो। एतेन दद॰ सुधीत्यत्रानुपसर्गग्रहणानुवृत्तेः सिद्धान्तितत्वादिदं मुंदं प्रयोजनं भाष्यस्थोक्रमिति कौ
स्तुभोभिरुक्तः। किं वा यत्रानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते। स्त्रैणानुदके किं त्रित्वोदा॰ न रूपसिद्ध्यापकस्य प्रयोजनं तेना
पसृष्टानि संसृष्टानीत्यादौ न किं त्विति केचित्। तत्र कितू किपोः कृत्वेत्वं वा विनोद्गामा बाधः ऽलुङ् तेऽनेकार्थत्वेन स
रे विशेषो बोध्य इति कौस्तुभे कृतः। श्रियायाम्यपेति निषेधाः। नित्यइति तेषां भावः। सुमदिति। पूर्वपदादिति नषः त
त्रत्वं दसोस्तनुवृत्ते आदितो यादि विषद ऽत्यत्र सुषामादित्वात्षत्वमिति धातुवृत्तौ। नुपानि बदिति। सदिरप्रतेरिति षः
ष्ठंउस्तूरिति। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यदादिः। षूङ् प्राणिप्रसवे इति दिवादिः। षूप्रेरणे इति तुदादिः। तत्र द्विवासा
हचर्यात्सूतेरेदादिकस्य ग्रहणं न तु सुवतिसूयत्योरिति वृत्तिकृतः। तच्चिंत्यं। निरनुबंधकत्वेन तौदादिकग्रहणस्य न्या
य्यत्वात्। तस्याः प्रत्ययविषयत्वे वेत्। न हि लुग्विकरणापरिभाषया सुवतिसूयत्योरेव ग्रहणं न्याय्यं न सूतेः। परिभाषाया
लैंगिकत्वेन साहचर्यापेक्षया प्राबल्यादिति कौस्तुभे स्थितं। पुत्रिरयोगे। पुत्रसमासौ। द्वयोरपि ग्रहणं। विदद्रा
ने। विद विचारणे विदसत्तायामिति त्रयाणां ग्रहणं न लाभस्य। अकारस्य विवक्षितत्वादिति वृत्तौ। अग्रग्रामाभ्या
मिति। स एषां ग्रामणीरित्यनेन ज्ञापितमिदं। नीरूपे विषुयं वेदं। तेन कर्मण्यपि ग्रामनाय इत्यत्र न णः। पच्छुउपादि
त्यः। अग्रेभ्योपि इष्यत इति साम्येन नह्यक्षेपस्तेन सेव्यायंप्रपथस्याह। नस्माद्व्याप्यादि विरुद्धमिति दि॰। अदो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अदोनन्ने। विटस्यादिति। जनसनखनक्रमगमो विडिति तनोविडित्यनुवृत्तेः। एतच्चेह नोपयुक्तं। छंदसीति नत्रानुवर्त्तते इत्या
करोक्तेः। अएवाधनार्थमिति। कासहूपविधिनाद्यासस्य कर्मण्युपरइत्यर्थः। अमेभ्योपि दृश्यंपते। आकारांतादमेभ्यइत्यर्थः। इह
विजुपेछंदसि। आतोमनिन्क्वनिप्वनिपश्चेति योगाभावत्वाहः प्रत्ययात्रानुवर्त्तते इत्याह। मनिन्नित्यादिना। सुशर्मेति। सुष्ठु
शृणातीति विग्रहः। प्रातरित्वेति। इणः क्वनिपि कित्वाद्गुणाभावे कृत्स्वस्य पितीति तुक्। विजावेति। क्वनिपापेत स्नुवचांवनिप
स्कान्नर्वरीतिवाइत्याद्युदाहृतं। अवावेति। णस्यात्वे अवादेशोः। रोडिति। रुषरिषहिंसायां विरुपधागुणः। सुगणिति। णसंख्या
ने वीरादिको दंतः। अल्लोपणिलोपौ। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। निरुपपदादपि भवति। धीवा। पीवा। इहविग्रहणं प्रयोगानुसरणा
र्थमिति दिक्। क्किपूर्वा। अमेभ्योपि दृश्यंत इति पूर्वसूत्रानुवर्त्तते। आदंतादधातोरमेभ्योपि सुप्युपपदे निरुपपदे श्मः छंदसीभाषायां
बक्रिप्दृश्यत इत्यर्थः। एकवचनांतत्वेन विपरिणामो वोध्यः। वृत्तिकृता सहहव्यादिषेति सूत्रे प्रत्याख्यातं तत्स्मारयति। अस्येवप्र
पंच इति। नचैवमप्यत्र सुवृग्रहणेउपसर्गग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तत्सूत्रमिति सेवं परंभाष्यविरुद्धेतेति वा। आवदः। सुपीता
दावनुपसर्गग्रहणोनुवृत्ते वनिवोढुं शाकंतेन भाष्यस्य तत्राग्रायवर्णे न मात्रपरत्वादिति भावः। उरवास्त्रदिति। ह्रंसुध्वं
सु अवस्त्रंसने। क्विपि नलोपः। वाहभ्रंडिति। वाहाद्भ्रश्यतीति विग्रहः। वृत्तोनुवहाभ्रडिति पाठः। वहस्कंधः। अन्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१८ 18 षामपीति सूर्व पदांतस्य दीर्घ इति हरदन्तः। मित्रश्रीरिति। रुल्वेर्वो रूपधाया इति दीर्घः। मित्रश्रिषा वित्या दौ स्यास्मिवमीति
षः। आशास इति। अत्र वाशिषि हनरेत्यादि निर्द्देशो लिंगं। नवशास इदङ्हलोरित्येवेत्वं सिद्धं। अङ्सा हृत्वर्थेनापरस्मै
पदिनः। शास्येत्त त्रग्रहणात्। नवमेत्ति नृशास्तीति पृथक् सूत्रपदग्रहणात् सेदकृयपडि हृदिति वाच्यं। वकारेणात्रार्थप
रस्मैपदानुवृत्तेर्नृशास्त्रेवु कृतेयापरस्मैपदे दूषोय। शासिस्त स्मात् मरस्यो डितिमाख्यानात् ध्रुत एवाशास्त इत्यादौ नेत्वं प
दशास्य देशे दित्वं नार्द्रकावेवेति नियमार्थमिदं इति बोध्यं। भूरिति। प्रजादावुवङ् कवौ कवङ् इत्यादा सुभ्वामिति। श्रोः
सुपीति यण्। प्रादीनामिति। आदिग्रहः प्रकारे। अग्रेगूरिति। अग्रे गच्छतीति गमेः कौ डि इति मस्य ऊकारादेशेऽनेनैवा
कारलोपे रूपमेतत्। अग्रेवमग्रेभूरिति। ननु रुह्येकूरीति समस्या अ वुक। स्थः कवा। सुपुपसर्गे वीति वर्त्तते। नुं स्याइति। धुमा
त्येतीत्वं न। क्विपो लुप्तत्वात्। न चस्थानिवद्भावः। अल्विधित्वात्। नापि प्रत्ययलक्षणं। तस्य नियमार्थत्वेनाल्विधावप्रवृत्तेः
।ननु केवले तर्हि ईत्वमव कारादौ वितिवचनात् प्रकारी योदाहरणं प्रामाण्याद् प्रत्ययलक्षणेनेत्वं नेत्युक्तं। ननु केवले ईत्व
प्रत्ययलक्षणमस्त्वं मल्विधर्थमिति पूर्वपक्ष्म भिप्रेत्य तिबोध्यं। एव कारादावीलोगीकारे सुपीवा सुधीवेति न सिध्येदिति स ह
यामाप्यकारीये त्यादि पक्षांतरं स्वीकृतं। विध्यर्थत्वे च मित्र श्री रित्यत्रैत्वं सिध्यति। सिद्धांते तु नृशासई नृ क्विपि। ननु तः श्रीरि। नि
यमार्थमिदं। अजादौ वेरश्लेवनामत्वेति। हल्ग्रहणं च सुत्यर्थमिति। ननु सुपि स्थः क्विप्येति योगाभ्यां कक्विपो सिद्धो किम

१८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मान्ने नेत्याद्यं क्याद्या शमिधातोरितीति । इत्थं च कक्षिपोः पर्यायेसिद्धेन इयं बाधितलाः शुद्धत्ययः स्यात् । स हि कृञोर्हेत्वादौ
टं यथाबाधन्ते एवं कक्षिपावपिबाधेत । अतस्तमवं बाधितुं कक्षिपोः पुनर्विधिरिति भावः । पक्षेवं शमिधातोरिति सर्वत्र रस्यैः क
वेतिसूत्रमस्तु । वेनाविसमुच्चितेनसिद्धं शोस्यादिति । एवं चान्तर्गणापवादयोः समानदेशत्वात्सिद्धातिदेशलाभावार्थयत्नोमास्त्विति
लाघवमितिवेन्न । अत्रं स्यादित्यत्र न नञः परस्योत्तरपदस्याद्यावश्यकाविशंतोदात्तत्वापत्तेः । किं चतेन नञ्समासे तुपूर्वपदप्र
कृतिस्वरः सिध्यतीतिनञाः । वक्तुम्नस्तुरांस्यैशं स्थिइत्यादावातोधातोरिमादालोपोनस्यात् । अवः परस्मिन्नित्यादिस्था
निवत्त्वादिष्टरूपासिद्धिरपीत्यवधेयं । सुप्यजातो । वृत्तिकृताअत्रनुपसर्गेसुपीति व्याख्यातो । सुतिष्पामाङि सत्रेरुपसंख्यान
मित्युक्तं । तन्न । अनुपसर्गसंबंधसुब्ग्रहणनिवृत्त्ययेपुनः सुब्ग्रहणं सुमात्रे यथास्यादित्येवं परं भाष्यआकोपात् । उ
सतिष्पामाङीत्यादिवार्त्तिकं तु निर्मूलमेव । इहत्यं सुपीत्यपिमास्तु । सन्नु द्विषेत्यत्रोक्तरीत्योपसर्गेसुपीत्यनुवृत्त्यासर्वेष्टसि
द्धिरित्याशयेनाह । सुपीति । आमंत्रयितेति । नाच्छील्यविवक्षायां तृन् । तेनब्राह्मणान्निमंत्रयितेत्यत्र न कर्मणिषष्ठी । उपसर्गेपीति
अनुगादिनष्ठक् । विसारिणोमत्स्यइतिसूत्रनिर्देशोपीह लिंगमित्याशयः । एतेनानेकोपसर्गपूर्वकत्वेणिनिर्भवति । मे
कोपसर्गपूर्वकइतिकेषांचित्कल्पनापरास्तेतिदिक् । साधुकारिणीति । अतएवनिर्देशादात्केरित्यत्रेनछीलान्स्थक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साधुकारीत्युपदेशाच्चेदं ज्ञाप्यते। उक्षणिवद्गति। अत्र सर्वविधानमेवेदं। अनाब्धीत्येति। कैय्यटहरदत्तादिग्रंथेस्पष्टं। मनः। व
कुलग्रहणानुवृत्त्या मन्येतेर्ग्रहणं मन्यतेः। तेनोन्नरसूत्रे स्वशिष्यते वमवति न तु प्रत्ययसंदेहस्तदाह। मन्यतेरिति। आत्ममाने। मन
नं मानः। आत्मग्रहणं स्वपरः। कर्मषष्ठीसमासस्तदाह। स्वकर्मकइति। प्रत्ययार्थः कर्त्रपि दाग्रपदार्थसादाद्विधिः। आत्ममाने किं
दर्शनीयमानोदेवदत्तः चैत्रस्य। इकचएकाचः। अमित्यावर्त्तते। तत्रैकेनआमिति धीयते। अपरेण प्रत्ययोविशिष्यतइत्याह। स्वा
घन्वदिति। अन्यस्यामोऽभावात्असिद्धत्वाद्वस्वाद्यमेवोपमानमिति भावः। अत एव मस्यनेतत्संज्ञा। गां मन्यइति। मुमूर्द्धस्वोविधि
त्वापरत्वाद्विशेषविहितत्वाच्चाम्याकारएकादेशः। नरं मन्यइति। आतोऽतितिसूर्वर्णपदस्यगुणोरपरः। अम्विधिसामर्थ्यात्सुपोऽलि
ति न लुक्। श्नितात्तदनुः सार्वधातुकत्वाद्दिवादित्वात् श्यन्। स्वरकृतसन्निशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते इति ख
श्एव भवति। ननु नित्स्वरः। तदुक्तं सन्निशिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति। एतच्च तासेःपरस्यलसार्वधातुकस्यानुदा
त्तविधानाज्ज्ञापितं। सार्वधातुकस्वरमात्रविषयकमेतल्लिंगं न लसार्वधातुकविषयमिति भाष्यसिद्धान्तः। भूते स्यादेनतः। भुवो
निष्ठाप्रत्ययपक्षाविनो विधेयः। न च भूताधिकारं विना निष्ठायाभूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते। न च भूतक्रियाविषयनिष्ठावि
धिविनाभूताधिकारो युक्तः। ततश्चाधिकारनिमित्ता निष्ठानिष्ठानिमित्तश्चाधिकारइत्यन्योन्याश्रयइति चेत्सत्यं। अप
मर्वंडएवभूतग्राह्योऽतिक्रान्तवाचीमविष्यद्वर्तमानव्रतिद्वंद्विनाऽर्थेन संबन्धो धिक्रियते तेन निष्ठान्तइति नोक्तदोषः १९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्र भूत इति यावदधिकारात् धातोर्विशेषणं न हि भूतता धातोः प्रत्ययं विधातुं शक्यते किं तु लक्षणया लक्ष्यार्थधात्वर्थस्यैव ।
भूतक्रियावाचिनो धातोरित्यर्थः । करणे । सोमेनेति । ऽनता विशेषणमित्यर्थः । अग्निष्टोमेनेति । अग्निष्टोमसंस्थाकेन या-
गेन पूर्वमुत्पादितवानित्यर्थः । एतच्च भावकर्मक्रियायां स्पष्टीक्रियते । कर्मणि हनः । इह वृत्तिः । इह कुत्सितग्रहणं क-
र्तव्यं । इह मा भूत् । चोरं हतवानिति । इदं च भाष्यानुक्रमपि नाद्द्र शक्तिस्वाभाव्यात्सम्बद्धमित्यर्थः । ब्रह्मभ्रूण । चतुर्विध इति
धातूपपदे कालप्रत्ययास्य चत्वारोऽपि विनिगमनाविरहान्नियम्यन्त इति भावः । तथा हि । अकृतलामूर्बब्रह्मादयस्तु दृश्याः
ततः प्रकृतिस्तावत्प्रवृत्तिः । ततः कालः । ततो विधेयत्वात्सर्वान्ते प्रत्ययः । इत्थं च ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विप् भवतीति विशिष्ट-
वाक्यार्थः । तत्र यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति न्यायेन नियमो नात्र भवेत्तस्य समीपस्थे भवति । ततश्च ब्रह्मादि-
ष्वेव हन्तेर्भूत इत्यवधारणे हन्तेस्तदन्तरनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबंधनिवृत्तिफलोऽयं धातुनियमो भवति । अस्मिंश्च भू-
तत्वाश्रयणात्कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि क्विप् भवत्येव । पुरुषं हतवान् हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विबि-
ति तु अनन्तरत्वाद्विशेषेणोपपदस्य धात्वन्तरसंबंधनिवर्तनोऽपपदनियमोऽयं । अस्मिंश्च नियमे भूतत्वाश्रयणात्का-
लान्तरे धात्वन्तरादपि क्विप् भवति । ब्रह्म जयति जेष्यति वा ब्रह्मजित् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एवेत्यस्मिन्कालनियमेऽपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उपपदांतरे भूतेऽप्रत्ययांतरं भवत्येव। पितृव्यं हतवानिति मघातीति। ब्रह्मादिषु हंतेर्भूत एव क्विबिति यस्मिन्नत्र प्रत्यये नियमे
पि ब्रह्मादिषूपपदेषु संनिधान एव नाद्य। द्वितीयमाश्रयणादुपपदांतरे हंतेर्भूते क्विप् भवत्येव। पुरुषहा। शत्रुहा इति। सोपपद
श्च प्रत्ययो नियमेन निवार्यते। निष्ठा तु भवत्येव। वृत्रं हतवानिति। एवमुक्तक्रमेण नियमास्य फलानि बोध्यानि। भाष्यकृत्तु
धातुकालनियमावेवोक्तवान्। तेन भाष्यविरोधात्काशिकोक्तश्चतुर्विधो नियमोऽप्रमाणमेवेति कैयटः। यत्तु धातूपपदनिय
मो भाष्ये दूषितमिति। वित्यवादीद्धरदत्तः। धातुकालेति वक्ष्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकं। सुकर्मपाप। कर्मणीत्यनुवर्तमाने कर्म
पापादीनां विशेषणं सोऽसंभवादित्याशयेनाह। सोमकर्मादिष्विति। त्रिविध इति। धातुनियमस्त्विष्ट इति भावः। क्विबेवेति। काल
नियमोऽसौ। कृञ एवेति। उपपदनियमोऽयं। तेन मंत्रशब्दे उपपदे धातोरंतरान्न क्विप्। किं तर्हि अणेवेत्याह। मंत्रध्याय इति। भूत एवेति
प्रत्ययनियमोऽयं। सोमे सुञः। चतुर्विधोऽत्र नियमोऽपीष्ट इति काशिका। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। अग्निचिदिति। आहवनीयस्थापनार्थे
रिष्टकाभिर्निर्मितस्थलविशेषेऽयं समुदायो रूढः॥ कुत्सितेति। सोमघृतादिकर्मकं विक्रयणं निषिद्धमिति भावः। कुत्सितेति किं।
धान्यविक्रायः। दृशेः क्वनिप्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्येव सिद्धे क्वनिवचनं तस्मिन्निद्दृशामन्येषां प्रत्ययो मा भूदिति नियमार्थमि
दं। निष्ठा तु स्यादेव। पारं दृष्टवानिति। यत्तु विश्वदृश्वेन यज्वावयमित्यत्र विश्वं पश्यंतीति लृटा विग्रहेऽपि न क्षतिः। प्रत्ययांतर
निवृत्त्यर्थत्वमिदमिति दृशिक्रियारंभिर्वर्णितत्वादिति न्यासः। तत्र भूताधिकाराद्वाधे[illegible]पि नियमार्थतोपपन्नेन द्वा २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नद्याः षेमानाभावात्। मंदुरायामिति। वाजिशालायां तु मंदुरेत्यमरः। पंचम्यां। अजातौ किं। अश्वाज्जातः। पुमनुजे ति। जनि
जनिरत्र सकर्मकः। अनुरोधोपसर्जनवाचित्वात्। अप्रमेयेष्वपि। सप्तम्यामित्युक्ते। असप्तम्यामपि दृश्यते। एवमपंचम्याम
पि। न जायत इत्यजः इत्यादि। अजाता वित्युक्ते जाता वपि दृश्यते। ब्राह्मणजो धर्मः। क्षत्रियजं युद्धमित्यादि। अपि शब्द इ
ति। यत्तु अर्मंताः त्यं नाध्येति प्रघट्टके। तत्रापि दृश्यत इत्युपसंख्यायते। तद्रूतं कालमनरेणापि भवतीत्येवमर्थं न सो
ढः। अपि शब्दस्य सूत्रस्थस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्त्वहार्त्तिकमनेनैव गतार्थमित्याहुः। धातुं तत्रापीति। एते
न प्रकृतसूत्रस्थमन्येष्वपि दृश्यत इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं सूचितमिति भावः। क्तक्तवतू निष्ठा। ननु सतोः क्तक्त
वतोर्निष्ठासंज्ञा। संज्ञया च क्तक्तवतू विधीयेते इत्यन्योन्याश्रय इति चेन्न। सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानान्न दोषः
समवतियस्मोमन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीति। उकावितावितौ। उदित्त्वं तु वर्थं डीव र्थं च। कित्त्वं गुणप्रतिषेधार्थं निबंधार्थं संप्रसा
रणार्थं च। निष्ठायामण्यभावकर्मणोरिति। तयोरेवेत्यत्र तयोरेवार्थयोः साक्षादुपात्तत्वादित्यर्थः। तेन यात्स्या कृ
त्यादेः करणादौ ल्पक्वाकुलकात्भवतीति चेदपि न दोषः। पुष्यु वो दीर्घश्च्छ्र इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्षियः इति वानुवर्त्ते
तइत्याह। क्षियो दीर्घ इति। क्षियो दीर्घात्। क्षि क्षये क्षि निवासगत्योरिति द्वयोर्ग्रहणं। दीर्घात् क्षिय इति। दीर्घाज्जा दि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्यर्थः । क्षितः काम इति । अयं न भावे ण्यर्थात् कर्मणि क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहर्तव्यं । क्रुशः । श्वित्वाद् उगन्तानां वोद
नत्वादिति प्राप्ते निषेधार्थमिदं स्यात् स्यानं । रदाभ्यां । रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते । ननु निष्ठा तेन तकारितमुदितमि
त्यत्र न । तदाह । निष्ठातस्येति । जीन इति । असिद्धत्वात् न स्यात् अत्र सवर्णलोके तेनेत्ययोगादेशा तदित्यस्याप्राप्तिः । गूर्न इति । उ
दीर्घो गोविन्दा इति । धातुना मनेकार्थत्वाद्धिनाशो वृद्धिः । सितो ग्रास इति । पिंडीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादि वन्नादिश्च
नानुकूलो भवति तदा ग्रासः कर्मकर्त्ता । यस्य विभाषा । यस्य त्वा ऽधातुकायेभ्यः षष्ठी । यस्य धातोः संबंधिन आर्धधातुकस्ये
त्यर्थः । त्वदक्षमिति । उचितमित्यर्थः । कथं अक्षमिति । अंजेरेतद्रूपं । वृक्ण इति । ओव्रश्चू छेदने उदित्त्वेन वेट् त्वाद
स विभाषेति निषेधः । स्कोरिति सलोपः । षत्वे कर्त्तव्ये तत्त्वं सिद्धमिति षत्वाभावे वोः कुरिति कुत्वे कुते कार्येन त्वस्यासिद्
त्वात् । खरि । धावः । अनुपसर्गात् । फुल्लक्षीवेत्यत्र यासाहुनस्य निष्ठानकारस्य लोपो निपात्यते । नस्यासिद्धत्वान्निष्ठाव
धजनादित्वेषस्वरेण प्राप्नोति । प्रत्यये । क्षीवेन तरति क्षीविकः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्यचष्ठ इति ठन् प्राप्नोति । इदुषो
क्षीवः । निष्ठा तल्लोपस्यासिद्धत्वादिट् प्राप्नोति । इडभिग्रहणं प्रत्याख्यातं । प्रत्ययविधिग्रहणेनैवासिद्धत्वात् । घून
इति । क्षीण इत्यर्थः । घूनमिति । विजेतुमिच्छया तत्राक्षाः पात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा । आम इति । क्लेश्यते । आस्वद

त्पारब्धां स्त्यः प्रपूर्वात् स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । अनुपसर्गात् फुल्ल । अनुपसर्गादित्यसमर्थसमासः । क्षीबादिष्विति । क्षीबृ मदे । कृ
श तनूकरणे । उत्पूर्वाल्लाघृ धातुः शक्तौ । एतेभ्यः क्तः । फुल्ल विकसन इति । एवमुल्लाघेरप्यत्र । इत्यत्राभ्यामिगुपधलक्षणे
कप्रत्यये सिद्धम् एवं प्रफुल्लादयः इति किं सूत्रेणेत्याशंक्याह । सूत्रं त्विति । नुदविदो । क्रियोऽयं प्राप्ते इतरेषां प्राप्ते उभयत्र विभाषे
यं । वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यं । वेत्तेः क्तिदिदितो निष्ठाविधेर्नेति विकल्प्यते । वित्तेर्विन्तश्च विन्नश्च विनो गेव वित्तं तेरिति । तथा
त्ता । ख्याप्रकथने अयमेव हृस्वान्तो । नत्वादेशः । यत्वस्यासिद्धत्वान्नत्वाप्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यात् । पूर्त्त इति । पूपालने । अफुर इति
ण्यन्निषेधः । उत्वं परत्वे मूर्त्त इति । मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मत्त इति । ञिमिदा स्नेहमोचनयोः । आदितश्चेतीण्निषेधः । सर्वत्रेहत्व
वित्तो भोग । भुज्यत इति भोगः । कर्मणि घञ् प्रत्ययः । शेरश्चाकर्मणि प्रत्यया विनिग्राहः । आप्तौ प्रतीतेर्वेति । भिन्नं शाकलं । कथं
भिन्नं भित्तमिति । आद्यस्य योगित्वात् परस्य योगरूढत्वात् न योगपद्येन प्रयोगानुपपत्तिः । ऋणमाधमर्ण्ये । अधमर्ण्यं दुःखप्रदमृणं यस्य
सोऽधमर्णः । ततः ष्यञ् । आधमर्ण्यं । तेन व्यवहारविशेषलक्षणायोत्तमर्णेऽपि सिध्यति । धारेरुत्तमर्ण इति लिंगाच्च । स्फीत इति
स्फीतिकामरत्ययप्रयोगः । आख्यानं संपन्नादिष्वेशः इति न ब्राः । पश्येति । निरः कुषः इति पाक्षिके इट्त्वादिति भावः । उषित इति । प- दिन
जादित्वात् संप्रसारणे शासि वसि घसीनां षः । क्षुधित इति । यत्तु संपदादित्वात् अविधि पिनाकादित्वात् जितिमा वादिभिस्तस्याः मे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·कृ·

२२

22

षाष्ठ्युक्षितस्यमेतिप्रयोगानुपपत्तिमुक्तासमाहितं।नत्वेवमुत्वकारांतरपरमित्यवधेयं।इडितिवर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणंनित्यार्थं
तेनश्चायामित्यत्राप्येवं।प्रश्वेः।सृजादीनाम्इतितेनक्रादिविकल्पेऽप्राप्तेनिष्ठायांयस्यविभाषेतिनिषेधेप्राप्तेवचनं।उदित्वंनुगनार्थं
मित्याह।गमेर्लिति।गुमोविभा।तीषसहेतिविकल्पमिदं।सृडुःश्वः।अरुः।किनीतिप्रतिषेधापवादः।उत्तरार्थमिति
रहतुनंक्रासेडिति।सिद्धमितिभावः।आदितश्चेतिनिष्ठेति।आद्यव्यापारस्यातीतमात्रेणभूतत्वसंभवात्सूत्रेऽणोवासिद्धत्वादिह
सुत्पज्ञेऽनथावचरुव्याख्यायेत्यर्थः।वादितोत्ति।अन्यथाविशेषविधानेनसामान्यविधेर्बाधःस्यादितिभावः।प्रस्वेदितइति।प्रस्वे
दितुमारब्धवानित्यर्थः।भ्वादिरिति।स्नेहनमोहनयोःपृथक्।प्रत्रेति।निष्ठान्तोडीङ्ख्विदीत्यत्रेत्यर्थः।स्विद्यतेस्मेति।गात्रप्रक्षर
णार्थस्मि।ञीदितइयंनेतिहरदत्तः।जिमिदेति।अयंम्वादौनपठ्यतइतिहरदत्तः।पठ्यतएवेतिनमाः।तथाहाह्रादिवादीनांश्वेति
ष्विदादीनामादित्त्वेनीट्प्रतिषेधात्स्नेहनिष्ठानसंभवतीत्यतआदिकर्मणिनिष्ठोदाहृतेतिभावः।श्वीदितइतिनेडिति।न
नुसंप्रसारणेप्रत्ययस्थवत्केऽनेअकःइतिनिषेधेसिद्धेकिमिहश्विग्रहणेनसत्यं।अकःइत्यत्रोपदेशग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थंश्वि
ग्रहणं।इदंतश्वायमुपदेशेऽश्विः।नचनदनुवृत्तेःफलाभावः।स्तातीतिनिपूर्त्तःपिंडाइत्यादौनित्यत्वादिलोपेतयोरपरत्वेवानुगंतन
त्वान्नित्वेबाधप्रसंगात्।जागरितेत्यत्रोपदेशग्रहणेऽपिनेणनिषेधः।एकाचइत्यस्यापिअकइत्यत्रानुवृत्तेरभ्युपगमादिति
भावः।एकाचउपदेशइतिसूत्रेनुअकःकिनीत्यत्रैकाजुपदेशाग्रहणागोरनुवृत्तिर्भाष्यकृतानैवांगीकृतानस्वकारश्चनेह

२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेहाल्लिखने विस्तारभयादिति दिक्। ऊनइति। न चैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घो न स्यात्। लोपाजादेशत्वादभावाद्दीर्घेन स्यानिवस्त्व
निषेधविरहादिति वाच्यं। संप्रसारणस्य। हलः। न भूसुधियोरित्यादिरीधीरिति विधिसामर्थ्यात्संप्रसारणपरस्त्रवरूपैकादेशो न स्या
निवदिति ज्ञापनात्तेन उुकुव तुर्जु कुवुः शुन्शुव तुरित्यादावुवङादिसिद्धं। अन्तैकादेशाभिन्नैकादेशत्वस्थानिवद्भवत्येव। तेन विश्व
पः अः। विश्वपाइति षष्ठीसमासेऽशाशादीनां तो धातोरित्यालोपः। एवं नियइः लुवः उ इत्यादिषष्ठीसमासेन्यो न्यः ल्वोल्व इत्यादी
न्येवरूपाणि भवंति न तु यौ नियइत्यादी स्यवधेपमित्यास्तांतावत्। शास्त इति। शा पीरिति गो मूढ इति। उदित्वेन वेड्यघस्याविभाषेति
नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। वनइति। उद्दिनो वेति क्त्वायांवेड्यं। अनुदात्तोपदेशवानतितनोत्यादीनामित्यनुनासिकलो
पः। एवं तनइत्यत्रापि। दरिद्रिनइति। न निपातिरिदरिद्रा निस्मइत्यनेन न इडुकल्पविधानादितिभावः। सुध्वस्तात इहमुंधारयोधा
तर्थोपाक्षितया नाश्रीयंते मंथादिसाधने धात्वर्थे सुव्यादयो निपात्य न इति। सुमितंमथेने तत्रापि भावे क्तस्ये टूप्राप्ति षेधः स्याद
न त्राह। समुदाये नेत्यादिना। सुध्वं गिरिनदीमिवेत्यादयः प्रयोगा अप्रसाधव एव। उपमानमाश्रित्यान्यसमर्थ्ये यतन इति केचि
तः। स्वांतं नशांतं नवाह्येषु विषयेषु अविक्षिप्तमनाः कुलंमनजन्यते। नत्रैव न तस्यरूढेः। अनायासेति। सुसमोघधंजातं न सा
दके स्विन्नासहोऽभिषुत्य पात्राय मीयते तत्स्फाटमित्यर्थः। वेदभाष्य इति। नदेनवनीतं भवति घृतं वै देवानां फांटं मनुष्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ र॰ कृ॰
२३
23

णामितिशन पथ्क्रुतिव्याख्यायामितिभावः। बाढमिति। गाढ इत्यत्रे। ढत्वादिप्रागवत्। अग्रमत्रेति। मंथादेरन्यस्मिन्नर्थे। अनितस
त्वादिति। अप्रवृत्तवनिलोडिति सूत्रे। आशिग्रहणं लिंगं। छशिभ्रामी। विरूपयातंगमनं वैहृतंयस्यास विपातोऽविनीतस्य भावो वैया
त्यं। नियमार्थमेतत्। जिघृक्षाप्रागल्भ्ये। शसुहिंसायां। अनयोरादित्वस्य यस्य विभाषेति योगविभागादिड्भाव सिद्धेरित्याह। अविनयए
वेति। स्यादेतत्। धृषेरादित्वेन विभाषाभावादिकर्मणोरितिविकल्पे प्राप्ते नदंडशोसूत्रे विध्यर्थमेवस्यादित्याशंकां वृत्तिमेतमाश्रित्य
समाधत्ते भावेत्यादिना। स्तात्वंतेन। नाश्नीति। न पौर्ध्नेः अप्रयोगोऽप्रसिद्ध इतिभावः। एवं च वृत्तिमते सूत्रमेव नियमार्थमिति सि
ध्यति। न त्वंशाश्वत्यै वैरूप्यं भवति। फलं विचिन्त्यमिति। विभाषाभावादिकर्मणोरित्येतन्मूत्रा विषयाधृषेरिति भावः। तथा च हरद
त्तारीत्याऽदित्वाभावे वृत्तिग्रंथोऽपपद्यो नियमपरतया व्याख्येय इति वा ध्येयं। आदित्वस्य फलं ये तु भावादिकर्मणोर्धृषिरस्त्येव। प्रामा
णिकं वैरूप्यं न दोषायेत्याशयवानाह। माधव इति। अवैयात्यमिति। वैयात्ये तु नित्य एवेति। न धृषेः इत्यनेन धृष्टं शेम एव स्यादपकं सूत्रमि
तिभावः। दृढस्थूल। बलवतीति। मलार्थे वल्कशादि भाक्तः। निपात्यत इति। विशिष्टोपेक्षयेकदेशवचनं। कार्यापेक्षया यत्नप्रशस्तिकाभिप्रा
येणान्तस्येति। टकारस्यादेशो निपात्यत इत्यर्थः। हस्यलोप इति। ननु हस्य होढ इति ढत्वे ढे लोपेन सिद्धमिति न वेः शंकितं। तत्र।
ढत्वापवादस्य घत्वस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात्रैवं शंका युक्ता। कं तु घत्वबाधनाय हस्य दादेशो निपात्यतामिड्भावश्च। अन्यथा तु लक्ष
णान्तरेण सिद्धमिति चेत्। टलोपस्यासिद्धत्वेन ढ्रलोपाद्यानित्यादीर्घसंयोगगुरुलोपुत्रतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात्। परिड्ढ २३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्यगतस्त्यत्वल्पपिलघुसर्वादिपिरोरयारेन्नोनस्यात् । इह केयटेन त्वांति नसमासानुपपत्तिरित्यादि विचार्य समाहितं तत् सर्वं नाम
धातुप्रक्रियायां कौमुदीभिरवुनावसरेस्माभिर्विचारितं । नत एव बोद्धव्यं । परिवृढस्यापत्यं पारिवृढी कन्येत्यत्र गुरूपोत्तमल
क्षणः ष्यङ् स्यात् । सिद्धांते त्विन्नंत त्वादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् भवति । तस्मादसिद्धत्वं मा भूदिति हलोप एव निपात
नीय इति भाष्यादि सिद्धांतः । प्रभोः परिवृढः । निपातनमिति । हलोपे प्रयोजनं । भावादिकमपि प्रागवदेवज्ञेयं । कृच्छ्रगहन
कलिलानि सार्थः । कृच्छो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः । घुषिर विशब्दे । घुषिरविशब्दन इति भ्वादौ पठ्यते सवविन्नावेनेनास्येव ।।
यस्य घुषिरविशब्दन इति चौरादिकस्तस्मात् स्विवाभावं । केवलेश्च घुषिरन्नेरत्र हातत्हूति णिवाभवधानात् घुषेः पराणिष्ठा
न संभवतीति विशब्दनप्रतिषेधो व्यर्थः सन्नू ज्ञापयति णिचू घुषेः पक्षे नास्तीति । तेन महीपालवचः श्रीत्वा जुघुषुः
घुष्यमाणा इति प्रयोगेष्युपपन्नो भवतीत्याकरः । वस्तुतस्तु इदित्वेनैव णिजनित्यत्वज्ञापनेसंभवाद्विशब्दनप्रतिषेधः
सफल एवेति भाष्यादिकं प्रौढिमात्रमित्यवधेयं । विशब्दनं तु स्वाभिप्रायस्य शब्दैन प्रयोजनं । नंदेनदाह । रोदनेनापि
नाश्व मेऽश्व प्रविहूर्य इत्यत्र ब्राह्मणादित्वात्स्यञ् । प्रत एव लिंगान्नञ्पूर्वादिनिषेधोन सामीप्य इस्येव नो क्तम्
नास्ति इत्यस्या संग्रहानापत्तेः । अतोऽधपादून्नमिति न केवलस्य निपातनं । उदितो घस्य विभाषेत्यनेनेट्प्रतिषेधोपपने
रर्थासंगतेश्च किंतु केवलादाधिकस्यैवा । नवैवस्तत्वे । लिग्रहणं मर्थं सननाधिकस्यावास्यात् पटंधिकेस्य वास्यात् रथ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तु॰ धिकस्यवेतिसंदेहेनिवर्त्तकतयानस्माफल्यात् तत्रयदिनिष्ठांतवाध्यमध्ययनमितिव्याख्येयेत तर्हिहृत्तंछंदः
हृत्तंपारायणमितितिद्धनिष्ठादित्वमित्यर्थः हृत्तंछंदसः हृत्तंपारायणस्येतिनसिध्यतिनह्यत्रनिष्ठांतवाच्यमध्ययनं
सकर्मकादधिनपुंसकेभावेक्तस्यविधानात् अपितुउक्तानुकूलव्यापारस्यरूपंतत्रहृत्तंधात्वर्थस्यकर्मतयाध्ययनंनिर्दिश्यते
तद्वृत्तमध्ययनेवृत्तिर्वर्त्ततेवृत्तिदोषोनभवतीति। नचैवंहृत्तंछंदसिइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः केवलस्यइतरेतरकर्मकतया
तयोरेवतस्मात्कर्त्तनेभाकर्मकेभावेक्तमात्रविधानानुपपत्तेः। नपुंसकेभावेक्तःसकर्मकस्याभावेयदिस्यात्तर्हिग्रामंगतं
देवदत्तेनग्रामगतःशाहितीयास्यादित्यनिष्ठापत्तिरितिकौमुदीसिद्धांतात् लिङ्गुकूवेतिजेननलुमतेतिप्रसंगलक्षणाप्रति
विधानुपधागुणोनेतिभावः अध्ययनइत्यत्रवाकुत्वकालकर्मणिल्युट्इतिध्वनयन्व्याचष्टे अधीयमानेर्थइति। एतेननिष्ठांत
वाच्यमध्ययनमपिपक्षोपिदुष्टएवेतिध्वनितं तादृत्तंपारायणस्येत्यादौकेवलाद्वृत्तेरकर्मकोक्तोवक्तःइतिविषयभेदेनविरोधाभा
वाद्वृत्तंछंदइत्यादौछंदःशब्दादीनांशुक्लोघटइतिवत्प्रयोगोपपत्तेरितिभावः। एतेनएवंवाध्ययनमभिधेयंभवतुविषयोव
त्तिनकश्चिद्दोषइतिकैयटोव्याख्यातः। वृत्तंछंदइति। अत्रनिष्ठायांपारजन्मोसत्वाश्रयाभिन्नेवृत्तइतिबोधः। वांतंतगांत
दमुउपशमनेशमुशांतोतमुकांक्षायामित्यादयोदिवादिश्चुरादिश्चादमुउपशमइत्यादावनेकंछंदस्यपक्षपातोज्ञापितसंज्ञः
नत्रदांतशांतयोर्ग्रहणं लोपेइट्प्रतिषेधोनिपात्यतेस्फुटग्रहणंसिद्धेवनिपातनंहापाणिनिःइत्यत्रवक्षारणार्थमितीदुभावेगोरनि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीत्यनेनलोपाभावः। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। दीर्घविधौ क्विलोपस्यास्थानिवत्त्वादिति भाष्यं। एतच्च यथाश्रुतसूत्र
मते। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्याश्रित्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वादिति कैयटो व्याख्यातः। वस्तुतस्तु त्वैष्यादिकेन दीर्घं दी
र्घग्रहणमित्यवोचाम। पूर्णत्वोपो निपातनोद्देत्यणिलुक्। स च च्छन्दयोस्फूर्णि लोपः प्रतिषेधो मध्याकस्मात्। निपातनविष
येविषयभागकथनस्य फलं वोढ्रणां वृद्धिर्वेत्याद्यमेव। रुष्यम। रुष्ट इति। रुषिहिंसार्थः। तीषसहेति वेट्। प्राप्ते यस्य विभाषेति नित्ये निषेधे
प्राप्ते पक्षे इट् प्रवृत्ति प्रस्तूयते। अमत इति। अगमत्यादिषु। अमरोग इति चौरादिकौ न गत्यर्थे कावित्यधिकारादित्साकुरिति न आः। पक्षे
इट् प्रवृत्ति षिध्यते। तूर्णं इति। ञ्विरत्वरेत्सूत्रात्वरेराहित्वेन नित्ये निषेधे प्राप्ते पक्षे इड्विधीयत इत्याह। त्वरित इति। आदित्वस्य फलमात्म
नेपदमात्रं नत्वसाधारणमस्तीत्याह फलमद इत्यादि। संघुष्ट इति। अविशब्दे नेपि परत्वादयं विकल्प एव। आस्वांत इति। आङ्पूर्वस्य स्व
नतेर्मनसि वाच्येपि परत्वादयमेव विकल्पः। हृषेर्लोम। हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यं। मूर्द्धजाः केशाः। अंगोत्तरजानि लोमानी
तिभेदबोधनाय वार्त्तिकमिदमारब्धं। तयोरभेदं मत्वा सूत्रकारो लोमग्रहणमेवाकरोत्। अत एव लोमन वंस्पष्टाश्रोवं कर्त्तृत्वमि
त्युक्ते केशस्य शेऽपि श्रोवं कार्यमिति शिष्टव्यवहारः। अन्यत्रेति। विस्मितप्रतिघातलोमकर्तृकत्वानामभाव इत्यर्थः। उदितस्तु घटो
नष्ट इत्यर्थः। चायतेरिति। चायृपूजानिशामनयोः। क्ते चिविकल्पेन चिभावो निपात्यत इत्यर्थः। क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्यः। अ
पचितिः। प्यायः पी। स्फायः स्फी। निष्ठायां विभाषा प्यायः पूर्वस्येति सूत्रात्सप्तम्यां निष्ठायां विभाषेत्यनुवर्त्तेनेत्याह। नास्यानिष्ठा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यामिति। पीनइति। ओप्यायी वृद्धौ। ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। पीनः। स्फिरितत्वाति निषेधः। अमन्त्रेति। इह छन्दसि विकल्प इत्यर्थः। स्यादेवेति
मवस्थितत्वाद्विकल्पस्यानित्यमेव प्यीभाव इत्यर्थः। प्रप्यान इति। प्यादीसुखेन। इदित्वान्न लोपः। घनिस्येति। क्रियानिर्देशो धातुविशेषणभावार्थः
न हि तेन विना रूपं सुलभमिति न्यासः। धीतमिति। प्रसादकारकं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। दाददत्र इत्वाद् लोपाभावे उच्चारणार्थं स्य दथ आदेशः। मासी
नः घुमास्थेतीत्वे ऽनुदात्तोपदेशात् हि न तत्र। यङ्लुकि इटादावितः स्यामित इति रूपस्येव न्याय्यत्वात्। तत्रेति किन्तीति विवक्षितत्वात् मासीत्व प्रसङ्गः। अप्यु
पेत्यापि ब्रूमः। दथ आदेशोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशो न्याय्यः। इहं ते यङ्लुगन्तस्येव दधातेरिति हि दूषणं च कुश्च। तत्रायं समाधिः। इत्वनिवृत्ति
वृत्त्यर्थात् प्रियदेशादिदुभाउभावे निमित्तस्य तादि किति तः सत्वे दथभावे इत्वे वेत्यन्तद्वयं सुलभमेव। अन्यथा त्वादयवादौ सो मा स्या
मित्येव स्यात्। दथभावोऽपि तिकिति परे विधीयमानोऽसहितस्योत्तरं एवं उस्येव युक्तो न सर्वादेशो हि नलुकि वधादेशो ऽप्येवमिति विभा
वयं तु सुखियइति दिक्। दधातेर्हिः। नित्य पानिर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः। तीत्यनुवृत्ते यङ्लुकि न दाधिनः। अत्रापि प्रसादे क्रियानिर्देश
स्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् दाधीत इति घुमास्थेतीत्वमुदाहृतं। नत्र पूर्ववदेव हेयमिति न्यासः। प्रसादसमर्थनमपि पूर्ववदेवेति व
पं। क्षोददधोः। इहादेशास्तदधान्तो न किन्तु थान्त एव। संहितायां कस्य त्वेपि रूपे निष्ठ प्रसङ्गादिति प्राञ्चः। तदनुस्वारेणाचष्टे द
धः स्यादिति। निर्दिष्टे तु तान पिस्यापयितुमाह। तान्तो वेत्यादिना। अवउपसर्गान्तः। अवदत्ता वत्ते। तत्रैके नपञ्चम्यन्तेनोपसर्गो विशे
ष्यते। अपरेण षष्ठ्यन्तं स्यानिला भाष्यमिति व्याचष्टे। अजन्तादित्यादिना। अवदत्ति। अवः स्थाने इत्यर्थः। अवदत्तमित्यादि। आदिकर्म
णीत्येतत् प्रदत्तमित्यस्य विशेषणमिति न्यासः। धीतमिति। दधाते हिं न धेटो नापि दथ आदेशः। इति तत्रोक्तत्वात्। अवदानम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सरोऽस्तरीति। वैकल्पिकोऽनेनाभ्यस्तोपदस्यार्थः। प्रकृत इति। प्रकर्तुमारब्धवानित्यर्थः। प्रकृतः कटस्तेनेति। कर्मणीह क्तः चैत्रनिष्ठाद्यापार
जन्यो यस्तस्याश्रयाभिन्नः कटः कर्मप्रत्ययेषु फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाभ्युपगमात्। नदीष्ठ इति। नदीस्नाने कुशल इत्य
र्थः। अम्बते इति। सूत्राद्वाक्यत्वेनास्य दाद्योरिति विकल्पनिषेधो भवत्येव। कृष्टलमिति। ग्रामिष्ठलं। परिष्ठलं। गत्यर्थाकर्म। आदिकर्मणि क्तः
कर्तरि चेति सूत्रात् क्तः कर्तरीति पदद्वयमनुवर्त्तते। तदेतदाह। कर्तरि क्त इति। सोऽत्र वक्तुः सुफलमाह। भावकर्मणोरिति। गंगां प्राप्न इ
ति। प्राप्तवानात्मानं प्राप्नोः। इह सूत्रे प्राप्तिरपि गतिग्रहणेन गृह्यत इति भावः। ग्लान इति। ग्लै हर्षक्षये। अकर्मकः। शेषमधीति। अधिशीङ्
स्थासामिति कर्मसंज्ञा। हरिदिनमिति। उपान्वध्याङ्वस इति कर्मता। निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। उपोषित इति। वसतिक्षुधोरिती
ट्। यजादित्वाद्वस्योत्वं शासिवसीति षः। पक्ष इति। भावकर्मविवक्षापक्ष इत्यर्थः। मुकुंदस्येति। आस्यते मया इत्यासितं आसनमिति भा
वे। यातं मुकुंदमित्यत्रापि एवं विग्रहो दर्शनीय इति भावः। अधिकरणवाचिनश्चेति त्रिसूपि कर्तरि षष्ठी। रमापतिरिदमिति। इदं पदार्थनिष्ठ
संयोगजनकयानाश्रयाभिन्नो रमापतिरिति बोधः। क्षिप्त इद्ध इति। आदितश्चाभीदित इति नेड् इट् इति। तीषसहेति पाक्षिके इट्। त्वा घस
विभाषेतीट्। न इंसकेऽप्यवा। नयोरेवेति सूत्रेऽभूते क्त एव। तस्येतेन तस्मा विनिकेवित्। तत्रा। अस्मापि क्तस्य तत्र ग्रहणमिष्टमिति केऽप्यटमतमि
तिणोरध्ययनेमिति सूत्रे सिद्धांतितत्वात्। अन्यथा यामं गते चैत्रे णोति ग्राम इत्यत्राशुद्धिर्द्वितीयापत्तिरिष्टैवेत्याद्यैवामेति दिक्। एवं तावन्निष्ठासंबंधीडा
गमतन्निषेधकिं ताकत्वादिति विधायकानि निष्ठाधुमाहमिक हैमीयीकसूत्राणि सप्रपंचानि प्रसंगादभिधाय प्रकृतनिष्ठासूत्रेऽत्रैरं सूत्रं गा
वष्टे। नुपजोरिति। सुनोतेरिति। सुप्रसवैश्वर्ययोरिति तेन तस्मिन्ननुबंधकस्यानग्रहणमनभिधानादुभयपदिनासाहचर्यात्। क्तः। ऊनि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विति। पित्वं तु कृत्स्नार्थम्। ङित्वं गुणनिषेधार्थं। छंदसि लिङ् इत्यादि त्रिसूत्री छांदसी तस्याः इह लेखनं भाषायामसदवसेत्यादिसूत्रद्वयस्यो
पोद्घातत्वेन निबोधा। तत्र भूतसामान्ये लिङ्विधानार्थमाद्यं सूत्रं। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततान। नन्वछंदसि लुङ्
लिट् इत्यनेन गतार्थता। धातुसंबंधाधिकारे सति विधिरयं त्वविज्ञेषेणेति वैयर्थ्यात्। लिटः कानज्वा। यो अग्निं चिक्यानः। वृकृणं सुषुवाणः। ना
ग्रहणात्कुचित्ता। अहं द्यावापृथिवी आततान। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। भाष्ये तु संनिहितत्वात् लिट एवैतावादेशौ नित्यौ स्तः। छंदसि
लुङ् लङ् लिट इति विहितस्य संनिहितत्वादादेशौ न भवत इति लिङ् अवर्णां भविष्यतीति वाग्रहणमिह व्यर्थमित्युक्तं। केचित्तु अनेन बोत
रार्थत्वदिति व्याख्यानं। ननु प्रकृतं लिट्ग्रहणं तस्य विपरिणामेन षष्ठ्यंततोपपत्तेरिह लिड्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्। सप्तम्यंतत्वे वा
कानिवृत्त्यर्थमिति भाष्यादेः स्वरसः कोऽस्य भकृतश्च। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरित्येवतो द्रष्टव्यं काकानिवृत्तेः सुवचत्वान्नेदं सम्यक्। किं तु लि
डभावस्य यथा स्यात् योऽपि परोक्षे लिट् तस्याप्ययमादेशो भवतीति नन्दनर्थं नतिरिति जयादित्यः। ननु कानच्क्वस्वोः कित्वं व्यर्थं। असंयोगा
ल्लिट् कित् इत्येव सिद्धत्वात्। न च ऋच्छत्यृतामित्यस्य पद्धधानस्य रोदसी अंजेशजिवा नित्यादौ संयोगांतार्थमिति वाच्यं। छंदस्युभयथेति सार्वधातुक
संज्ञकत्वेन ङित्त्वात् उपोषयपदोरिति चेत्। कित्त्वि लिटि नेरन्तुस्तेरितस्ते नत्सिध्यर्थमारम्भमाणस्य छंदसि तृतामित्यनेन च लक्षणस्य गुणस्य बाधना
यपुनः किल्करणात्। तेनेति निरुक्तिः एवानित्यादि सिद्धं। त्रिमुनिमतमिति। सूत्रकारेण छंदसीत्युपक्रांतत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्र
हणाच्च। भाष्यवार्त्तिककृद्भ्यां क्वसुकानचोश्छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वमंगीकृतमित्यनुपदमेवोक्तत्वाच्च। एतेन किल्करणसाम
र्थ्याल्लोकेपि क्वसुकानचोः साधुरिति केषांचित्कल्पनानादर्त्तव्येति। हरदत्तमाधवादिग्रंथेषु स्पष्टत्वात्। स्पष्टाक्तेतिमावः। कवयस्त्विति

२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साध्वसाधुविभाजकव्याकरणात्मकंधर्मशास्त्रमनादृत्य लोके ह्यलपृच्छन् यच्छ्रो हो शुद्धविकल्पेति भावः अत्र प्राचा दाघ्या घ्राका ऽन्योद्ग्रं श्वेनिमृत्त्वमु
पन्यस्तः तच्च हृत्यादौ लोके वेदसाधारणमिति निपद्यपिस्थितं तथापि होवेद्धितं तस्य ग्रहस्य विधाकप्रकरणस्थत्वाभावेन ककुविधायकत्वा
भावात्। द्वित्वाभावादिनिपातनमात्रेण साफल्यात् क्रुसोश्चुं दसत्वनिश्चयात् तत्कानि त्यादीनावेद्रश्च व प्रयुज्यमानत्वाच्चेति भावः तत्वेकाज
त इहे का न्वमुपदेशो विवक्षितमुतद्वित्वोत्तरं। नाद्यः। विविद्धान् विविद्धानित्यादावि प्रसंगात् किंच एकाज्ग्रहणमेव व्यर्थं स्यात् भाव
त्वाभावात् न रुकृते द्वित्वेनेकाजूधातुरस्तियदनेनस्या वत्संभवात्। न द्वितीयः जिघृक्षतेः याम्ना वत्सीः ते प्रोलिखने काकेनामोऽ दुर्वरत्वात्
न बोषविदत्याम पक्षे ऽभावाजागर्जिघविश्वः न वेकमुदाहरणं व्यावर्त्यमिति न्यायात् अन्यथालागर्ते नेति न्यायात् तस्मादे
काज्ग्रहणसामर्थ्याद्द्वितीयएवपक्षो युक्त इत्याशयेनाह। कृतद्वित्वानामेकाचामिति। अथ दत्तग्रहणमपनतएवनमर्थमिति बोधे
ननु घसिग्रहणमर्थं कृते द्वित्वे घसिम सोर्हल्ली सुपधालोपे घ्यासकारमा दाय एकाज्त्वादिट् सिद्धिरिति चेन्नैवं। घस्वसू इति स्थिते
द्वित्वास्य रत्वादुपधालोपे न कृत्वाद्द्वित्वमेवेनस्यात्। प्रसन्नीद्वित्वं वचने ऽचीति स्थानिवत्त्वं निवत्त्वं विरहात्। नच पूर्वस्मादपि वि
धौ वितस्य लोपस्य स्थानिवत्त्वादिदं भविष्यतीति वाच्यं स्थानजपेक्षया पूर्वत्वेन हृस्य घकारस्यानिमित्तत्वेनाश्रयणाभावेन स्थानि
वत्वाश्रयः। घसिग्रहणं तु तत्सामर्थ्यात् पूर्वविधि अजोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्वित्वे ज्ञापितवान्निति सिध्यतीत्यभिसंधायाह। घसेश्चेति।
इत्यत्र नियमस्य वाचो विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे बोध्यं। पक्षान्तरे तु घसिग्रहणं व्यर्थमेव। एतेन न तत्र प्रवृत्तिमन्तेण क्रियादिनियमा
द्। ऽजादित्वानि निरूपसिद्धेनिवर्धित्वात्। वसादिनाम्नेव स्वित्स विभक्तिको निर्देशः ८३ तत्र्तिपपतीनामि स न ऽ इत्यनुवर्त्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰र॰कृ॰
२७
27

नेमत्याह अनुवादोऽयं विधेयान्तिनरनिवृत्तिरेवेत्याह नाम्नेषामिति। आदिवान्‌ आदिकानि तादो वुपुविवयेष्विवेत्सादाविवक्वादि
नियमादित्सिद्धे नियमार्थमेवेतदित्तिसिद्धान्त इत्ति भावः। भाषायां सदवस क्वसुरिहानुवर्त्तते न कानच् श्रेतिपृथक्‌सूत्र
करणात्‌। वाग्रहणमनुवर्त्तमानं न क्वसुना संबध्यते। किं लादेशत्वाविशेषानुमितेन भूतसामान्यलिटा तदेतदाह लिडः स्यादिति तथा
च भूतसामान्ये सदादिभ्योऽनुमितविधिप्रापितेन विशेषविहितेन लिटा लुङ्‌ न बाध्यते किंतु पक्षे सोऽपि भवत्येवेत्यर्थः। तस्य च लि
टः स्थाने कसुरादेशो नित्यमेवेत्याह भाष्ये नाह। नित्यं क्वसुरिति। अत्रायं निष्कर्षः। लुङ्‌ उत्सर्गः। तस्यापवादः सदादिलिडपवादः अनद्य
ने लङ्‌ परोक्षे लिट् इति लुङ्‌ सूत्रेऽपवादाः संपन्नाः। तत्र सदादिभ्योऽनद्यतने लङ्‌ लिटौ विषये पि पूर्वविप्रतिषेधेन पक्षेऽनुमितः सदा
दिलिडपीष्यत इति। अत्रायं भाष्यार्थसंग्रहः। सदादि लिड्‌ भूतमात्रे लुङ्‌ लङ्‌ लिड्‌ विषयेऽपि वा। सदादिभ्यस्तु पक्षेऽपि तेन रूप वतु
ष्टयमिति। किं च परोक्षे लिट् लिड्वादेशोऽनेक क्वसुः। तस्य कादेशविधावनुपपत्तेरिति भावः। यत्तु जयादित्येन सदादिभ्यो धातुभ्यः
परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशः स्यादिति वाग्रहणस्य क्वसुना संबंध उक्तः। तन्नेत्युक्तरीत्या भाष्यविरोधात्‌। उपसेदिवान्‌ कौ
त्सः पाणिनिं। लुङि। उपासीदत्‌ कौत्सः पाणिनिं। लुङि उपासदत्‌। परोक्षे लिटि। उपससाद कौत्स इत्यादि। एवमनूषिवान्‌ कौत्सः पाणि
निं। अन्ववात्सीत्‌। अन्ववसत्‌। अनूवास। उपशुश्रुवान्‌ कौत्सः पाणिनिं। उपाश्रोषीत्‌। उपाशृणोत्‌। उपशुश्राव। उदाहरणानि
निवेदुषीमिति। क्वसोः किं त्वा कि लिङ्द्यो त्वाभ्यासलोपो। वसोः संप्रसारणे वउ आदित्वविरहान्नेट्‌। उगितश्चेति ङीप्‌। एतेन किलो दित्व २७

योः फलमपि सूचितमिति बोध्यं । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ कसोश्छिते एकादेशोः कृते इट् पूर्वत्वादेशोनि पात्यते कृतद्वित्वस्येकात्वादि
ष्टमिच्छन्ति । यद्वा इड्वसाविति स्थिते एकादेशं बाधित्वा दीर्घइणः कित्यभ्यासदीर्घे कृते उरदत्वं हलादिः शेषः परतो यकारादेशो निपा
त्यते इति द्वौ पक्षौ भाष्यस्थौ । कृते द्वित्वे ऽनेकाच्त्वादिडप्राप्तेर्निपात्यत इति पक्षो भाष्ये ऽनादृतः । उपेयुषेत्यादावतिवा ऽस्य यद्यपि वहूवि
नस्तथापि वस्वादिविकल्पः एवं तद्विधिः कृता नित्यं प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्प्राप्तो वसोरेकाजादिति नियमात्पुनः प्रतिषिद्धोनेन
निपातनेन समएवेट् प्रतिप्रसूयते नाश्वेविद्याद्वित्वाननुपेदइत्येनिपात्यते इतिनाजादिष्टप्रसंगइतिकेचित्तः इतिपक्षत्रयं मनसि
निधायाह । इतिन्यासः । उपेयिवाननुपेयिवांश्च उपेयिवद्धि उपागात् । उपेतः । उपेयायेति । अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र
शरणमिति न्यासः । वसावेव इरादेशो निपात्यत इति दीर्घाद्यादेशापरं भाष्यं प्रमाणमित्यवधेयं । वेत्तेः कर्त्तरीति तु भावकर्मणोः
लटः शातृशानचौ सामानाधिकरण्ये सतीति । लटः शानच् सामानाधिकरण्याभावे विधीयत इति नान्जंतवोक्तं न ह्ना मा स्यादिति नोलटोपि तद्भ्यः
ते । प्रथमं तमिति । विक्लित्तेनु लट्वर्त्तमानमाचारान्तः प्रथमसमर्थः । प्रवर्तीति विग्रहः प्रत्ययाविर्धाषष्ठाप्ते ना आख्यातं किपापद्यान मिति
णच्चं नादिति न्यासः । आने । अतो येय इत्यतो ऽनुवृत्तं पंचम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । आन इति सप्तमीनिर्देशात्तानवेभय निर्दे
शोपवमीति निर्देशस्य वलीयस्त्वं । सप्तम्या निरवकाशत्वात्तदाह । अंग स्यात इति । अंगावयवस्येत्यर्थः । अदन्तागस्येति प्रावो व्याख्या
नेनूपेक्षितं । पचमान इत्यादावदुपदेशाल्लसार्वधातुकमिति शानचः स्वरस्यासिध्याप्तेः । ततश्चेह अंगावयवो मुकः स्व

तदेवनमवद्धयात्। तदवयवमकारं तु यवदध्यादेवेति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानमिति चेन्न। अग्निविलासो मस्तु त्वानित्या
दौ कस्वनुटूप्सा मनुविति स्वरनिवृत्त्यर्थं स्वरविधावित्ति रूपपिला हल्स्वरप्राप्तादिविस्पभाष्यकृता स्याप्तित्वात्। अष्टकेति। भाष्ये
तु नन्वोर्विभाषेत्यतो मंडूकप्लुत्या विभाषाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा विज्ञाना यथा शिष्टप्रयोगमिष्टसिद्धिरित्युक्तम्।
अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणं तु नत्वा सामानाधिकरण्ये नित्यमेवादेशो भवतः तदभावे त्वेकोविकल्प इत्येवमर्थं तदेत
ध्वनपत्राहाक विदिति। सन्निति। अस्ति त्वाम्ल यत्र पुत्रा हर्ये। उपलक्षणं चैतत्तेन कुर्वतो पत्ये कोर्वतः। कोर्वताः। पवत्कस्सः
पवमानतरः। वै स्नमानाः। कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरित्यादि पत्तयोरुत्तरपदयोरपि सिध्यतीति। विभाषाग्रह
णादित्यनुवर्त्तनादेवेह न भविष्यतः पचतितरां पचतिरूपं पचतिकल्पमित्यादौ। लक्षणहेत्वोः। शमानाभुंजत इति। ज्ञापनेन
भजिक्रियालक्ष्यत इति ज्ञापनं भुजिक्रियालक्षणं बोध्यं। इह बतिष्ठ सूत्रयतीत्यादौ पदास्यानादिना सूत्रक्रियालक्ष्यते तेन
दास्सूत्रेणादेशासिद्धिः। बकुसुमसूत्रयत्युक्त्यैवं दरतु केपि तिष्ठ सूत्रयतीति प्रत्तिवचनेवैत्रः कारकं लक्ष्यते तेन दानसूत्रेणादे
शासिद्धिरिति गुणोपसंख्यानमिति वचनं कर्त्तव्यं हेतावाह अर्जयन्निति। अर्जनं वास हेतुः। पश्यन्निति। हरिकर्मकं दर्शनं सु
। के हेतुरित्यर्थः। लक्षणहेतू क्रियाविषयो भवत इति किमर्थं तयोर्द्रव्यगुणादिषक लेमाभूत्। यः कंपते सोऽश्वथः। पटुश्लवत
तल्लघुहन्ति जयादित्यः। गुणोपसंख्यानमिति भाष्यप्रत्याख्यानमिति भावः। विदेः शतुः। वेत्तस्याविवत्वादेवागित्वसिद्धेपुन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुद्धिसामर्थ्यान्न तदनुबंधकपरिभाषाबाधात् सोः संप्रसारणमित्यत्र कुसोरपि ग्रहणं भवति भाष्ये तू कारउच्चारणार्थः आनु
र्वसुः समासेऽनञ्पूर्वे इत्यत्र द्विसकारनिर्देशमंगीकृत्य संप्रसारणमुभयोर्ग्रहणमित्युक्तं । शुउ यजोः । आनतूवानञ्ञाइ
ड़ः धायोः च्यवनावणेनेत्रयोपि ग्रुत्याद्विवत्स्वनंत्रीः । नतुज्ञात् ज्ञानवावेवलादेशः नथालेवेतिवक्तव्यं स्यात् । एवंनेप
जनेरिति निर्देशोपि यथासुः । वासरूपविधिश्च लादेशे नास्तीत्युक्तं । किंच लादेशत्वेपि भाकर्मणोपि स्युः कर्तर्येवविधाने
च अपि च कृतीह पवमाना इत्यत्र चानश्चितदुपदेशात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तमित्येष स्वरः प्रसज्येत । चित्वसामर्थ्या
नाइत्यत्र श्यो लुक्सिसावकाशत्वात् । यत्तु शानचो लादेशत्वे उ सार्वधातुकानुदात्तत्वमापाद्येत । तन्न । निरवका
शत्वेन चित्स्वरप्राबल्यात् । किंच शानचो लादेशत्वे आत्मनेपदसंज्ञात् । ततश्च निघ्नाना इत्यत्र परस्मैपदिनश्च शानश्
नस्यात् । न चैषां लादेशत्वाल्लादेशत्वे सोमं पवमाना इत्यादौ कर्मणि षष्ठी दुर्वारेति वाच्यं । न लोके सत्र तृन्नितिप्रत्याहारग्र
ति भाष्यादिसिद्धांतात् । नचैवं चोरस्य चोरं वा द्विषन्नित्यत्र दोषः । द्विषः शतुर्वा विवचनमिति सुक्तत्वादिति दिक् । सुञो यज्ञ
पज्ञे न संयुज्यमाने ऽर्थे वर्तमानात्सुनोतेः आत् प्रत्ययः स्यात् । सत्रिण इति । आसनोपायचोदनाचोदितोपागविशेषः सत्रं
। तत्र ये यजमानास्ते ऋत्विज इत्येवं श्रुतिः । संयोगग्रहणं प्रधानीभूतकर्तृसंप्रत्ययार्थं । ऋत्विक्षु माभूत् यज्ञ इति किं । सुरां
सुनोति । अर्हः प्र अर्हन्निति इह भवान्द्विषा पूजामित्यवाचोषः । प्रशंसायां किं अर्हतिचौरो वधं । आक्रोशच्छोलः । आजमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धुर्विधुतो जीनिक्रियं वक्ष्यन्ति न मभिव्याप्य । = प्रभिविधावसा वाङ् । नेनसोपि मधीत्यादिषु भवतीति बोध्यं । न्यायादीनां त्रया
णां विशेषणीभूतो धात्वर्थस्त्विभिलषितैः परामृष्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षः प्रवर्त्तते । तद्धर्मा चारः स्वधर्मो मि नदा
ममायमिति प्रवर्त्तते । तत्साधुकारी शीलेन विनापि धात्वर्थं यः साधु करोति सः । उदाहरणान्यत्र बोध्यानि । अलंकृञ् । ऽइष्णु
सिद्धः करोति गृह्यते तेन हिंसार्थकः । प्रभृत्यादयः प्रत्येकमुपसर्गाः पठ्यन्ते उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं । तेनूसमुत्सितिस्नुरित्यसदिषु
रित्याद्युः । उत्पतेरेवात्र पाठ इति दांतपाठं प्रत्युत्पतिष्णुरित्यादिस्नुरिति वा । पारिशेषवदिति । अयामर्तेति णेरयादिः । भुवे
श्चायोगविभागउत्तरार्थः । उत्तरसूत्रस्य वग्लोश्चेन भवतिरेवानुकृष्यत इति भावः । एतदर्थमेवेह छांदसमसूत्रद्वयस्यैकेखनमू
न्निरंकुश इति । व्याकरणज्ञानशून्याय इत्यर्थः सो धूनेव प्रयुंजीतेत्यादिनियमभज्ञानादिति वा । नैतदिति । तस्यानुकर्षसमुच्चया
र्थमित्यर्थः । निगदमिति । तथा च वार्त्तिकं । कृत्स्नोजित्वान्तस्येकारः क्ङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मृतो । निरको
रितिगकारेतिगकारवर्णस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्तं सोत्रत्वान्न । ग्रस्नुरिति । नेड्वशिकृतीति नेट् । ग्लाजिस्थश्च । इति णिचपर्थः
धित्वमुत्तरत्र संपक्यादो कुत्वार्थमिति तं रुदृपर्थं । अनुवंधइति । एवं वहत्रिं ग्रंथो भाष्यविरुद्धत्वादप्रमाणमेवेति भावः । चोक
षा कषछिद्वसार्थः । लसश्लेषणक्रीडनयोः । कथाठ्यो घापां । स्वभु विश्वासे । प्रमाधीति । मथविलोडने । प्रवासीति । वसनि
वासे अस्यैव ग्रहणं । न त्वाच्छादनार्थस्य । लुग्विकरणत्वात् । निंदहिंसा बुक्साद्यादिति । तच्छीलादिषु कर्त्तृष्विति बोध्यं । अत्र वि
नाशेति विपूर्वस्य नशोऽर्पितस्य भाविनाणिलोपेन निर्देशः । अकारस्तूच्चारणार्थः । केचित्तु विनाशी नित्ययपनमेवपठंतुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४

१रिवादीनिति णिजंतं तदितिस्पष्टमूः । अप्रसूपेति कण्ड्वादिपठितः । सूत्रे समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं । ननु अप्रत्यये रेव अनुदात्ते विक्षेपः आधृषाद्वा
र्थ एवुल्लितु मध्योदात्तत्वं स्यात् । नंद्यादिभ्यस्तु ण्वुलेवास्तु । न हि तेषां ण्वुलि तुजिवासरूपेत्वे रवादिविज्ञोषोस्ति तत्राह । ण्वुलासिद्ध
ति । तृजादयो नेति । न केवलं ण्वुल्विषयकमेव लिंगं किंतु तृजादिप्रत्ययमात्रविषयकं भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । देविकुर्वोः
तच्छीलादिषु कर्तृषु स्थितेव । दाधातेर्हेतुमंतण्यंतस्यादिवा । अकृतं अनेदितिवुणादित्यंतस्य वग्रहणं । आहेत्यनदिति । आहेत्याहेत्यनदितिवुग
दो । अनुदात्तेतश्च । तच्छीलादिषु कर्तृषु । इहादिग्रहणाभावे हलंतादित्यर्थः स्यात् । ननु तश्चानु गुप्तो मीमांसक तदेति नेस्यात् । अत्र
नुदात्तेत्वमिहास्ति । अवयवे चरितार्थमिति न्यायेन संतनामनुदात्तेत्वाहानेः । अकर्मकादिति सुव । तसितापस्त्र । अनुदात्तेतः
किं । भवितादृत्वादेः किं । एधिता । जुत्वक्रमा । क्रमद्रमीयड्तौ । वर्तनार्थनामिह ग्रहणं सकर्मकार्थं । पूर्वेणेति वर्तनार्थकत्वाद्दु
दात्तेत्वादसमर्थः । परस्परमिति । निंदादिसूत्रे तु तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति ज्ञापितं । अत्र तु ताच्छीलिकेष्वन्यो
न्यं वासरूपविधिर्नेति ज्ञाप्यत इति विवेकः । स्यात्तूनेति । तृजपि न । पूर्वोक्तज्ञापकात् । तेनालंकरिष्णुरित्येव तच्छीलादिषु भवति । न यः
वयतगुणापगतादिविसस्यनयनेनेदं ग्रहणं । अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे रतो नेति पृथक्पदं तदाह । यकारांतादिति । क्रूयितेति । क्रूयी
श्राद्दे तुंदे वास्मायी विधूनने । तनयी । सूद दीप । अनुदात्तेत्वादिति प्राप्ते पुनर्नेत्यर्थः । ताच्छीलिकेष्विति । परस्परमिति भावः । वाधिक
मिति । न केवलं यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन तुजयोरेव समावेश इति मंतव्यं । किंतु वाधिकत्वएव भाष्यस्तात्पर्यं । तेन गमेर्लभ्यत
पदे तुकग्नविषये तत्रापि गंता कोमुकः । बीकषलषेति श्वि ण्युन्विषये युज पिविकसीविव्वत इत्यादि सिद्धमित्याहुः । जत्रभिरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जल्पयुक्तायां वाचि॥ मिस भिक्षायां॥ कुद छुद दने॥ लुंट स्तेये॥ एतौ तुदादी॥ वौकषत्ठसे त्रिषि नुशिबुषयेजुजपिविकुक्षीवि
कक्षन्॥ वराक्राति॥ बिलान्नी॥ षू॥ जिद्क्षिवि॥ जिजर्घापिमवार्थः॥ द्रदु॥ आदरे॥ क्षियक्षयेक्षि निवासगत्योः॥ विपूर्वः श्रिस्त्रीवीयां
नम्नूवेयिथमपसंवलन्धाः॥ निपातनान्नत्रोधातु नासमासेन लोपे तत इनिप्रत्ययः॥ स्पृहि गृहि॥ नमूर्द्दङ्ति॥ नछुहेनस
मासोपिनिपातस्येइति वो ध्यं॥ ज्ञीङ् इति॥ अत्र मतो विध्यान्नार्थादालु च्॥ कृञाद्दिंदनापूर्वविचगमितिमाखे॥ तथा हिलु त्रूकेन्तमः
त्रापि अतोदाधेत्रिजीति दीधेस्यन्तूयालुरितिसिद्धः॥ न च लुसेसंज्ञाशंक्या॥ लुमतिद्धिष्टोयकारश्रादाविसंगोकारात॥ नवे
वंश्रज्ञालुर्नस्यात्॥ आविति द्धिताषे नोरितिवाच्यं॥ संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इतिद्धिताप्रवृत्तेरितिकेचित् इतिदिक्॥ जागृह् सुपल
तेन कृपालुः सिद्धइत्याकुः॥ वाधेद्भ॥ इहुडु दान्तसेरज्ञां च याणांग्रहणमित्याकुः॥ जहक्षिसत्रेमत्र तिमूपतोः सानुबंधकत्वान्नग्रहणमि
तिवा॥ तत्रकृचित्तदनुबंधकेतिकश्चित्॥ निरनुबंधकेतिवाओतेकृविन्नेतिवैषम्येकिंवीजमितिचिंतायां नकिंचिदतिगृह्णा॥ भंगु
रइति॥ कर्मकर्त्तर्येवायमसाधुरित्याकुः॥ विदुर इति॥ विदज्ञाने अस्येवग्रहणं नलाभार्थस्य॥ छिदुरमिति॥ कर्मकर्त्तरीतिहृत्तिः
नैतत्न्ना वृद्धं॥ छिदुरयादुरयाचितमिति माघप्रयोगविरुद्धत्वे विनयोः॥ जागरूकः॥ जागुरितिपंचमंतं विशिष्टनिपातनेम
वतुन्ननकुंत॥ ऊन्नरस्तूवेउकस्याननुवृत्यापन्नेरित्याद्यापेनाह॥ जागर्त्तेरिति॥ जंजपकइति॥ जपजभदहदंशभं जसपशांचुकःवा
वदूकइति॥ लूकादिव्यादग्धुः॥ माधवस्तु गर्गादौ पाठादित्याह॥ सनाशंसभिगगादौ चिजिगीषुशाक्षुपाठास्त्यासंत्ययोग्युते
नघणासंभक्षोघणुदानइतिभात॥ पाउः न्याशिरक्षापामित्यस्य ग्रहणं नऋत्यर्थस्य॥ अर्थप्रतीत्यनुरोधात विदुः॥ वेत्ते ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रित्ति। अर्थानुरोधादितरेषांनग्रहणं। एवमिथिरपि इष्टार्थ एव गृह्यते। न त्विष्यतीष्माती छंदसि कात्रु काङ्क्षणो गृह्यंत इति ष्टि
ष्टिः। अत्र न मा: कित्त्वपः कार्य इति आख्यानात्। कंड्वादिपाठ विरुद्धते। तेन नतु रण्वो गिरसोन ष्टंता। सपरेमि सपर्यवः शाकुने भुरण्यु
मित्यादि सिद्धमित्याहुः। एतच्च त्रिमूर्लक्रि ष्टं वेत्तुपेस्यां उक्तप्रयोगाणामृगाद्यादित्वे भाष्युपपन्नेः। अत एव गृह्णंति ष्यन सूत्र वदे
ति भट्टपादोक्तिरपीथमेव समर्थिता मनोरमायां। सुम्रयुरिति। नच्छंदस्य पुत्रस्येति निषेधात्कथं विवेतात्वमकृत्वा वेति दीर्घश्च न। आ
गमा। लिङ्गद्वित्वसन्निदेशादेव कि नेतिसिद्धे पुनः किल्वमिच्छन्त्रृता मित्सृदंत लक्षणगुणस्य व्रतिषेधविषये आरभ्यमाणस्य बाधनार्थं
तेन न ततुर्दर्जगुरिति सिद्धं। नरते गिरन्तेश्च किकिनो गुणे निषिद्धे वक्तुं छंदसी त्युक्तं। अमथा न स्मरतु रातन स्तकृरि सेवेगुणो दुर्वी
रइति बोध्यं। इह किकि नो लिङ्वत्स्येव सूत्रमंगीकृत्ये तरत्रत्याख्यानं भाष्ये। तेन धातुमात्रात्कि किनोस्तः इति फलितं सदिः नेमि
रित्युदाहृतं। वाम्रिर्वज्रमिति। नलोके ति निषेधात्र षष्ठी। ननु लिङ्वद्भावे परस्मैपद संज्ञायां देङ्कृह्रादि प्योन स्यातां। मैवं। आदेशानां परस्मैपद सं
ज्ञा न तु लकारस्य। न च भावकर्मकर्तृषु लिड्वत्किकिनोः स्यातामिति वाच्यं। उत्सर्गयोः काप्ति दे शात्। उत्सर्गश्च तयोः कर्तरि कृदिस्येनना
सौ कवाकालाकर्तरि भवति। वर्तमानाधिकारादपि वर्तमान इति भूतकाले तमपि विरोधान्नात्तिदिश्यते। किकिनो विवादयोपि विधा
नसामर्थ्याल्लिङ्वत्तिदेशेन स्वरूपाविरोधे न कार्यातिदेशादिति बोध्यं। छांदसं सूत्रं भाषायामित्यादि वार्तिकस्य विषयविवेकाय मिहो
क्तानीगमाभावश्चेति। नीग्वतुस्तं सुधं स्विति पाय तिरित्यत्र आगमस्य नीगागमस्येत्यर्थः। अत्रैसोपि। अत्तुपपदार्थेपिमारंभस्तत्राह। भिद्यद्वि
इति। तन्नेति। तच्छीलादिषु विज्ञेष विहितेनेति भावः। बाधामाभूदिति। नवर्णस्य पलिधिनाक्विव स्यति वाच्यं। ताच्छीलिकेषु वास

रूपेण न तु जात्यादिरूपेणेति निन्दादिहिंसेत्यत्रोक्तत्वात् । किंवपि तु जात्यादौ वेति भावः ॥ अपतिहरिमिति कर्त्तरि कृदिति सूत्रानुरोधादिति
बोध्यं । यत्तु उक्तत्वात् अयं प्रयोगे तानामिति कर्मणि विग्रह उक्तः । यत्रामेदनुहोमनयानुहल्परीति करणे । तत्सर्वं दीर्घाः संप्रसारणादिवदूह्यं ग्रह
णात्तम्पमिति पवधेयं । एतेन तु हूतरित्यत्र करणस्यैककर्तृत्वविवक्षेति हरदत्तादिसंमतिः प्रत्युक्ता । भुवः संज्ञा । नच्छान्तादिषु कृत्स्वितिनिष्ठ
तेयधिकेत्यादि । तेन गंगायमुनयोरन्तरे यस्मिन् भवतीत्यत्र न । एतद्वृद्धिग्रहणानुवृत्त्या लब्धं प्रतिभूरिति नायं संज्ञायामिः यावद्द्रव्यभावि
नाहि संज्ञा । न च प्रतिभूत्वं तादृक् तस्य तात्कालिकत्वात् । तेन संज्ञात्वादेव सिद्धे तरग्रहणं व्यर्थमिति न शंकनीयमिति भावः ॥ दाम्नीत्रादाप् लु
वने । णीञ् प्रापणे । शसु हिंसायां । युञ् संयुक्तौ । द्वयोर्ग्रहणं यु मिश्रणे । युजिर् योगे । ष्टुञ् स्तुतौ । तुद व्यथने । षिञ् बंधने । सिच क्षरणे । मिह
सेचने । पत्लृ गतौ । दंश दशने । णह बंधने । ष्टुञः करणे ष्ट्रन् दन्त्रोतिनल्लोपनिर्देशो लिंगं । अकिडिमपि क्त्वि न लोपो भवतीति । अत एव तु
इन्धनादन्तात् दंशादन्तानेन इति सिद्धं । तुनो दन्तरं ष्ट्रनि मान्त्रिकनिर्देशात् ष्ट्रनि न लोपो न । नधीति । नहो धः । भित्त्वाद्दीर्घत्वं इति । एतेन ह
लसूकरयोः पुवः सुप्रपरत्वं निरस्तं । मुखमिति । तत्रैव रूढः पोत्रशब्द इति भावः । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । निरनुबंधकस्य कुटादेरेव ग्रहणा
त् । ङित्त्वाद्गुणाभावे रुव । ङित्त्वाद्धु । धुवित्रमिति । उक्तो तु गुणावादेशो यो वितिमिति पाठे धूवित्रं पते । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः । अषिरिति देवतयो
थासंख्यं संबंधः । अषोकरणे देवतायां कर्त्तरीति व्याख्यानं । तत्र यथासंख्यमेव पुत्र पुत्र सूत्ररीत्या वेपृत्यापत्तेः तस्मान्नादकत्व
बंधे माख्यानं न्याय्यं । समवेत्ति । मामितस्यर्थः । अथो णात्यः कृ वा पाजिमि । इहोणादिप्रत्ययान्ताः सर्वे हूटि शब्दाः पेतावपवार्थश्रु
अस्तं तमप्यत्र पवार्थं पुरुकृत्यकथं विद्युत्माद्यं ते । तत्रापि कर्त्तरि कृदिति कर्तरि तेषामुत्पत्तिरोत्सर्गिकी सांशयो योग्यो संश्रदानस्त्वादिना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारकांतरेऽपि वा कुत्सकेन विधानात् कारिरिति शिल्पिनि रूढोयमन्यत्राप्रयोगात् कारके तु यौगिक एव कारुः शिल्पिनि कारके
निधरणिकोश्यात् यौगिकत्वे कारकत्वे योभवति तथा च भट्टिः राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगव इति प्रत्ययस्वरेणोणेनाद्यंतोदा
त्तः कारुरहंतेनाभिषक् स्यादोरभक्तिर्वयमः सुमेधा इत्यादौ न तथा दर्शनात् वायविंद्रश्च सुन्वत इत्यादौ वाछिकामंत्रिकायुष्रान्ते त्वंवि
शेषः पायुरिति गुदं तस्मा पायुनेति अमरास्तुमस्यं कर्मेंद्रियविशेषे रूढोयं पालिरक्षती विग्रहे पालकोपि भुवनस्यापस्त्वनेवाऽं पायुने
इत्यत्र वेदक्ताबाधारक्षक इति व्याख्यातत्वात् उपतीति स्त्रियमिनवे जायुरिति शिलाद्रुत्यावादेनाः भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः
रित्यपीत्यमरः मायुः पित्तमित्यमरः शब्देऽपि मायुः गोमायुरेकोऽत्र उभमायुरित्यादौ भाष्ये तथोक्तत्वात् । आखिति । अश्रव्यापो । विलंबो
भावपरत्वे नपुंसकं तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु विशेष्यनिघ्नः त्रीहो नु पुंस्येव । छंदसीणः उणनुवर्तते । आयुर्नाशो मनुष्यवाची वैदिक निघं
टौ पठितः । केचित्त्वायुःशब्दमुकारांतं लोकेऽपीछंति । वायुनाऽऽयुगदायुनेति वर्णविवेक इति । तदयुक्तमिति भावः । एते णिच्चेत्युसंतः सका
रांतं लोके वेदयोः प्रसिद्ध एव । तथा च जराआयुरस्येति विग्रहे गृध्रेहत्वा जटायुषमिति प्रयुज्यते । सवितानोरासतां दीर्घमायुरिति मं
त्रे च । न त्विषयस्यमायुद्रात्तोयं । उदंतः शब्दः समस्तेऽनोदात्त एव । कथं तर्हि नेटी विंध्यस्याद्रेरभजत्तजटायोः प्रथम उ इति अभिनंद इति वेत्
पृषोदरादित्वात्संज्ञायां पाक्षिकः सलोप इति गृहाण । आयुषाशब्द आद्यंतोपप्लि । जटायुषां जटायुवविंद्यादायुं तथायुषमिति द्विरूपकोशः
तत्रायामीत्यायुरिति मृगय्वादित्वात् कुरितिनयाः तत्र । छंदसीणइति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्वरे विशेषाभावाच्च । तस्मादुकारांत आयुशब्दो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोकेनसाधुः कोऽशोपिसूत्रविरोधेतदंशोऽप्रमाणमेवेत्यवधेयं। वाह्विति। बहुवाटुप्रियंवाक्यमितिहेमचंद्रः चाटुर्नरिप्रियोक्तिस्यादितिरत्न
मालाकोशाः नरिधुसात्यर्थः इहसूत्रेराहिंकेविसमठंति। तेनराकुरितिसिध्यति सस्येति किंशारुर्नासस्यशूकेविशिखेकंकपक्षिणीतिमेदिनी। शोर
श्चलः। उणनुवर्त्तते। नरतेः षष्ठ्यानिर्देशस्त्विदतीतिनआः तन्त्रापंचम्यानिर्देशात्सप्तम्याप्यलात्। अप्रमेतुत्रोरितिक्लिलाशृधातोरितिप्रश्लेषादियनिक्रि
लुः शाकविशेषोघटोवेतिवदंति। फर्कयादिगुर्लिगंतिकेसमरः भृगवीत्रुसमरीति। मरुमर्दनकयोरितिहेमचंद्रः मरुः कलेवरेपुंसीतिमेदि
दिनी। त्रापुरिति। अजगरेत्रापुर्वाहिसरस्तुभावित्यमरः। तरुरिति। तरंत्यनेननरकंरोपकाइतिकरणेतुः। वरुरिति। अनवस्त्राविनीतरूपपक्षे
अोदनइतिपाणिकाः। पूर्वतिनैव अोदितः प्रायणीयपयसिवरुर्भवतीत्यत्र वरुशब्देनस्थालुच्यते। उमोरन विषटोलोकप्रसिध्धास्थालीवत्स
इतिसर्वपक्षे। अदितिमोदनेनेतिवाक्यशेषस्तनोपिवल्लीमस्त्वादोदभेएववनाकेशतिरा क्षांतितं। स्थाल्यांतुउक्षणावोक्षेति। उगवादिभ्योयदितिसूत्रेतु
स्थाल्यांशाकः अोदनेभाकइतिकैयटः कोशाकुतरस्तूभपत्रशाकइत्याकुः तनुःकायत्वविस्त्रियां। त्रिष्वल्पेविरलेकृशे। धनुः पुमान्प्रियालद्रोराशि
भेदेशरासनइतिमेदिनी। धनुर्वत्राविगुणोपिनिर्गुणः किंकरिष्यतीतिधन्वंतरिः सकारांतोधनुःशब्देक्लीबपुंसोरस्ति। यथाहिविषोधनुश्चापावित
मरात्। किंनराइति। तुरंगवदनोमयुरित्यमरः। मीनातिमिनोतीत्याद्यंतुनवाकुल्लकात्। करीति। कटेवर्षावरणयोः। कटतिरसनामितिकटुः। कटुः
स्त्रीकटुरोहिण्यामित्वराराजिकयोरपि। नपुंसकमकार्येस्यात्। पुल्लिंगोरसमात्रके। त्रिषुमत्सुगंधोश्चमत्सरेपिखरेपिचेतिमेदिनी। वटतीतिवट
परिमोक्षणोवेदुर्द्विजस्तुतः सस्मृतइतिसंसारवर्त्तः दंतोष्ठ्यादिरयमितिकविकल्पद्रुमः। अणवइति। अणरणवणेत्यादिदंडकेपठितः। शाठकमीति
त्वाधुराकृउदात्तादस्तुदात्तस्यस्वरितमकृतएककृश्रान्तिः। अप्रियाप्येति। मासग्रंथावमर्यादाप्रतीतावधिबोतोगुणवचनादितिसूत्रेहरदत्तानुरोधादे
वसुकंपिवर्तंसोमंमधुइतिमंत्रेआधुरात्तदर्शनाद्वेतिभावः। त्रपुसीसमिति। त्रपुसीसकरंगयोरितिमेदिनी। हनुरिति। हनुः पुमान्यशोगराणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वररूक्षिकोशः। हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रगदेस्त्रियां द्वयोः कपोलावयवइतिमेदिनी। अतित्रायनेमनुष्यन्येषामपिदृश्य
तइतिवादीर्घः। हनुमान् हनूमान्। मनुराद्दिराजोमन्त्रश्च। कंदुरिति। स्कंदत्यस्मिन्ननमापइतिमुसत्याभोगस्थानमित्याकुः
क्षीवेंवरीषंभ्राष्ट्रोनाकंदुर्नास्वेदिनीस्त्रियामित्यमरः। कंदुर्वानाइतिपूर्वेणान्वयात्पुमानित्यर्थः। मज्जोमसुमूर्वासलोपइति। श्च
तुसकारस्यलोपइत्यर्थः। अमुमागममस्क्रमित्याद्दंत्यादस्वःपरः। मकारस्यपरण्। मज्जनाभिरज्जुः। रज्जुर्वेष्टणगुणेयोषिदितिमेदिनी
आगमसकारस्यश्चुत्वेनञ्जः। जस्त्वेनजः। नञ्कुमिति। कृतीछेदने। कृत्यतेनेनेतिविग्रहः। नञ्कुरीसूत्रलातकुरितिद्वाएवलीफ
लिपाटि। एकापिषष्ठीविषयभेदाद्भिद्यते। फलेरित्यवयवषष्ठीगुणागमापेक्षया। पद्यौद्यादेशावनुष्टयेपाद्यादिम्युःस्थानषष्ठी। सा
पिधनादेशयोरलोंत्यस्येत्यस्यसमनुमञ्क्षिपतइतिवोध्यं। तथ्रत्ययोनुवर्त्तते। नमपेक्ष्यसामीप्यषष्ठ्यपि। फलवसारेऽभिधेयपवनः। वलेर्गुक
वर्क्षेति। दंतोष्ठ्यादिः। यत्तूज्ज्वलदत्तःसूत्रेपवर्गादिंपठन्नरुपाणनइत्युपमास्यते। तन्न। अयंनाभावइतिवगल्गुवोगृहइत्यादेर्दंत्योष्ठ्य
पाठस्यनिर्विवादत्वादितिन्यायः। तत्रहेदेवपुत्रावः युष्माकंगृहेगृहभूतेपतेयं। नामानामानेदिष्ठः भाषासमत्यातिवत्रामेकेदेशग्रहणं
वल्गुकल्याणंववोवदतीतिवेदभाष्येव्याख्यातं। तत्रवल्गुपूजामाधुर्ययोरितिकंड्वादिषुपठितमस्याप्रातिपदिकस्य। तो। वलिर्वितिरूपमि
त्युज्ज्वलदत्तेनवकुमस्याकामितिप्रकृते। व्याख्यादिपाठेनकिंचिद्बाधकं। कल्याणरूपार्थानुगुण्याच्च। किंवानञ्मतेउवउवीतिदंडकेपरि
नाद्वर्लेरुपत्ययमात्रविधानेनापिवलिर्वितिरूपसिद्धोगुणविधानंव्यर्थमिवल्गादिसुज्ज्वलदत्तपाठएवन्याय्यइतिवोध्यं। ञः। किन्त्वत्र

ल्यु

लो चो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३३
32

ना। मन्वक्त्वावादभ्यासस्येत्वमाधुरान्तत्वं किंत्वादान्तोऽतोपः। शि। अर्जुर्ज्जनोर्ववक्करदद्धेरित्यक्रोसोर्द्ध्वोनात्। इदं त्ववधेयं। ञ्जः कुःस
न्वक्त्वात् इत्येवसुवचं। इतरत्सकुंत्राकं। एवं चेह किंत्वग्रहणं वग्रहणमुत्तरसूत्रे कुग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति। उत्तरसूत्रे द्वेग्रहणात्सन्वादत्त
त्तिदेशादिरहादत्वमाधुदात्वं च न भवति किंतु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव। अर्श्चमुत्तरसूत्रेण कुप्रत्यये द्विलेव चक्रे रेको विषुणः सूनरा
युवेति मंत्रे वक्रशब्दस्य तथात्वं दृश्यतानादितिः। इत्यादि दृत्तानीति। आधुरान्तत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। अर्श इति भरणेऽतस्मात्कुः। बभ्रुर्मुस्मंगर
ज्ञाति। अयं धरणिकोशः। बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे। विशालेन कुले पुंसि पिंगले त्वभिधेयवदिति मेदिनी। अमतोपीति। अत्रः कु
श्चेति पठितमेशाकुपक्रूते अः प्रत्ययस्य निर्द्देशादिति भावः। पृभृदि। ड इति निवृत्तं। पुरुरिति। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत्। पुंसि
स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोरिति मेदिनी। विधुरित्यादि विश्वकोशः। अत्र सूत्रे धृषिदृषि श्चेति पठित्वा धृषुः दृषुरित्युदाहरंति। अयष्टुर
ति। अयष्टुः पुंसि वाप्रे च वामे स्यादन्यलिंगक इति मेदिनी। इतरयोः स्वार्णादित्वादगयतं। अजिदृशि। इहाप्येका षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते। धृ
प्यः षड् ष्यः कुःस्यात्। अर्ज अर्जने। असस्रजि रादेशः। दृतोः पश्चिः। कमेस्कुगागमः। अमरोगगत्यादिषु। असप्सुगागमः। पश्चि नान्नाने
सोत्रः। असपदीर्घः। गाधृञ्जोरने। असस्प तकारादेशः। अविच्चोषेणाति। वादिगणे सम्पगर्थे पभु इति पठितं। पभुहृस्वपर्थमयमिति क्षरणिः
कं तु कंदर्पः। पांसुरिति। पदिपसिनाभ्याने। तुरादिहत्वांतः। बाकुरिति। अर्द तोपुसो वाहोऽश्व भुजयोः। पुमानिति हामोदराके। मेदिन्यां वा
हावाहश्चावंतो पुक्रूः। प्रथि प्रदि। पृथुस्यान्महति त्रिषु। भृगुः पुमान्। मुनौ हरे तटे शुक्रेऽइति मेदिन्यां। भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नोपि
नाकिनीति कोशांतरं। लघुरिति। एकोयां स्त्री लघुः क्लीवशीघ्रे कृष्णागरुण्यपीति त्रिकांडशेषः। लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रक्तो वं। रागो द्रुकुसुमा गहणि वष्टक्कानामो पधो द्विपामिति मेदिन्यां। वकुरिति। वकुलस्तु आदिसंख्यासु विपुले त्रलिक्षेयवदिति मेदिन्यां। उरुर्जंघे
सुज्वलदन्तः। नक्तमालु। जंघा तु प्रसृता नाम सक्थि ऊर्वि पुमानूरित्यमरेणानयोर्भेदप्रतिपादनात्। उर्णूयते। प्राच्याघ्ने ऊरुः कर्मणि प्रत्ययः। उरु
महदिति। कन्नारिकुः। पर्शुरिति। पर्शुः परशुनाम हेतिविश्वः। पशुर्हंनमिमानं वा निश्रुतिः। हरिद्रु ईक्षुरिति। दारुहरिद्राइत्येके। नद्यामिति गुडुंभा
मः। खरुः काम इति। खरुः पतिंवराकमेत्यपि। खरुर्दंते हरे दर्पे हये श्वेते तु वाच्यवदिति विश्व त्रिकाण्डशेषौ। पाठान्तरमिति। नाडिंगुरपिनालिंगुरि
ति विश्वः। लिगु विज्ञेन पुंसकमिति मरुः। विः। मृगधातुः। मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनीति मेदिनी। प्रकृतीति। तेन पालप्रतिष्ठ
मे। प्रस्मात्कुः। पीलुर्गजे द्रुमे कांडे परमाणुप्रसूनयोरिति विश्वः। कडि भेदने। कंडरित्यादि। वाभ्रुराणाविरिति। वाभ्रुरोगार्दभइत्यमे। वार्
राजा शिनाशा श्रोरिति मेदिन्यां। वंकुरइति। वकिःसौत्रो धातुः। वंकुरःस्पंदने हृक्षेरइति मेदिनी। प्रंकुरो हाथकेरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भि
दीति च। खर्जूरेति। अंकुरोंकुरोपिचेति विश्वप्रकाशः। व्यथेः संप्र। व्यथभयसंचलनयोः। प्रस्मादुरच्यात्सं च किस्तातोः संप्रसारणं च
दशाया घातुश्च किच्चेत्ति पाठेला धकारमंत्तादेशौ विधायाविधुरोऽन ग्रिकरस्तुदाहरं। माधवो प्येवं तदयुक्तं। तमेषा विधुर इत्यवामीति त
वर्गद्वितीय पाठस्य निर्विवादत्वात्। विधुर इति तु धुरो विगत इति विग्रहे प्रादिसमासेऽकृक्पूरप्धूरिति समासांते साधुरिति हत्ति कृद्धय
दत्तनमास्थयः। वक्तृनमक्तृनस्य भुद्धयोगिकत्वेनानग्नि कृत्प्रकार बोधासंभवेन नैतद्युक्तं। तस्मादेतत्सूत्रस्थवकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा
द्व्यधनादुनइत्यनेनउर विकिलादृहृध्ये इति संप्रसारणे विधुर शब्दः साधुः। कर्त्तृमुः श्रीणादिकानां रूढत्वादर्थासंगत्यपोगादित्य वधेया। मकुरद
रुरो। मकि मंडने। प्रस्मादुरच्चुन ढोपश्च। वाकुलकादिति। धनोहपधायाः पक्षेऽकार इतिभावः। मुकुरः स्यान्मकरवद्दर्पणेऽभूत्कुल द्रुमे। कुलालदु
दंड इति मेदिनी। मुकुरो मकुरोपि चेति विश्वश्च। द्विर्वचनमिति। गुणो द्रु गाः। मश्चाभिपात्यत इति केचित्। कुः। कर्बुर इति। कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णकृंतायांशावलेपुनरन्यवदितिमेदिन्यां। श्वशुर इति। पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः। अविषइ
ति। समुद्रो राजा वा। महिषो महान्। टित्वाङीप्। महिषी राजपत्नी तु तमातमो महिषमन्वेवेरत्। लोके तु पशुविशेषे प्रसिद्धावेतौ। वलमिती ति। वैदिके
नि घंटावोरुः पाजइत्यादिवलपर्यायेषु तविषीत्यस्य पाठादिति भावः। वेदभाष्यमिति। इंद्रो वृत्रस्य तविषीमित्यादिमंत्रेष्विति भावः। किलेर्टु
किल श्वैत्यक्रीडनयोः। किल्बिषं पापरोगयोः। अपराधेपीति मेदिन्यां। इषिमदि। इषिरोऽग्निरिति। आहार इत्येके। किदिरः पावकेरजोकरवाले
परस्वधे। मंदिरमिति। इदित्वान्नलोपो न। मंदिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालयोः। वंदिरोऽनेकपेवंद्रेः। मिहिरः सूर्यवृद्धयोः। मुहिरः कामिमूर्खयोः
बधिर इति। अनिदितामिति नलोपः। बंध बंधने। श्लि विरामिति। नाउवादिरयं दंत्यादिरप्यसि। तल्पसुषिरामिवेति। तत्रोपसुषिसुष्कमधोरइ
ति सुषिरच्छिद्रच्छिद्रवाचिनो मत्वर्थेइः प्रत्ययः। सुषिरं वंशादिवाद्यविवरे च नपुंसकं। अंब्रोणित्। णित्वादुपधावृद्धिः। आशिरो वीतिहोत्रे स्या
द्राक्षसे भास्करे पुमानिति मेदिनी। नाशिरं दुकेन तपनिधमिति मंत्रेन। आशिरमिति सवणदृतिपदकोशः तत्र वेदभाष्ये आशिरं सोममिश्र
णमोपयं पयोगावो न दुक्रेन दुहंति। आङ्पूर्वात् श्रीञ् पाके अस्मात्क्विपि अपस्पृधेथामित्यादि सूत्रेणाशिर इत्यादेश इत्युक्तं। ओणादिक
स्थित्वरेणां तोदात्तः। क्विवंते तु प्रकृतेरिकार उदात्त इति बोध्यं। आजिरशिशिर। अजेरिति। दन्त्यापादीर्घश्चोतु नञ्पूर्वस्य जीर्यतेस्म वत्सस्य ला
पोभिपात्यतेत्युक्तं। तदपि युक्तं। आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्य इत्यत्र नजीर्यदित्यर्थानुगुण्यात्। अंगणमिति। अंगेर्ल्युबादेशेणत्वं वाकुल
कादित्येके। विश्वकोशादौ तु दंत्यमेवेति स्थितं। अजिरं प्रांगणे काये विषये दर्दुरेऽनिले। शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु। खदिरश्चाक
मेदे स्त्री नाग वंडेंद्र तथा वनेपतिमेदिन्यां। श्लिपिरमिति। निवेश्लाः शिथिरं शंट मित्यर्थः। फलिलइति। सिस्रो गहनश्च। महिलाफलिनी स्त्रियामे
दिन्यां। महेलेति। नथाव दमयंती काव्ये परमहेलारतोप्यपारयायकइति। परस्य पहेला स्त्री। अंथबर्पश्माउत्केष्टा हेलाक्रीडातत्र रत इत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कपिल इति कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः। पुंडरीककरिण्योः स्त्री वर्णभेदे त्रिलिंगकं। नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च
कुक्कुर इति मेदिनी। रेणुका त्विह लताविशेषः। मिथिलामथो विलोडने। अकारस्येत्वं निपात्यते। कठेर इति। कठ कृच्छ्रजीव
ने। कुठि प्रतीघाते अस्येदित्त्वान्नुम् स्यादत आह। वाकुलकेति। गुडेर इति। गुडरक्षार्थी। कुटादिः कवेरीव चू। गुपादिस्
त्रात्मभृतिरेतानि मर्मस्थानानि केषांचिदसंमतानि। कपोतः स्याच्चित्रकंठपारावतविहंगमइति मेदिनी। कपोतः पक्षिमा
त्रे इति मे त्रिकांडशेषः। अत्र विलम्बनार्ष। देवाः कपोत इत्यत्र मंत्रे प्रत्ययस्वरेणाम बोदात्तरद्रूनादितिनव्याः। कपिग
डु। कपिवलने गडुमेवचनेगडु वदनैकदेशो। कटे वर्षावरणयोः। केचित्तु सूत्रे कडिं पठंति। कडि मदे। कण्डोलः पिटक
श्चंडालश्च। चंडालिका तु कंडोलवीणा चंडालवल्लकीत्यमरः। पटोल इति। पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्नां तु योषितीति मेदि
न्यां। कल्लु शब्दे अस्माद्बोलच् बाहुलकात्। कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यात् महत्सूर्मिषु वारिणाइति मेदिन्यां। स्पंदः। सिंहरसमरूभेदे सा
त्सिंहरं रक्तमूलके। सिंहरी रोचनारक्तवेद्धिका धातकीष्विति मेदिनी विश्वप्रकाशयोः सिजति। सेतुमीनो कुमारक इति मेदि
न्यां। मंडं दधिभवे मस्तुत्यमरः। धातुर्नेडियेषु च। प्रत्ययेश्च तुः। तुनितिवर्त्तमाने तुप्रत्ययविधानमंतोदात्तार्थं। जातुस्याजनि
नी। पत्रनतुर्जनीतां। कतु वर्षादिषट्सु च। प्रावृत्त्वे भासिवपुमानिति मेदिनी। कमिमनि। इह कमिग्रहणमनर्थं। अर्जिदि
भ्यां त्यादिना कुप्रत्यये तु किसिद्धत्वादितिनव्याः। वस्कतस्क लाघवान्तु प्रत्यये नैव सिद्धो ऽशो विक्षोमात्स्थितेनैवमस्तु च वं। मतुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰र॰कृ॰
३५
35

पुंस्यपराधेपि मनुष्येपि प्रजापतावितिमेदिनी। नाऽस्त्रिविभषिमंतुमस्त्यत्र वेदभाष्ये मंतुर्ज्ञानिंतद्ध्नुहेइति व्याख्यातं। मंतुहसोरुः
संतुह्यविततिंतत्रहृल्वंबोधं। गातुर्नाकोकिले भृंगेगंधर्वेत्रिषु गेत्रणइतिमेदिनी। भातुर्नाकिरणेसूर्यइतिविश्व। वायुःक्तिः।
केतुर्नारुकपताकारियुहोत्पातेषुलक्ष्मणीतिमेदिनी। एधिबह्योः। बतुःप्रत्ययः। बिबादंतोदान्तः। स्योनंपत्येबहूनंतुक्रणुष
बहोधक्षन्त्था। बधूःस्नुषानवोढास्त्रीभार्यास्पृक्कागनासुव। पृक्कामहि। गवब धूरितित्रिकांडशेषः। कषेः। कषहिंसायां। णित्कसि
कंसगतौ। कासूर्विकलवाचिस्पात्तथाऽऽत्रात्म्यायुधेस्त्रियामितिमेदिनी। फक्कुद्विश्वकासूरितिहेमचंद्रः। गोड्डूः। जद्वूरिति। नेडृद्गौ
तिनेदूः। बरमनादाविति परिगणितत्वान्नाऽत्रणत्वं। बाकुल्लकक्कब्रह्माण्डस्त्रेष्यः। दरिद्राते:। इश्चइत्राश्चेति। भोजदेवसूत्रपालितोपदीत
रेफः। दिष्पटूच्छित्वाद्देधाभावस्योः। रिश्व श्राश्वदद्रुर्नुस्यातोपि। दद्रुर्णदद्रुरोगीस्यादित्यमरः। इथंबत्वारिरूपाणि। अंदूदृभू श्रणे
वंधनेइतिधात्वर्थमनुसत्याह। अपूबंधनमिति। अंदूः स्त्रियांस्यान्निगडेपृथ्वेदेभूषणभेदेतिमेदिनी अंदुकोहत्नानिगडइत्य
मरः। संज्ञायांकन्। केणइतिक्रस्वः। अन्येतुअमगत्वादिषु। असृमुकु। अंदूदृंकुद्विरित्याकुः। दंभूरिति। दंभीग्रंथेनिपातना
ल्लुक्। संदर्भकर्त्रेत्यर्थः। अस्यरूपाणिहूडूवदिलुक्तं। कपटसंमतंच। माधवादयस्तुहुढद्गाहेऽउपपदेभुवःकूप्रत्य
यः। उपपदस्यवद्धत्वादेशोनिपातनात्। अथवाहृत्निति दृढार्थकं नातममय्यमुपपदं हृन्भूः। नकुःसर्पःकपिर्वेतिमा
ख्यायद्भुकारेतियणवर्षान्भूवद्रूपमाहुः। नत्त्रांत्येऋपासिद्धनिपातनेऽमर्थमेव। कस्त्वोपीति। तथाचविक्रमादित्यः
नस्याज्जंबोःफलरसइतिप्राग्मुक्तं। केचित्विति। उज्ज्वलदत्तादयः। केप्यटमाधवादिविरोधंसूचयितुंकेचिदित्युक्तं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दंभूः स्त्रीसर्पत्वक्क्रयोरिति भांतेमेदिनी। विरोधश्च। मरुदिति। प्रवृत्तादित्वाद् उति मारुतः। मरुतन्त्राष्टेऽर्द्दतोधिवोध्यो वाकु
लकांता मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरमरुदिति विक्रमादित्यकोशात् संसारावर्त्ताच्च गरुदिति। यवादित्वाद् दस्य मतुपो वत्वं न
गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यः। ग्रीमुष्टं गर्मुत्स्त्री सुवर्णेलतयोरिति मेदिनी। हरिदिति। विश्वकोशेऽयं। रोहिन्मृगे पाल्लतो मेदस्त्री
नार्कइतिमेदिनी। शामेर्ढः। इत्वेनुदस्य प्रयोजनाभावान्न। अत एव यद्गुणेति लिंगाधानुप्रत्ययस्य न एयादेशाः इत्युक्तं। तस्मादिदु
भाव एव वाकुलकादित्युक्तं। नेदूरमनादाविति परिगणनान्नेदु श्रीकृतानिति निषेधात्प्रवृत्तेः। षंढः स्यात्पुंसि गोपतौ। कमेर
ठः। कमठः कच्छपे पुंसि भांडभेदेन पुंसकमिति मेदिनी। जरठइति। जृषृवयोहानौ। जरठः कठिने पांडौ कर्कशेप्यभिधेय
वदिति विश्वमेदिन्यौ। जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयंती। शमेःखः। इहदरुः संज्ञे वाकुलकात्। शंखो निधौ ललाटास्थि कंबौ न
स्त्रीत्यमरः। नखेप्ययमिति मेदिनी। कणेः ठः। कणान्राष्ट्रे। कंठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादप इति विश्वमेदिन्यौ। फलतेः के
ति। तृफलात् न फलावसेति विश्वः। द्विगोरिति सूत्रे रक्षितोप्येवं। शपेः। शपश्चाक्रोशे। वृषादिभ्यः। शूद्राश्चावरवर्णश्च वृषलाश्च ज
घन्यजाइत्यमरः। वृषलश्चागोश्रूद्रइतिहेमचंद्रः। फलमिति। पलगतौ। पललं तिलचूर्णे च पंके मांसे न पुंसकं। ना राक्षस इति मेदिनी
सरलइति। सरलः पूतिकाष्ठे ना नायोदारवक्रयोस्त्रिष्विति मेदिनी। सरला विरलायांनेपनांपते कलिद्रुमाः। नश्चामीनवपुन्नागाश्रमिस्मि
संसारकाननइति। कमेरिति वृषादित्वादेव कलप्रत्ययो वाकुलकात्तु गागमः इत्यर्थः। कंबलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि। कृमा
वप्युत्तरासंगे सलिले तु नपुंसकमेदिनी। मुसलं स्यादयोग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियां नालमूलामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपीति मेदिनी।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दंत्यमध्योपं। तालव्यमूर्द्धन्यमध्यावपिशेयौ। मुशलो मुसलः इति लिंगे रिति। वाकुलकादित्येवेति नव्याः। अनेन नेदं सूत्रं किंतु वृषादित्वादेव कलच
त्ययः सिद्ध इति ध्वनितं। कुटि कशि। कुटिकौटिल्ये। कशागतिशासनयोः। कुशाद्ये। कुमलो मुकुले पुंसि नद्ययोर्नरकोत्तरे। कोमलं मृदुले जलं
तिवा। वाकुलकादयस्तेपि। कुशासंश्लेषणे। दंत्यातः। बोपदेवमते तालव्यांतोपि। कोमलः। कोमलो वादेशविशेषः। वृद्धे कोमले तिसत्वे दंत्य
पाठः प्रसिद्धः। कौसल्यस्त्र मार्याभ्यां वेत्यत्र तालव्यपाठोप्यस्ति। संवसंवंधे। शंवबा। संवलं। शंवालं। शंवलो स्त्री संवलवत्कुल पाथेयमत्स
रे इति मेदिनी। कदि आह्वाने। नलोपः। गौरादित्वान्ङीष्। कदली दलसंतत्ययेति काशीखंडे। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबपि। स्त्रीं कदली। कदलो पु
नः। रंभावृक्षेथ कदली पताका मृगभेदयो रिति मेदिनी। कुशइति सौत्रो धातुरिति नव्याः। वोपदेवीये तु तालव्यांतोस्येवेत्युक्तं। कुशलः शिक्षि
ते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते वापि पर्याप्तौ च नपुंसकमिति मेदिनी। एवं पिंगलधवलकमलमंडलकुंडलपटलादयोप्यूह्याः। मृजेर्वृद्धिलोपः। मलोस्त्री पाप
विट्किट्टेष्वपरो त्वभिधेयवदिति मेदिनी। तु पेरश्च। चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरांतरे। चपला कमला विद्युत् पुंश्चली पिप्पली सुवा। नपुंसके
तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवन्नरले चलइति मेदिनी। शकि शंकायां। नित्। शकलं खंडे रोहितादीनां त्वचि। तद्वान्शकली मत्स्यः। मत्स्यान्ने शकलानीति भाष्य
शकलं त्वचि खंडे स्याद्रागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी। शमलं शकृदेनसोरिति नानार्थरत्नमाला। छोगुक् इति सुवर्धे। कल्मषं हरणं वर्धे। छगलं नील
वस्त्रे ना छागे स्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी। भेषजे पीति हेमचंद्रः। अमं तात्। अमितिपत्याहारः। वाकुलकात्। डस्यनेत्वं। दंडोसे नार्कपार्श्वगा विति
त्रिकांडशेषः। रंडा मूषिकपर्णां च विधवायां च योषिति। खंडमुत्रवदारणे। खंडोस्त्री शकुने भेदेक्षुविकारमणिभेदयोः। मंडः पंचांगुले शाकभे
दे स्त्री वंतु मस्तुनि। कुंड मिति। कुण आश्लेषकरणयोः। कित्वाद्गुणो न। कुंडमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये। कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवत्नी
सुते पुमान्। पिठरे तु न नाइति मेदिनी। कांडमिति। कमेरनुनासिकस्य धीतिदीर्घः। कांडोस्त्री दंड वाणार्ववर्गावसरवारिषु त्यमरः। अ ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्वा कुत्सितः। मेदिन्यामपि काण्डस्तम्बे नरु स्कन्धे वा णो वा रहनीरयोः। कुत्सिते वृक्षभृन्नाडी वृन्दे रहस्यिन स्त्रियामिति मेदिनी। गुडो गोले क्षुपा
कयोरित्यमरः। गुडास्तु हीतद्वल्के ग्राम्ब्रस्य गुडाकेशः शिवः। जटाधारित्वात् गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति गीताव्याख्यायां। स्थाव ति। ओ
लवा। आकोरो व्यर्थः। लवासिद्धेः। तत्सामर्थ्यादीघुदात्तत्वमपि पक्षे भवतीत्येके। स्थालं भाजनभेदे पि स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति मेदिनी
बालालो मञ्जकुण्डे स्यात्पुंभेदे स्त्रीति विश्वः। मार्जारीचौ स्मृतः शूद्रे विडालिकायां ग्रोधन इति मेदिनी। पतिगरि। पालालं नागलो केस्माद्द्विवरे वडवा
नल इति मेदिनी। वडि कोपे। इदित्वान्नुम्। स्रुपथ्य त्वविरहाद्वृद्धिर्न। माधवेन तालं छन्नि ति पठितः पाताल शब्दे बाकुलकाद्धक्ष्मुख्का। लरि
ति वृथक्षिते केचित्पठन्ति तन्मिधात्पमिधापवं डालशब्दे पि वृद्धिः स्यादिति दूषितं। तदयुक्तं। लालन्निति पाठे वं डाले वृद्धिप्राप्त्यभावेन न
त्यागेवी जाभावाद्बाकुलकेन वृक्षभाव इति वैपरीत्यस्यापि सम्भवाच्च। केचिदिति। प्रत्नरसबीजं तु व्यासवरुड कर्मा रनिपाद वं डालमित्रा
मित्रेभ्यश्च वृद्धमीति रु दस्यवालिव आय वार्त्तिकतत्राप्यादि विरोधस्ए वेतिभावः तमिविशिा। तमुक्तं क्षापां। विशाधद्रवेशनो विडओक्रोशे
मृणहिंसायां कुलसंस्थाने वं धुधुव कपिवूल ने निर्दोषान्न लोपः। तमाल स्तिलके खड्ग पिञ्छे बारुण्डकुमे। वित्राप्लात्विंद्रवारुण्या
विशालात्विंद्र पुंस्यपि मांतुयो षिति। विडालो नेत्र पिंडे स्यात् वृषदंशके पुमान्। मृणालं नलदेक्लो वधुंवधुं सकयोर्विसे। कुलालः कुकुभे
कुंभकारे स्त्री तं जनांतरे कपाले स्त्री शिरोस्थि स्याद्घटादेःशकलेव्रजे। पंचाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुं भूम्नि नीवृति इति मेदिनी। बाकु
लकात्र्यस्य तेरपि शाला। न्यासे तु न्यालवल ने ऽतोघञ्च्छायायां शालानिशानामिति निपातनात् स्त्रीत्वमित्युक्तं। वस्त्रतस्कर्तृमित्रेकार
के घञ्जपां विशोष्य निघ्नताः स्यवेत्युक्तं। शालाद्रुस्कंध शाखायां गृहे गेहे कदेशयोः। नासपतेः इति मेदिनी। पतेरंग बूपतंगः शलभे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः। क्लीवं स्यान्नेत्र इति मेदिनी। स्यान्ने पारद इति पाठ वत्। तरत्या। तरंगस्तुरगादौ शस्तु चालेव वस्त्रभंगयोरिति विश्वः। वि
डंगः कृमिसंघ्ने विडंगो नागरेऽमवदिति विश्वः। मृदंग इति। मृदङ्गोरे। मृदंगः पटहे घोषे इति मेदिनी। कुरंग इति। कुरङ्गो हरिणे। सारंगः पुंसि
हरिणे वातके च मतंगजे। शबले त्रिषु इति मेदिनी। वाकुलकान्नन्नये। नारंगः पिप्पलीरसे। कनुगम्पयोः। प्रकृतेः प्राकृगेन्नरस्य यस्य निर्देशो
ऽस्यान्तोपि। अमृगतो। ऽडुवमृ उद्धिरेण। अंगं गात्र उपाये वप्रतीके वाप्रधानके। अंगो देशविशेषे स्यादंग संबोधनेऽव्ययमिति विश्वः। वंगाः छा
गे। छायनत इति छागः। शृयते मुखमनेन शृगः। इहगुणो मा भूदिति किलत्वं। शृगस्तु क्रमुके शृंद इति मेदिनी। खड्गभेदने खड्गो गंडकशृंगे स्यान्नि
स्त्रिंशो गंडकेऽपि चेति विश्वः कृतरंगिणी। भृंगः। स्पष्टार्थं कितन्महणं। अनुकृत्या सिद्धेः। भृंगो धूम्याट भृंगयोः। मधुव्रते भृंगराजे पुंसि भृंगं गुडत्वचि
इति मेदिनी। शृणातेः। शृंगं प्राभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयंत्रके इति मेदिनी। भृंगं विषाणमाख्यातं शैलाग्रेऽम्बपत्रको मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृं
गी प्रभुजनतरस्य लिनी कोशाः। अरंडं तु रुस। करंडो मधुकोशासिकारंडे कुरद्गाटके इति मेदिनी। वरंडोऽप्यंतरा वेदी समूहे मुखरोगयोरिति विश्व
दिन्मोः। प्रकृतेः प्राकृप्रत्ययमिदं शान्तरनेऽपि। तरंगुवडिशीसूत्रे वडिका बाद्रिके प्लव इति मे। भृद्द। शार स्त्री वत्सरे पृतो। दरस्त्रिषु प्रपाने व
भय पर्वतयोरपि। भसम भस्मनदीयोः। भसन्स्त्री भास्वरे योनाविति मे। भसन्मे अंगमसिद्धि मे इति श्रुतो यमतन् इति वेदभाष्यकृतः। अप्रन्निल्क्रः। सोम
स्कृद्दिनदीक्षितोः। धर्मो स्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ। अप्तहंसोपानुषयायेनापि धनुर्धर्म सा मपदे इति मेदिनी। सोमपदे कुक्कुले स्त्री सोमव
ल्कं जौ भुके। शरणजेऽनसिजे इति मेदिनी। भामः क्रोधेर वौरीश्रौ। वामस्तु शंसिप्रहरे स्तंपमेपिच। वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे इति मे। पक्ष्म
इति। नामसो वबगतिनीयाहिः। पक्ष्मं शीर्षराप्मस्ति स्कात। अप्रज्ञानपक्ष्मा दुतराजे पक्ष्मात् इति श्रुतो स्वतंत्रनोल्ल वादरीनान्त। मनिन्न प्रत्यये
नांतोपि। राजपक्ष्म वरोगाणामिति माघः। पक्ष्मणापि परिहा ऽनिरापयोऽनिरघुः। नेमः कोलेऽवधौ गर्तेऽप्राकारे कैतवेऽपि चेति मे। नेमस्त्वर्द्ध इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेमचंद्रः। अवतेः। ऊठा। विवितेउपधायाव कारस्यवेतिस्थानिभेदाद्दुगादेशाविति भावः। ओंप्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषइति विश्वः। अकारउकारोम
कारइतितद्देवतोमिति। अर्तेः। ग्रसेरा वा। ग्रसु अदने। ग्रामः स्वरे संवसथे दृंदे शब्दादिपूर्वकेऽइति विश्वः। शब्दगुणद्विजादिपूर्वको ग्रामशब्दः स-
मुदायेस्त्री समर्थः। शब्दग्रामो गुणग्रामइत्यादि। संपूर्वकस्य पूर्वो संग्रामः। संपूर्वः संयुगे स्मृतइतिकोशात्। अविसिविसि ऊममिति। ज्वरत्वरेति
छ्वावूठौ तयोः सवर्णदीर्घः। कित्वान्न गुणः। ह्रियंते त्रिभिर्वधैस्तु मा इति मंत्रे ऊमाः सर्पिका अपद्यमाना इति वेदभाष्यं। स्यूमइति स्रोः शूडिति ऊ-
ठि कित्वाद्गुणो न। न च यणि कर्तव्ये ऊठोऽसिद्धत्वं। असिद्धं वहिरंगमिति तस्य नाजानंतर्य इति निषेधात्। शुष्मं तेजसि सूर्ये नाइति मे·। शुष्मभिः
शुष्मिणो रस इत्यादौ शुष्मं बलमिति व्याख्यातं वेदभाष्ये। इषियुधीं। मनि प्रकृते मक्करणमंतोदात्तार्थं। गुणनिषेधार्थत्वे किदित्येवानुवर्त-
येत्। युध्मस्तेन ऋषभस्याद्स्मो हिंस्राद्वेषणयोरपि स्मित्वं इत्यादावंतोदात्तस्य दर्शनाच्च। त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशोत्तमरः
र्ममिति इगन्तो। ग्रणोस्त्रियामीर्मं ऋक्कीवइत्यमरः। ईर्मं तासः सिलिकमध्यमास इति श्रुतेः। जन्ममिति। जनी प्रादुर्भावे। मनिन्प्रत्यय-
तु नांतः प्रसिद्ध एव। युजिरुचितिजां कुश्च। रुक्मं तु कांचने लोहे इति विश्वमेदिन्यौ। घर्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः। अस्मान्मक् गुणो निपात्यते। घर्मः स्यादात-
पे ग्रीष्मेप्युष्मस्वेदांभसोरपि। ग्रीष्मऊष्मा तु भेदयोरितिमे·। अशूपुष। पुष दाहे। लट बाल्ये। कटे वर्षावरणयोः। करण शब्दे। खट कांक्षायां। वि-
श प्रवेशने। कसगति। कस शब्दे। शोतनयक्। ईरणशीभ्यां वा त्रितेवसद्धश्शे वेतीह निपातनं किमर्थमित्याशंक्याह। अंतोदात्तेति। कर्वेदेस्मा-
कल संहितायां शोवंमित्रायवरुणो येत्यादावाद्युदात्तोऽदृश्यते यद्यपि तथापि शाखांतरेऽन्तोदात्तो बोध्यं। अंतोदात्तत्वमेनत्सूत्रोपात्तानां सर्वेषा-
मविशिष्टं। प्रवोयज्ञं पुरूणां। आजिह्वायाअग्रे वरुणस्य ग्रीवाभ्यस्तु ह्मि हाभ्य इत्यादौ तथा दर्शनात्। गुणाभाव इति। एत आत्रत्राप्यन्वे-
तीति बोध्यं। पीङ् हिंसायां। वेदभाष्ये तु अमीवा इति छित्वा अमरोग इत्यस्माद्धर्ङ्चंक्रमाद्‌वानिति। अमीवहा वास्तोष्पते इत्यादिमंत्रोपि तत्रानुकूलः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·कु·
३८
38

करित्युः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। पुवायदीक्रुथः। पुवानंविश्पतिकविं। वृषानेवक्त्रउत्तनेवृषारथः। ०जाहृत्रजंघनदित्यादिमंत्रेष्वाद्युदात्तत्वपाठ
त्। युवास्मान्ऋरुतोश्रेष्ठेनिसर्गवजश्चादिनि। वृषाकत्तेमहेंद्रेनाइतिमे· तक्षान्तुवंधकिसद्दृष्टारथकारश्चकाष्ठतटूइत्यमरः। ०जौप्रमोचनृप
तोक्षत्रियेरज्ञनापतौ। पक्षेशक्रेचपुंसित्यादितिमे· समानोमरुधन्वानोऽइत्यमरः। धृष्णिगतोऽइदित्वान्नुमूधन्विन्निवप्रपात्रसोतिपंत्रश्चाधु
त्रभिगमने। घुवासूर्यः। दिवसइति। वेदभाष्यकृतस्तप्रतिदिवाकितवइतिव्याचख्युः। श्वन्नघुनुः। कनिप्रत्ययांताइति। नवायंनितात्र
क्षाणोघृश्रिमेपवंतवीराः। पूषालेतोनयतु। निर्मजानेनपूर्वेणः। मूर्द्धानंदिवोअरतिमित्यादिमंत्रस्थानामुक्षन्नादीनामाद्युदात्तत्वविर
हात्। एतज्ञमघवन्नूशाकुप्राकृप्रपंचितं। श्वेति। श्वयतेरिकारलोपोनिपात्यते। पूषेति। पूषवृद्धौ। ऊकंदोषध्विन्नांकयोरितियादवः। मू
र्द्धानामस्तकोऽस्त्रियामित्यमरः। मज्ञेति। टावंतोप्ययं। ऊष्मवासार्द्धमूष्मापिमज्जोक्तामज्जापात्तहे। निद्विरूपकोज्ञातेः। अर्यमातुपुमान्सू
र्येपितृदेवांतरेपिचेतिमे· परिज्ञायतइत्यादि। एतच्छंदस्यपादीदृत्तोस्थितं। वेदभाष्येतुपरितोगंतापरिज्मा। परिपूर्वाद्जेमन्प्रत्ययस
यांतोनिपात्यतइत्युक्तं। परिज्मानंसुखंरथमितिमंत्रव्याख्यायामुक्तमेतत्। उज्वलदत्तस्तुपरिज्वन्निति पठित्वापरिज्वावंद्रइत्याह
तत्तुलक्ष्यादर्शनादयुक्तं। मातरिश्वेति। सप्तम्या अलुक्। उदात्तत्वाभिनिपात्यते। अत्रमत्वविषयेसंप्रसारणंनभवति। श्वयुवेत्यत्राभि
व्यक्तत्वेनार्थवत्वेनवसारमेयपर्यायस्यैवश्वन्शब्दस्यतस्यैहंतस्यग्रहणात्। मूत्रांतइतिशाश्वत्राद्यर्थः। तेनान्योप्यपिपथालक्ष्यं
कान्निवृत्तयोबोध्यः। दशपाद्यांतुइतिनियच्छते। युक्तिभ्रावेर्यपुक्तेश्री कृतारत्नाकरे·तुल्ल·उणादौपदेभूदाद्यौवेंकटेशास्यतुच्छयोऽइतिश्री
मद्रत्नाकरेउणादौप्रथमः पादः। कृहृश्यां। करेणुरिभ्यांस्त्रीनेभइत्यमरः। गंधेति। कलापश्चेतिबोध्यं। कलापस्तूसतीनकः। हरेणुसं
ड्रिकेवास्त्रियामित्यमरः हरेणुर्नासतीनेस्त्रीरेणुकाकुलया। वित्मारितिमेदिनी। विश्वप्रकाशेतु। हाति कुषि। कुष्ठंरोगपुष्करस्त्रीमे· सुगंधपीतिविश्वः ३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नीवृत्त्वति। निवृत्तादा पुरादीन्तः। नीवृतेनी वे मघवा नमिति मंत्रे। तो दान्त ता नीवृच्छाहृत्स्पृक्षां दसी। नीवृत्स्तोत्रमिति वेदभाष्ये। रथः पुमान् वपवे संदने
वेतनस पिवेति मेदिनी। कायेवरलोपी ति विश्वः। काष्ठादारूहरिद्रायां कालमानेयकर्षयोः। स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्त्रपुंसकमिति मेदि
नी। काष्ठानां मध्ये निकृत्तं शरीरमिति तत्र। पुरादिन्तः। काष्ठशहः। उपिकुषि। यमोकित्वाद्युपधागुणः। कोष्ठः कुसूले वा त्मीयमध्ये कुक्षेर्गृहस्य च। गाथा श्लो
के संस्कृतान्यभाषायां शेघकृत्स्योरिति मेदिनी। अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः। अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु इति मे
दिनी। गाथः। अथ पृथुः। पृथुगतौ। मतेर्गत। सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ। नृरूप्यां। जरूथोऽसुरविशेष
इति वेदभाष्ये। जरूथं हन्यदिराये पुरंध्रिमिति मंत्रे जरूथ। उरणशहः। पुरादिन्तः। वरूथं स्यात्तनुत्राणे रथगोपन वेश्मनोरिति हेमचंद्रः। पत्तनुरिषा
यदत्ति। पुमान्स्येनी नं। तुशोष्मावं जनेतु हानी। तासू भोमेलयो रपीति विश्वः। सिकथो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकमिति मेदिनी। पृथैः। सोम इति
वेदभाष्ये तु निर्थोहिंसे तु रुक्षं। निरूणो गोपीथ। अरुद्धरात्र इत्यादि मेदिनीसंमतमेतत्। नीथमिति। एवमुणादिसूत्रवृत्तिकारः। शाकुः। गोपीथापश
रूपसदृति मंत्रे गोपीथायसोमपानायेति वेदभाष्यकृतः। पास्कोपेवं। अवगर्थ इति। गाडोकृत्यो निपातनात्। समीराः। संग्राम अश्रेति वेदकि
मि यंटो पुरुषपर्याये पुंसथशहः पठितइति भावः। भवं निसत्यास मिथा मितद्राविति मंत्रे समिथाविपुष्टानीति याख्यातं। तिथ एष। एतेष कृष्णत्पर्या
ता निपात्यंते। एछं तु वरमंतनोरित्यमरः स्तोत्रविशेपि ... इत्यादौ पूर्वतंत्रेनथाभिसंधौ तित्वात्। गूथमिति। गुरुपुरीषोत्सर्गे। पुमिन्त्र
ले अमिश्रणे च। दीर्घश्च निपातनात्। यूथं तिर्यक्समूहे स्त्री पुष्पभेदे वयो पिनीति मे। पुरु गतौ। निपातनाद्गुणः। प्रोथो स्त्री हयघोणायां नाकथी
मध्वगे त्रिषु स्थितिमे। स्फायितंचितान्तिं ज्ञातइति। इत्या पाघोहुत्र पस्फिंग इंक्षौ। हृंभिवहीति पठित्वा वहप्रापणे। उक्रो नडालि सुराहतं स्फारमिति
स्फापीवृद्धौ। नेडुणीति नेटू पत्नोपो वलिस्फारः स्यात्तु सिविकटे करकादेश्च बुद्धि इति मे। तक्रमिति। तंचु संकोचने। वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरे पुटभेदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शानैश्चरे इति विश्वः। उरूकः पुमान्देवरणे कूटजार्जुनयोः पोरिति मे॰ शुकद इति। शुकस्यारध्वमञ्जरा रूपणाः शुकावाख्यवत्। शुर्द्धपंगानदीकंटका
रिकामरघातुवेति मे॰ पुरोडा शा इति। प्रकृतमुखे वैश्वलदन्तार्दपोनतध्रुवेर्ड रुध्रवसमिति मंत्रे वेदभाष्यकृत श्चैवमेव आवमुरिति भावः। दशापादी
दृन्नो नुकाष्ठमाजंवनत्प्रमितुंक्ः। तृणदः स्वमिति मृदुधातुर्टनो माधवाचार्यः। दस्र इति। दस्रु उपक्षये। दस्यति रोगान् क्षपतीति दस्रः। दस्रः स्वरे उच्चि
नीसुते इति मे॰। उस्रो वृषे वकिरणे पुस्त्रार्जुन्यमुख विश्रपोरिति मे॰ वाश्नोनादिवसेञ्जौ वं मंदरो वव नुख्यपेइति मे॰ वाश्राण समभपक्षिशाला दिनसावे
दभावेतु वाञ्छपुर्धा प्रकृतमनायेनुवाश्रेति वाश्रेवविद्युन्निमानी निमंत्रे भाषिते। बकिरम्यः। रगनु वर्त्तते। वकनृपौप्रतिमानेवा। समक्षीदगंधा। नी
प्रमिति। तमुग्लानो। निंदेने। णिदि कुत्सायां। इदित्वान्नुमः। अर्द्दरीर्। अर्द हिंसायां। आर्द्रानक्षत्रभेदे स्यात्क्लिन्नां क्लिन्नेभिधेयवदिति मे॰ शुवेदश्च
ऋज्ञो वृषलः। वसरस्य उकारस्य दीर्घः। आनितिविज्ञो पेरूढोद्योगं उम्नरतंत्रेऽपभ्रू शब्दाधिकरणे॰ अप्रहहारे लाभ्रडेति शा। तोक्षवित्रियंपरा आवंजानस्य तिंप्रति
प्रतिभूडेति रैक कर्तंकं संवोधनं प्रघटनइति रूढि दाधे नशोकवलप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण योगिकएवोक्तः तथाव भगवान्कृष्णद्वैपायनः स्
वयो वभूव। श्रुणस्य तदनारश्रवणा ऊदाहरणा नृ आने हाति। दृशमिति। इणो लोपे दूलोपइति दीर्घः। कृतेभ्रु। अंतस्थाद्दारे ज्ञः। कूः सर्वस्माने कालु
त्वात्। कुत्सु मारवात मा भी ले पा पसांन पनादिनो रितिविश्वमेदिन्यौ। कूरस्कः रूढिनेक्षीरे नृज्ञंसे वाभिधेयवदिति व। वकुलमनमत्रा। णित्सुगित्यवेति
लोलुगे वानेवविधीयतेन तुरकूः अनतुवर्त्तनाक्तस्येति भावः। वकुलगहूणादसंज्ञाहंदसोरूदाहृति। पर्त्तअपुषइति। पर्णान्निन्नीपवयंतिमो वयनी
तिश्यविग्रहे णिवोलुकालुप्तत्वा मो पधागुणः। छंदसिव र्द्धनतुला सुषृतयोगि रामे। वर्द्धयतितमर्थः। णोरीवा। अनुगतो नसो नः। ईकारांतनारदृशः स्पाड कृत्व
स्यश्वेतोकइति। भाष्यकृतइत्यर्थः। नधातुलोपइति सूत्रेजीवेरदानु श्रुत्यायपम्पाख्यानायनेनजीवेरूपेकिंतुरकिजपः संप्रसारणमिति भाष्यात्। एवं
वजोरीति स्वत्रेमनावमितिप्रतिभाति जीरः खड्गवालाकृद्व्यइति विश्वः। सुस्वधा। सुराव षकपघयोः सुतेदेवे सुराप्रभेव षके पिसुराङ्कृ विदितिवि
श्वः। सरः सूर्यः। धीरो धीराग्निते स्वैरे बुधे क्लीवं तु कुंकुमे। स्त्रियां श्रवणतुल्या याविति मे॰ गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिंगो र्थलुब्धके इति मेदिनी

३२

भुरिति। नालव्यादिर्गतो। भूरः स्यान्मारद्वेभटइतिमेदिनी। भूरः भूरश्वान्तरणाविति द्विरूपे शुविश्वः। मौरोऽर्कहूहुलोः पुंसि वारीसिल्यां न पुंसकं। गोलस्तेन
स्त्रीभेदे वरे रवाले खेन भेदयोरितिमे· रुचिवपि। वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोध्रयोरिति धरणिरंतिदेवौ। वेणुक्षेत्रवप्रेलटे इत्यत्रेतिमे· अजेंद्र। अजेंद्र इति
अजगतिस्यान्नार्जनोपार्जने भुरानोनिलादा घुदास्ता एते। इंद्रोऽग्निस्त्री रदन्त भुविर्विप्रः भुविः कविरिता से मंत्रे तथालदर्शनात्। नापकइति विद्भा
षे तु कः अग्नौ स्वः वृष्टिमिरं वरा व इति मंत्रे अजोऽग इति मंतो। भ्रापस इति याख्यातं। नत्र वकुञ्चा हेप्रकृते ति ह्रर्वपदप्रकृतिस्वरेण अजग्राहृसपघप्पा
धुदान्तत्वं प्राप्तं तथापंतोदान्तत्वाद्धांदसीत्ववधेयं। एवमुग्रभुक्रभद्रौ गरदीना मंतोदात्तत्वे धांदसत्वात्रिपातनाद्वा। उग्रोऽनुद्रू वी र्याय। प्रभुक्रामोवयोजु
वः भुक्रः भुगुक्षोउषः भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृगित्यादिमंत्रे षु अन्तोदात्तत्वदर्शनात्। इंद्रः न्नावीपमानं तरात्म न्यादिस्मयोगयोरितिविश्वः। [illegible]
अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य वेतिमे· क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे वगोक्षुरे इति विश्वमेदिन्यौ। क्षुरः कोलदलेशाके। भद्रिकल्याणे। भद्रः शि
वे स्वंजरीटे वृषमेरुकदंबके। उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसित्रिषु त्कटे। स्त्रीववाश्छद्रयोरितिमेदिनी। मेरुरिति आ तिलश्लेष्णोढीप्। मेलः स्त्रुवेमीलुके
वनिर्वृद्धिमुनिभेदयोरितिविश्वः। भुक्रः स्याद्रागविशेषमासे वैश्वानरे पुमान् अरे नो सिरुक्र मिरोः क्षीवं भुक्रो योगान्तरे सिते। मोरः पीतेरूपणेभ्वेते विभु
द्र्पभिधेयवदिति। नाश्वेतसर्षपे वंद्रेनद्रूयोः पद्मकेसरे। गोरीत्वसंज्ञातरजः कन्याशंकरभार्ययोरितिमे· इराभूनाक सुराम्बुवेतिमे· मालंक्षेत्रे जनेमाला
पुष्पादिदामनीतिविश्वः। मणि प्रभेदेयमर्थेतिरेपिरूढः। मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दंतक्षतांतरे इतिविश्वः। वाकुलकात्रिलनिश्राने रनूअस्पवः तीव्रा
तुकटुतीहिणोः। त्रिकांगं उर्ध्वयोरितिमेदिनी। निनवाः। वस्त्रूतस्करएव पुंस्कोन तुरह्। तीर्थं स्त्रोमंपिवतीति तीव्राः। सामासद्रत्यादावतोदान्तरशिना
न्। निक्षु षैतु नीवस्रो लोऽथ स्मादवयवपः कल्याता मितिपुल्लं। कुनृक्षिप्तमेसज्ञयोः। अग्रहूर्वत्पनिरूपपपरस्य· अपिवाग्रस्तोपपरस्य। तथैवोदाहृ
तं। निरूतकः इक्षुकुद्रकरतिव। भुनकइति। भुनगनो। वषकोकिगुरागावेमघमघप्रभेदयोरितिमे· उदरंव। उंदीक्लेदने। प्रपंवेति। कुत्सशिल्पीमे
नेनसिद्धेरितिभावः। प्राष्टिपरिता। उपसर्गद्वयमंघातनउपपदं। सुवेर्दीर्घः। नवमृषमेपदस्तनदकन्विधिनामिद्धेदीर्घविधिर्व्यर्थइतिवाच्यम्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·कृ·

४०

कृत्वोपधात्कुत्सिताञ्चमस्पृष्टकरत्नि रूपस्पत्निवृत्त्यर्थत्वात्। दीर्घग्रहणस्य वोत्तरार्थत्वाच्च· क्रियः कृदुः। पत्रपर्यायान्तः रतिविधिर्गुणार्थः। आङि पणि
ने -ष्टेनैव सिद्धे पाडीस्यत्र पणिग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम्। आपणिकोवणिक्। पणिस्तरणाद्युताः। आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे वृक्किकितरत्नेन ठ२
रुः। ऋणस्था। स्येनः पत्रिलिपाण्डे इतिमे· स्तुनश्चौराः। यकाररहितोपि। स्तेनाद्यत्नलोपश्चेति यद्योगात्। तत्र स्तेनचौर्ये इति चौरादिकात्स्ताघञ्
ठः केचित्तु हैव्रं ष्टनः इति सूत्रादि पठितेनैव सिद्धे स्तेयपास्ता हस्त्रितिनिर्यकारकः। लायूनां पत्रयेन मोन मद्रतिवेदो पित्रसूक्ष्मवेमानमितिमाधवाद्यः। तेनस्य
ज स्यैपि निर्यकारादेवेति स्तेन एवन तुस्सेनेइति स प्रकारादस्मात्कुः। हरिणः पुंसिमारंगेविशदेत्तमिधेयवदितिमेदिनी। ऋजः। ऋजिनं कल्माषः कृष्णकं
ना शौना कुत्स्यवादितिमे· अजिनं चर्मकृत्तिस्त्रीत्यमरः। कठिनमिति। कठिनं निष्ठुरेपि स्यान्नपुंसकं स्थाल्यामिति मे· मलधारणोमणिः
नं दूषितं कृष्णं अनुमत्यां तु यो षितानीतिमे· कुडिमं नगरं कुडिनः अबि [illegible]। पत्नभुपर्णीति। दिनमिति। दोश्च वस्तु नो। गैरिको यऋक्षतिः। वेष्टितुपाः
दुर्वेपकंपने। तुहित्वाइदं ने। नलि। नलप्रतिष्ठायां। पुलमहत्वे· क्विपूर्वं विमिदि· प्राडिति। द्योः· श्वरि इति ष त्वेपदान्तेत्वश्चेतिषः। प्राशौ प्राशः। प्राङ्भ्यामिति स्यादिः श्री
रिति। कृदिकारादक्तिनः। पृथुरिनर्कूदूह् कारइति वक्ष्यमाणेन। कृदंतं पदिकारान्तमिति व्याख्याने पिनपरकरणस्यानापन्नाकारग्रहणात्। कृशाना देवडः
धृ। इ हत्वंत रंगत्वाद्धि धेस निति तद्भावइतिभावः। दुर्घटस्पर्डीषिश्री मिति अपिरक्षितइत्यनीताहा। सकोवा यज्ञपात्र विशेषः। सुकृगप्येवविकल्पेति पाग
विभागेउन्नरार्थः। तनोतेः। वइति संघातग्रहणं। तदाह। वत्राष्ट्रादेशइति। स्त्रियां तु तृगा स्रग् ध्येत्यमरः। ग्लानुदा। नायमोकारः। किन्तोकारः
प्रश्रयः। उक्तरत्नगमेडा रितुत्वारणात् केशावोक्तमाह। मोनदितस्य स्माह। घोरति। कन्नयन्धिकरणे वाप्रत्ययइति न आ। रुदोपा। दोषेति
त्रिलिंगो यमित्यवोवामा। जस्सिदृः। जमूनाउने प्रहमएता। जस्युरेवं जन्रमिति। जस्युरजस्त्रमित्यत्र। जस्युरपेश्वा नाथेति वेदभाष्यः स
हरिः अर्जनावेत्यत्र स्पृह रिः सहनञ्ञालइतिवा। मुपुरु। सदनंतवच्छेरस्तानेम्लोमनिर्द्दलनेपिवेति मेदिनी। रवणः श्राष्टनेखारइति वाव
णस्ति कृशा केपिप्राकारे वरणोवृना विनिवेषः। जिघ्के तिरस-आसादने बुरादि पंनातरस श्रेयेति मुपुरु। काञ्जाजिकोयांबहु विपिस ४०

राया१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न

माधु तात साथि ति तत्वं उदे: । ओदन इति । पुत्र न गोपपदो स्तु अकाल प्रवृत्तिकत्वान्न धातु लोपगुणनिषेधो । ओदनं न स्त्रियां मन्के इव
नायामोर नीस्त्रियामिति मे · वकुलमम · स्पंदं न तु स्के नो नारे ति नि स्त्रो नारथे । स्त्रिया मिति मे · रोव नार स्त्र के स्त्रार गो पिस्त्र व र तो षि नो रिति व ।
एवं चंदनं मल यो ऽकवे । अस्तु स्पे पतो । अस न । एज म व दित नितु विता आदनः सीरि कायांवि यालं किंशुके पिवेति विभ्रमे दित्ये । एवमन्ये प्यस त्र
स्य पुं अं ताप थाशिष्ट प्रयोग मुदाहर्त्तव्या: । रजेः श्यपुत्र । वाकुलका स्त्र पेर पिलत्वाभाव श्च । कुप ताः । भृ सूत्र । वाकुलका इव नशाश्रोपि भुवनं वि लोके ४
श्पेपि स्यात् स लिले गगने अ ने इति मे । कुसूत्र । निधनं कुलनाशा यो रिति हेम वंद: । वर्त्तमाने भात् वदि सति रेत्वान्नु मू ऽ ऽ यो । श्षंती ति । नपुंसक
वकु वव नां त त्वे न कृस्वांत पाठे मूले प्रकृते ऽनुप यो गाद् यु क्तः । श्रेणं तत्वान्नुमू सि द्धेः । तस्मा दुदितो डी प्रश्न षती । अच्छीन घो रिति नमू । अवर्णा गि
न्तात् परस्य शतु रवयवस्याभावात् । नवाति देशात् शपूर्श क्य: । अति प्रत्य य स्य कर्त्र र्थक सार्वधातुकत्वाभावात् । सामान्याति देशो विशेषाद तिदेशा
दि तिन्यायात् । अतएव वृहती महती इत्यादौ न नुमू । लटः शतरितु पर्षती ति भवति । महानिति । दृहोति त्वान्नुम् । महती व स्त्र की भेरी अपे तु स्यान्न
पुंसकं । तत्व भेद पुमान् श्रेष्ठो यावद ति मे · महतीनारद वीणा : अवेक्षमाणं महती मुहुर्मुहुरिति च तिकायां । जगत्यादि च्छपे स्त्री वं दायो ना ऊगमेत्र हो ५
तु जगती भुवने क्ष्मायां छंदो भे दे जने पि वेति मे · तत्र वापु त्वादकस्य पुंल्लिंगस्या नुमि ऊग न्त जगं तो जगांत इत्यादि । घुतिगामिजुती ना छे त्वि त्मुत्यादितस्य
नुम्विरहात् जगत् जगतो जगत इत्यादि । संविनोनेरिति सुरवं स्याद वद: । धा त्विकारस्य लोपः । स्रुट: सम्यश्रुतः । संश्व तः । संश्व तावित्यादि । शान्त
वज्ञाया भावान्नुमू । सुंतिवंद स्प पते: संयवत्सित्र आदि त्याहा । तपश्च व मिति । वंदद त्पके । पिव म ध्व स्त्र पदिं द्वा दृष च त्वे ति मं बैतद्‌प द्भृ शो योगि क: । ार
त्वप्रि न्न र्य: । वेद भाष्ये तु नोदादि कात्प तेः शा त प्र त्य ये । अ ग म शास्त्र स्या नित्य त्वा नु मभाव इत्यु क्तं । तत्वो ऽ ति वारद मात्र मि ति न त्व ाः । तत्र योगिक
त्वे रूढि योग मपहरती ति न्या य बाधा प त्तिरि त्य वधे यं । अंहि इ त्कि । जि मर्जने · मदि स्कृत्या दो इदित्वान्नुमू । नन त स्य वन लोपो नाकिं तत्वान्नुपा ति रो पाह

मू
त

सि०कौ०२०
४१
५१

धावेवोपपुरुषं। इत्थंवत्रं जिमंदिसहयः शर्वसत्त्व एव पाद्याः। उत्तरसूत्रे पिगुणग्रहणं न कर्त्तव्यं तथा च तद्दस्य मानत्वभुजन्तं जिमंदिसहिष्यः। अत्रेत्यनु
वृधेः किदिति सूत्रानुपूर्वी किर्त्तव्या लाघवादिति न माः। अत्रे गुणः। धातोर्गुणः प्रत्ययस्य स्युडागमः। आसादिविषयेषी सानायशक मितिमंत्रे शत्रुणा
त्रइति व्याख्यातं। पुधिवृधि। वाकुलकात्कृपाणः खङ्कः। कृपाणेन कथंकारं कृपणः महागणपते। परेषां दानसमये यः स कोशं विविधं चति। कुर्छः। कु हिं सि
र्छाकोटिल्ये। वंडमाइति। पुधो धात्वन्तकुराणामेनस्तमंत्रे जुकुराणां कौटिल्यकारः। एनः पापं पुष्येधि एपकार्वितिवंदभाष्य। श्वितेर्दः। श्वितावर्णे
तस्मात्सनंतादानत्वसनोन्नुकूतकारस्य दकारः। किदित्यनुवृत्ते न गुणः। शुशुपकर्मेति। सहिरक्षिमान्मवितुमिच्छति। शिश्विदानो। कृत्स्नकर्मेति विशे
षानिर्देशः। अकृतमंगुलं भुक्षमितर्पः। पश्चुशीलत्वाना श्विदिश्वेते अस्माहिटः कानजिदित्याह। तत्र। कानवभ्रंशिसलात्ते लोपोनुपपन्नः। प्रकृत
स्वात्सर्वनपूर्णकलाद्धा। ततनुबो। अपत्यतिसूत्रेण स्त्रादिसमगृहणे मेणादकृतत्वेत्तनुजेतानाये दीर्घत्वं हि नस्त्रादीनामवेति नियमस्य
कृत्ता दन्येषां नदीर्घइत्याशयेनाह। वांकरो वांकरइति। एवं पितरौ मातराविमादौ। नित्यस्त्रेणाघुरान्तः। ग्रावग्रावनउतंश्राणसुविशदतिमंत्रेतथा
दर्शनात्। आदशाहस्य प्रत्येकमन्वयात्। ताभ्युअनुशिष्टे। शाक्षिशिक्षयति प्राणिनः शाक्ता शाक्तरौ। शाक्तरः सुद्धः। शाक्तासमम तमडेना
शातके पुनरस्य वदितिमेदिनी। प्रसत्पादिस्मपेदिनीतिमे। प्रसर्वस्य तत्त्वतितिर्दः। प्रशाक्तारौ प्रशाक्तारइति। नप्तेति। नञः प्रकृतिभावः
पतेरवृत्त्लोपः। नेष्टा कालविशेषः। तत्त्वाप्रमान्दतरो निसत्यलोपादत्वमिदापीतिमे। जायांमातीमंनभाविनिरपथः। सुन्वसेः। अनुस्वेपणे
अनुगतिदीप्त्यादो। सुजिउपपदे त्राप्योत्रन्। स्वसारं त्वारो। अत्मेतिपश्चादितिश्रुतिः। देवेः। भ्रातरइत्यनुवृत्तौ। स्वामिनोदेहदेवराविसमरः
समेत्यः। नाईबेसनुवर्त्तते। समेवेति। नमुरुषकृतीति। समस्या अलुकः। आर्तिस्तस्थूः। अरणिर्वह्निमथना। इयोर्निमथ्यदारुणीतिमे। ४१
सरणिश्चैणिवत्समिनारितिविश्वः। धमनिरिति। धमिःसौत्रः। कृदिकारादितिङीप्। धमनीतुसिराहृदुविज्ञासिमीवयोषिति। अशनिःस्त्री

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुंसत्पोस्याढुं वलाघां पवावपि। तरणिर्घुमणौ पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियां। रजनी नीलिनी रात्रि हरिद्राजतुकासु वेतिमे। कुमारी लताविशे
षः। तरणिः। मतरणिकल्पिकाशब्दाः केसरा। महाकुमारी गांधारी तिषच्च तरणिघं तु। रंजेर्नलोपो वा कुलकाः तत एव ग्रारणितारणि। इमामग्नेशरणिं
मीमृशोन इति श्रुतौ शरणिं हिंसां ब्रतलोपकृपायां मृषावप्रमत्वेतिवेदभाष्यकृतः। कृशेरादेः। वर्षणिरिति। अयं वैदिकनिघंटौ मनुष्यपर्यायेषु पठि
भाष्ये ७ जनइति तः। तात्रायेनाहः। वर्षणिः पाणः इतनाह वेधुश्तादौ नयेरस्यात तत्वाद्या। एतेन अदेश धइति पठित्वा धर्षणिवंधकी नियावष्णणउ जुललटरतः पराः स्तः।
धर्षेश्चेत्येव लाधवात्तत्र पितृं पुंकुलाद्यौ। वर्त्तरिति। सरणिः पद्धतिः पद्यावर्त्मैकपदीति वेत्यमरः। कृदिकाराद्रितिपक्षे ङीषु। अवीरिति। ज्वालाभासो
नपुंस्यविरिति नानार्थमालाने अमरः। इदंतोवीति। गिजंतादवेरिति भावः। अविर्हतिः स्त्रीरवा स्त्रियामित्यमरः। रोविः। श्रोविरुमे क्लीवेइति च। धातोरन
यात्छर्दिः। छर्दि स्त्रियामेवेति लिंगानुशासनसूत्रं। तेन छर्दिशाः क्लीवत्वे वर्द्धनमुपेक्ष्याः। घृतेः। ज्योतिरग्नौ दिवाकरे। पुमान्न पुंसकं दृष्टौ स्याद्वक्षत्रप्र
कानयोरितिमेदिनी। अर्चिर्वपि। उसिरनुवर्त्तते। ब्रणोस्त्रियामीर्ममहः क्लीवइत्यमरः। ग्रंथिर्नापर्वपरुषीइतिच। वपुः क्लीवं तनोशास्त्राकनावपीति
स्त्रियां मेदिनी। स्यात्तनुस्तनुषा सादिः धनुशाद्धनं विदुरिति द्विरूपेषु विश्वः। अर्थैधनुर्धा पादिस्यमरः। वक्षेः। शिलेनसार्वधातुकत्वान्नक्याम्प्र। वक्षतेरूपमनुभ
वंत्यनेन चक्षुः। मुहेः। मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाइत्यपेक्षमरः। अश्मामयं वरुलमप्युत्रापीति सूत्रं स्पष्टत्वान्नकृतं। कृगृ। नेर्नतः कर्वरः
ख्यात्कर्वुरोदातुरस्मसीइतिशाश्वतः। शर्वरी यामिनी स्त्रियोरितिमे। वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदंतरे। वर्वरः फंजिकापोतुवर्वरीं कद्रुषयोरिति विश्वः
वल्वरः स्थंडिलेगनइतिमे। निषद्वरइति। सदिरप्रतेरितिषः। निषद्वरीति। षित्वान्ङीषु। निषद्वरः स्मरे पंके निशायामनुर्निषद्वरीतिमे। पुंक्रियोवनुपीपुंके स्त्रीके ५३
तारत्नाकरे। तुले। उणादौ पद्धतीयोमूर्द्धकरैटेशात्प्रसादतः॥ इति श्रीपदचंद्रिकाख्यायां सिद्धांतरत्नाकरे उणादिवृत्तौ द्वितीयः पादः। छित्वरछत्वरा। छित्वरः
छेदनदक्षो धूर्त्तवैरिणोवच्छित्वरी छिन्तिमेदिनी। धीवरइति। डुधाञ् अंतस्यधर्त्वं। एवं पापानेमामानेरुत्सपारीनो। अपरे धीङाधारो। पीवमीवतीवणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्थो ल्वेरभ्मः क्षरविगुणाभावं लोपो भोरिति लोपं वाकुः पीवरः कष्ठे पेस्थूल इति मे· नीवरो नां तु धोमाधेरिति मे· स्यात्रीवरो वाणिजके नास्ते वेषि
वद्वपन इति मे· विश्वप्रकाशश्च· कटुरं कुत्सिते वाच्यलिंगं तक्रे न पुंसकमिति मेदिनी। वाकुलकादुषु पूर्वाङ्कुहोते रकार लोपः। उपकुरं समीपे स्यादे
कांते पि न पुंसकमिति मे·। उपकोरथइत्मके। इणसिञ्। जिनो वह्नि हितिवृद्धे वपुंसि स्यात्रिषु जित्वर इति मे· दीनाभूषिकयोषायामिति विश्वः। उष्मो
ग्रीष्मे पुमान्दृशाशीतयोरन्यलिंगक इति मे· फेन· हिंडीरो ब्धिकफः फेन इत्यमरः। मीनो ण्टपंतेरेमत्स्य इति विश्वः। कृषेः। कृष्णः समवती पुत्रे
केशवे वायसे र्जुने। कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योविति। मेचके वाच्यलिंगः स्यात्क्लीबमरिचलोहयोरिति मे· वंधेः। बुध्नः स्मृतः।
बुध्नः शिफाधाहृदे वेति विश्वः। बुध्नो नामूलकदयोरिति मे· धाप्रू। धाना इति। धाना का ऽभिनवोद्भिदीति विश्वः। पर्णे पत्रे किंशुके नेति मे· वस्नेल
वक्रये पुंसि वेतने स्यान्नपुंसकमिति मे· वेन इति। लुनेष्टकः प्रत्यय इति श्च। लक्षणमिति। लक्षणं लक्ष्मणश्चाहो द्धुमाव पिनाम विक्रयोः। क्लीवोर
मन्त्रान्तरि पुंल्लिंगो वनेरिष्टोपविन्नेति। लघूपधगुणः। वाकुलकादित्ति। इदं वस्तुः भृदित्सूत्रे कान्चकापायेन विधिरिति सूत्रे केवल्ठे वक्ष्ये। केवल इ
ति। स्वञ्चादेशाहितं इत्यर्थः। ननु सिकृन इति स्थिते परत्वादुपधागुणः स्यादेत आह। =पूर्वं तरंगत्वादिति। वर्णापरिभाषानुव्याश्रयत्वान्नप्रवर्तत इति
भावः। पणिति। नाजानंतर्यवहिरंगे तस्मान्निषेधा हूतो नासिद्धवेतिवोध्यं। गुण इति। कृष्णवेणं तल्लक्षणं इत्यर्थः। स्योनः किरणसूर्ययोरिति मे
दिनी। कृषेः। कृष्णः पृथाद्येषसुतेसुवर्णलोकृताव पिइति विश्वमेदिनी। रक्ष्वरणे। दीर्घपाठे च वरणे। वर्णो द्विजादिशु क्लादि पशोगुणकथा
स्तुवेति मे· जर्णोजीर्णद्रुमेष्विति हेमचंद्रः। द्रोणो स्त्रियामाढके स्याद्दाढकादिचतुष्टये। पुमान्कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्रीनीहृदं तरे इति मेदिनी
धेटूइ। धेनाव घ्नांनदे पुमान्निति मे·। धेनः समुद्रे नद्यां च धेना इति विश्वः। धेना जिगाति हा शुभ्रं इति धेना वागिति व्याख्यातं वेदभाष्ये। सुजोदीर्घः
स्नुनाधौ द्विकिकापि वेतिनां तेऽमरः। स्नुनं प्रस्तवपुष्पयोः। स्नुनापुंस्त्रां वधः स्थानं गलकुं डिकयोः स्त्रियामिति वेद भाष्ये वितत संप्रत्नमपर्णि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१ ॥ रमेः ॥ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकमिति मे०। रास्ना। रसस्य आस्वादने। उपधा दीर्घः। रासना इति वा। रास्ना तु स्याद्भुजंगाख्या

१ मेला पण्यामपि स्त्रियामिति मे०। षस स्वप्ने। उपधा दीर्घः। सा रास्ना तु गन्धबहुला इत्यमरः। तिष्ठते रूतं। अथ स्थूणा स्या। सूर्म्यां तैजसगृहे स्थ...णायामिति मे०। सूर्मीलोहप्रतिमा X

मेलना ... तिष्ठ्या ... नातु स्थाणुर्जंगमः ... पृथ्वी मेला पण्यामपि स्त्रियामिति मे०। सूर्मी लोहप्रतिमायां गादाम्भां। गेहस्थुने टे गायने बरेन्नु दीन रिद्रु द्दिनेद्

ति विश्वः। कृत्स्नं समस्तं बिंदुकुत्स्ने क्षिप्ति मेदिनी। निर्जेः। नीवृतां सामुद्र लवणे विष लोहा। जिमुष्कके। क्लीबं पन्नाग्रके पुंसि निम्नामस्तापि नो क्लिष्टि

ति मे०। पनि मति० क्लिन्न मिह मर्धा। प्रत्यय स्वरेणानेनोदात्तत्वं सिद्धः। नवानादेशः शंकयः। पृष्ठे पृष्ठसां गासंज्ञानिमित्तत्वे पिपकारमात्रस्थानधात्वात्

अनुनासिकयोरेव यवयोरनाकारे देशा विनिसिद्धोतात्रा। पुजि मृङ्। मृत्युर्नामरणे पापऽति मेदिनी। पानी। वृक्षविशेषः इति। नीपः कदंबबंधूककनी

लाशोकद्रुमेपि वे ति मे०। सुवः। सुट्ठ गते। अनेकार्थत्वाद्धातूनामिह भाषणे। सर्वं ते भाषं ते। नेन सुपः। दशपाद्यां तु सुपः किन्नेति पाठः। सुपमंदी

पां गतौ। सुप्तः मंदगामी सर्पः। सुभृ। सूपो मंज्जनस्त्वपोरिति मे०। सूर्पे मि ति। वाकुलकादुत्वं रपरत्वं हलि च ति दीर्घः। दशपाद्यां तु सूपस्तु पुष्पश्च

सुभ्रू भ्यामूर्ज्ज्वलि प्रपद्य स्तूपं सूर्पं वसु मादितं। द्विरूपकोशे पुष्पमयमप्युक्त। कुपुष्पां। निदिशनु बन्नितो। सष्पशष्प। सष्पः क्रोधेवला न्वता विश्वः। सू

प्पं बालतृणे पि वि। पुंसि स्यात्प्रतिभा हानावपि मे० विश्वो क्रमाह। बाष्प इति। बाष्पमूष्माणि बाश्रुणीत्वि कोशामभिप्रेतमाह। बाष्पं वेति। रूपं स्वभावे

सौन्दर्ये नालके पशुशब्दयोरिति मे०। तल्पमदे कलत्रे च शयनीये वनद्धयोरिति मे०। स्तन्निहषि। स्तनगदी देवशब्दे। अदंतो स्वार्थे यते। इतरेहे तु मस्पनाः

मदीहूर्षगल्पनयोरिति तेषे को घटादिः। स्तनयित्नुः पुमान्वारिधरेपि स्तनिते पि वे ति मे०। हर्षयित्नुः सुतेहे म्नि पो षयित्नुः पिके ठिजे। स्तनयित्नुः पयो वा है

नध्वनौ मृगरोगयोरिति विश्वः। गदयित्नुः पुमान्कामे जल्पाके कामुकेपि वे ति विश्वमेदिन्यौ। मदयित्नुः पुमान्मेघे न पुंसकमिति मे०। कृहनिम्या। कृत्नुरिति

कर्त्तेस्त्वर्थः। किष्वा कृणोतेः। हृत्नुरिति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। शस्त्वं वेति। बाकृत्ना। दशपादीवृत्तौ तकृरिति तकारविनिर्मुक्तं पाठत्वाकृ

णुः कर्त्ताहत्नुर्वक्ष्के दृशः। बाकुलकाल्लोपः। गमेस्तु जिगत्नुरिस्याकुः। तत्सर्वं प्रामादिकं। अपूर्वं कृत्नुरत्र भीतः। जेष्ठा जेमरे कृत्नुं। मृगं नभीमगु

पहत्नु सुग्रीव निन्यादि श्रोतव्र पयोगविरोधादिति नया। अथैवं वक्रमयं। दशपादी अथक तृका। उत पंच पादी व त्याणि निकर्त्तृका। नाधः। अ

कामदेवे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि०र०ऋ०

४३

43

प्रामाण्यापत्तेः पाणिनीयेन च्छा ध्यानाद्योगाद्य नद्वितीयः प्राणिनेः प्रामादिकत्वकथनस्याप्राप्यत्वात् तुदुदाहृतत्वस्य विरोधस्य वाकुलकत्र स्मात्रेण सु
परिहरत्वात् दशपाद्या आर्षत्वेन सर्वसंमतत्वेन दूषितकृतित्रिकृतां प्रामादिकत्वोक्तेरप्ययुक्तत्वाच्च प्रयोगविषयाणां श्रुतिस्मृतीतिहासादीनामनन्यत्वेन पेसशावो
वैदेशीनरइति भाष्योक्तदिशा आर्षत्वेन सिद्धत्वस्याणांदर्शनाभावनिश्चयाद्योगाच्च — अत एव सुरूपकृत्तनुमिति मंत्रे विवृरावनामो धवदेवनतकारोपजनश्छांदस
इति वदताद्दशपाद्यादीपाठस्यतदीपदत्वेन ग्रंथस्य च प्रामाणिकत्वं स्वीकृतं न चैवं हृतिधातुविवृणवतानेन दुवल्लुरित्युदाहृतस्य क्लोः किलादत्तुनासिकलोप इत्युक्तं विर
ध्येनेतिवाच्यं पंचपादीपाठमनुसृत्य तथोक्तमितिविरोधात् एवमस्यापि न यकर्तृकदशपादीदूषणोद्धारो बोध्यः सहृदयैरितिदिक् गमः समच अगतुरिति अ
तिदेशाद्धत्वमभ्यासस्यैतंव योनः समुत्सउगवाडिघत्तुरिति हृनेः सन्वद्भावविरहात् सर्ला वाकुलकत्र स्मात्रीत्समाभत्स्व जिघत्सुर्जिघांसुरित्यर्थ इति वेदभाष्ये व्या
ख्यातत्वात् वल्गुर्वल्गा खेटः खेतुः स्यात्रवसूतिके त्समरः स्याधुः कीलेहरे धुमान् अश्वत्थ क्रवइतिमेदिनी अजिह्यावेणुर्नृपांतरे वंशइति विश्वः रेणुः स्त्री पुंसयोर्धूलि
पुंलिंगः पर्पटेपुमानिति मेदिनी विषेः नाक्मिन् आघृदाग्नः विष्णोर्नुकं वा दीक्षितप्रवोधस्तिमितिमंत्रः कृदाधारनकसोदितिउनार्य त्रेकक्विः किलमपीहलिंगदाकोधाक
गकेत्यत्रकेणइतिनकत्वः वाकुलकात् अर्कोऽर्कपर्णेस्फटिकेरवौताम्रेदिवस्पताविश्वमेदिन्यौ वाकुलकाद्गमेरणिकः रंकः कृपणमंदयोरितिमेदिनी कपिलकादि
त्वाद्रस्यलः राशः लंकारस्तः पुरी शाखाशाकिनी कुलटाप्यवेति विश्वमेदिन्यौ रदाः स्तकाधाणो स्वलवानाइतिहेमचंद्रः धूकं चंद्रेवलाकावेति मे भुकवल्कः भुकोया
सुतेक्षीरेरावणस्यच मंत्रिणि वत्कंकं वल्कशन्कवोरिति मे उल्का ज्वालाविभावसोरिति मेदिनी इणभीकाशलिस्कारे तिन आपुशाम्ताः सो मन एकेभः सारीति मंत्रः काकस्या
त्वपसेद्वश्च भेदे पीठसंलिशा शल्कं तु शकलेकल्कः इति मे मर्क इति मर्विः सोधातुरितिवहवः मर्वशाद्वइति सुरादाविति मिरवोंसमस्त्र्केके यादः कुले कर्नं मेणि
लोन स्यानिवत् अव्यवः परस्मिन्नितिस्तत्वं यतिः पाधात्वसिद्धत्वेन नज्ञनरशूहूतेः वाकुलकान्तात्पयतेः कः सगको वीपांतरं घोसदेः कुनोउत्वादिर्द्विपः सदिरधते राम
रितिवः निक्कमस्त्रीसा हे हे मशाने दीनारकर्षयोः टक्षेऽलंकरणो हेमपात्रे हेमपलेपि वेतिमे समेः कनईडागमः अजिपुष्ट्याः योनेदीर्घविधिरस्वर्वद्दनरेकांकेणइ
क्रस्वनिहतिफलकः तत्सामर्थ्याद्गुणो न शाकेः शाकुन्तिपक्षिशकुनिश्च कुंतश्च कुनहिजादत्समरः शुभशंसिनिनिमित्तेचशकुनं स्यान्नपुंसकइति मेदिनी वाकुलका ४३

र्पि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कमेरुं प्रतिप्रत्ययस्तस्य हादेर्लोपः धातोः कुत्राधृ-आदेशाइतिनयाः पृथाधातोर्हित्वोपमात्वं कथ्यतां कुंतिः इतोमनुष्यजातेरितिङीपिकुंती कुंतीपां
दुभिर्यायावस्त्रालुक्यांगुग्गुलुदुमेइतिमे· अनुड् लदट्टाव्यकेशाषृ· क्षिपुष्पिरसने। क्षिपणुरिति। ङि·ताव्ीपधागुणः कोरश्च नकुल्वनतरणयोः क्षुविविज्ञि· दुइव
कुकुभायां पिशाऽवयवे। मिथस्तामेपिशुनंकुंकुमेस्मृतं। कपिवकेवकाकेनासवकेकूरपोखिपु। एकापांपिशुनास्त्रीस्यादितिमे·। पिशुनेनद्वयोरान्नेमेदस्त्री
पुंसपुग्मकेइतिमे·। फल्गुनस्फुगुडाकेशोनदीजार्जुनभूरुहे तपस्यसंज्ञमासेनत् फाल्गुनमायाव फाल्गुनातिमे· अरणेरिति· प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेणप्रसे आग्निर्धः अशेर्लु॥
अशाभोजने अस्माडुननृ धातोर्लचादेशाश्च। जिष्णुर्नमहाकंदः अर्जेर्णिलुक्। णिलुगिविधिर्यर्थः णेरणिटीमेवसिद्धेः अर्जुनःककुभपार्थेकार्त्तवीर्यमयूरयोरि
तिविश्वमेदिन्यौ। अर्त्तेः। अरुणोऽव्यक्तरागेस्यात् संध्यारागेऽमपसाराथौ। त्रिःशाष्टृकपिलेकुष्ठभेदेरागुणान्विति तिविधितिमे· अग्निपमि· अजेर्वीभावः स्वतंत्रस्यवेति
राइधातुकेप्रयोगोनास्तीत्युक्तं। अतएवोक्तोदीवकृत्स्वेष्वुतन्त्रतन्त्र अजेरेवयरुणंदृष्टमनरस्यवधेयं· वेदभाष्येतुवयुनाभिप्रज्ञानामीतिव्याख्यातं। हृतुरवसेन
समिजिः। जिनुत्रेजिनेट्टु। षष्ठनु· वाकुलकान्। कक्षनुघृतुवानूमवसेव। एनर्हुभाष्येकेपरादोस्पष्टं। उणादिवृत्तिकारास्तु वर्षनर्षमितिवत्समेवोदाहरतिभा
ष्यप्रामाण्यात् वाकुलकस्यषत्वविकल्पेनासर्वमितिजिनेवामाश्रयः हृषितृषिमांधानुमांद्यजिवर्षनर्षमिश्लेनवोईवृतिल्वाच्च। वर्षोऽस्त्रीभारतादौस्यात्तुंजबूदीप
हृहक्षिपु· प्रावृट्कालेस्त्रियांभूम्नीतिमे· नवोल्लिक्षोदमयोरितिमे· पुत्रादेनर्णकेवर्षेवत्सः क्लीवंतुवक्षसीतित्रिकांडशेषः हंसःस्यान्मानसौकसि। कंसोऽस्त्री
नेजडद्वयेकांस्येमानेसुरेनुनाइतिमे·। कंसोदेत्योत्तरस्मृतः। कथ्यास्यादतरो पस्पपश्चादंवरुलपलूदेवे। स्पर्द्धापांनानुदेर्न्नलकच्छबीहनृतोसुवेतिमे·। सुषेः। सुषो
जटीगर्दभांऽउपमित्कुंजराश्वानइतिमे·। मतेः। मांसस्मादामिषेक्लीवेकक्कोलीउरपोत्थियामितिमे·। प्रशोः अशोज्ञानात्मन्नाकःव्यवहारेषुपांशाकोऽहङ्ग
स्नेपुवमपर्येषुविभीतकतरावपि। वक्रेकर्षेषुमान्क्लीवंतुमसोवबलिंङ्ग्रियेइतिमे·। सुवृक्षो। वृष्टः पर्वतभेदेस्यात्‌ केशोपाकेपुमान्। कृतवधनेऽसलिंगे
नक्लृवेवनपुंसकमितितिमे·। अषेर्जानौ। निपमोर्थमिदं। अषेर्जातावेवेति। तेनाम्यैवपदार्थेपिप्रत्ययः उंदिगुधिप्रप्रत्ययोनुवर्त्तते। किंदितिवानेननलोपः।
उन्दस्मात्सृवकस्त्वेद्वारमिः· नग्रंथिपर्णयोरितिमे·। ग्रथिपर्णोः। ग्रधेश्वलेनसिद्धेदादेशविधानंमर्षपुमावनिरासार्थं। पशोमासार्धकेपार्श्वग्रहेस

द्वी

देशप्रमन्वयोरितिमत्र

४व्पोऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि०र०कृ

९४

५५

यो:

प्यविते धृ[illegible]ा के ग्रादेः परतो नृद्वलेस। विसहायपयोः तुल्लीरंध्रे पतंत्रं चराजकुंजर पार्श्वयोरिति विश्वमेदिन्यौ। अत्रोः सरः उज्वलदत्तादय स्कमरति

तितितं पठंति तन्तु त्राचो अक्षरे परमे व्योम न्निति श्रुतेषु पापा गुहान्नद्दीनादयुक्तं। अक्षरं स्यारपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोरिति हेमचंद्रः। सत्यवति। वि

घमाप सूर्वद्धि मतेरित्यर्थः। सद्भूवादिति पाठस्तनयुक्तः रद्धुत्सरः परिवत्सरः अनुवत्सरः इत्यादिजस्पासिद्धेः। कुधूत्सरइति तितुत्रेति नेदू वत्सरइ

ति। मदनृशियोगे। तन्युषि। नसरइति अनुदात्तोपदेशे त्यादि नो ऽनुनासिकलोपः अक्षरं चातिगिति। अक्षरं लोपधारयाप्रसरस्तु सिजिम्पनंरुतिमे

अनुक्षरा नाजदः संतुष्यथाद्यत्र भेद भाष्ये अक्षरः कंटकइति व्याख्यातं। पीपुकुणि। राजादंनं पियालः स्यादित्यमरः। वाकुल कातभंगेरपिकालनु नलोपः

भगालंनरवस्तकं। मतर्पदइति। वंडीकांतो भगालीव लेलिहानो वृषध्वजइति राजशेखरः। कांठिकुषि। कुत्कुः कपिवल्कनापरोत्रा पिति त्रिषिति मे। उज्व

उदन्तस्तकषेस्तुपधंपठिता। कवा कुलि तु राजहार नन्तुमे दिव्यामुकारवकरलेपा धादयुक्तमिति नयोः सतेः रदाकुनानिलेवके ज्वलने ष्वतिस्पर्केदि

मे। हतेः। वात्ती कुरपवात्ता के हुंताका पिवहस्यंतदति दिहिले विश्वः। वार्त्ता कीहिंगुली सिंहीभंटाकी दुःप्रधर्षिणीत्यमरः। स्पुराणुरिति अपूंगी शृगापि

न्यपीति वैरमाला। पद्मागूरु स्त्रिकाआरग्धादि लेवी नरलाव तेलमरः ऊवकुक्षि पुमान्निश्रेय बाहूकेमिधेयवादि तिमे। अविविश्रोवे प्य यापस्य पु श्री

वानक्रुवी आनकः भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसेराहो भपकं करेद्दति मे। सिंघाणकइति शिंघिं आघ्राणे शिंघाणं काचपात्रे स्यान्नो हं नासिकयोर्मल

इति विश्वः। सिंघाणमिति हारावली स्पमेतत्। क्रियः कुरुकः प्रत्ययो मोकिलंगुणनिषेधार्थः। हसिमृ हसः कोकारिकोरसत्र कोष्ठकरेपिवा। कोशीकेश्वा

न्यरोद्रातिइतिमे। सूत्रे भूलीकः। गत्रमवोमत्सः। दिगादित्वात् यत् गर्त्तस्त्रिगर्त्तमेदस्यादवटे चकुन्दरे। अंतंतमत्पेना त्रोवान स्त्रीशापेतिकेत्रिषु। दंतो

द्विकटकंकुंजेरद्दानेचोषधंस्त्रियामिति मे। लोतमश्रुणिचौरितइति विश्वः कक्कवन्तूइति सूत्रे लोतोमेचइति केप्यटः। पोतः शिशौ वहित्रे वै तिविश्व

मेदिन्यौ। सूर्त्तइति। धुर्वीहिं सायाँ। लोपो व्योरिति वलोपः। हलिवेति दीर्घः। सूर्त्तं तुलदइलुवलेध सूरेनाथाठ त्रिषिति मे। तान्सिमृ तनवीणादिकं वाघ

मित्यमरः। यात्तवितस्ते वंदिलिंगा। मृतं तु याचितेमृतो स्त्रीवंमृतममति त्रिष्विति मे। अजिष्ठः अक्रं परिच्छिन्नं। छतमात्पेलले को वंप्रदीप्तमिधप

षा

राम

९४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पद्मादावववग्रहाकारणात्। पदत्वाभावे पिकुविमपिवांसामृतस्ये त्यादौ नर्द्दृशीनाच दयापाणां तु अर्त्तेर्भुज्नि नमिनिमूत्रि तंचदाह तम्रनौ वेदभाष्यकृत्
रेतदेवमत्रगुपस्थितं। अस्मिन्पक्षे नोदात्तत्वाद्दंस्विमवगतव्यं। तजेः। तजमथे। बलाकादयपञ्च। बलन्वाणेने। बलाकावकपंक्तिः स्याद्बलाकाविसकंठिका। बला
का कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बलोपमतइति विश्वप्रकाशः। शानाकाशाल्मदन शारिका शालूकाकी पुष्वेति मे। पताकावेजयंत्यां च सौभाग्येनाटकांगयोरिति मे। पि
नाकः। पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशूलयोरिति मे। कीवेति। अमरोक्तिरियं। पिह्लमंवृणोति। लक्ष्मणः। धात्रेपुंकः। पिण्याकोस्त्री तिलकल्कहिंगुवाह्लीकमि
त्यके इति मे। अमरोक्तिमाह। हूपीकेति। नवैवं हूपिकातूलिकायां चमडेस्यां ज्ञौ चनस्यवैतिमेदिन्युक्तौ कल्वमधः कृथमिति वाद्यं। हूषयंत्येवडरितद्रव्यमिति हूषि
कूदिकादिति डीष्। हूषी। अप्यामपिकति हूषिकाकेणइति क्रमेत दुपपन्नेः पिवंडी विवाद हूषी हूषिकाव लातोरेष्यनेपर्यायाः। अणि। अणीकोस्त्रीगलेसेमे इतिमः। हू
षीकं विषयींद्रियमित्यमरः। पर्फरीकादयः। ईकत्र्वं नाम्नि पासंने। तुकरी। पर्फरीकाद्यत्रवपस्पपाधुदान्तं त्वं ज्ञांरसं। किसलयमिति। ग्राकृणां विदारयितारो वा सोत्कृणां
पालकाइति वाइक्षार्थस्मृरकौवेति पर्फरीकाः शाः। पंचपरोवेदफाचेउकः। तत्रकि फलाविशालोः। दृणालनादौ। पर्वपूर्णाइत्यमानमस्येनि पात्त्रमास्त्रिते। तितिडीकइति
तिम आर्द्धभावे। धात्वर्द्धिलं मकारस्पडः। अभ्यासस्य नुगागमः। तितिडीलिंबाम्लिकेंतुरी छ्वंद्वं। तिमः दिति। हलादिः शेषो वैकल्पिकः। डीडूड़ित्रयसयोर्वं
विदधिनौ। हलादिःशेषपक्षे। अभ्यासस्य तुकं। एतत्र सर्वेवाकु लुकात्। नेतर्तितिडीतितिडाच हत्ने च हृदौ। तथा च तितिडीकाम्लिकाविंशातितिडीकारूपविध्या
वो निवाबस्पतिः। आम्लिका विंबा तितिंडाका च तितिडाइ तिचंडः। तितिडीकाचति तितिडइति धन्वं त्ररीनिरं टश्च। वा तुम्। भ्रमरश्चंचरीकः स्याद्रोलंबो मधुसूदनः
इंदिरः पुष्पलिटकोमधुव्रतो मधुकेशाठइति त्रिकांडशेषः। फर्फलात्तु गलंतिकेत्यमरः। पुंडरीकमिति नामरोलेसितजं त्रेवमेवजेइति मे। मरुः कीकटः। मरुस्थलेन। विला
दंतोदात्तः। मृणीकं। असस्तुमनोस्मामेति। ग्रुनोदर्शनात्। अनएव कीकानित्वतु ज्वलदत्वपाठे नोपादेयः। अणीकमस्त्रियं पिस्यादिम् यमेत्तवपुस्तकमिति मे।
वल्लते मुत्कं वल्मीकं। वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः। तत्र लेवृश्चिकोश्वावाहीकोगोः। वाहश्च। सुप्रमवादिर्दुन्दुः। सुप्रतीकः। ज्वामतः। श्यामीकः
ऋषिः। मृद्दग्रूपं पुरीषंमलिनं कमं स्त्री विष्ठाविशेषो स्त्रियामित्यमरः। विटेति। अमरोक्तमिति। किंवसौ मलनापाउदतरसः शोषो विजरीषं। आ

त्यमरे
च

नौ
घं

वर्चस्कं१

ए२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·कृ·

श्रुतो१

९५ सत्यो यानुमृध वांश्रजी बी मा दिंमात्बेन थो रूक्लामन्। अविन्नुहू इति। एद्न्वान्नुमिईषन्न्। तस्य बरु ज्ञागमोति पान्सृते। वोपानितिने नोरूमाह

45 अंबुरी बद्ति। स्वत्र रूतन्त्समतमिदं। रूोवंदरीषमिति। कोत्वं तरति तोपांद्वरीब्द्इति सोन्नविदशविरोधात्रोप स्पमिति। भावः। अंबरीषं तोप्राहुः। को

०पुमिन्नूपांतरे। नरकस्यप्रभेदे वा किंक्नारे भास्करे पिते। भ्रमात केनुनापेवेतिमे। रूम्भ। करी बोर्वञ्जा कुरे स्त्रीरक्षमित्यधरो। पुमानितिमे। शारी

रंबषीमिग्रहूस्यमरः। अर्धवीदित्वात् शारीरो विनिहिगित्सुनामरोः। हिंडीते। प्रकृफः फेनइत्यमरः। हिंडीते भिर्ग्वहिंडीर इति। हरूपकोशः। एवंभे

पुष्पेस्या ५ वारन्तूला रक्कीमारिरथोद्देयाः। जंबीरः प्रस्थ [illegible] नथोदन्नशाठेपुमानितिमे। किंमारेन्नागरंगे वकनुरेक्षमांतरे इतिमे। उत्नारमिति। वीणा मूलमिमर्थः र

मूलेस्यान्नीरमस्त्रियां। अमर्णनलदंसे शुमित्यमरः। कुरीरमिति। कुरारं कंद अपत्राय [illegible] अंद्मल्लोघ्रया तंत न नुभित्स्वार इति वो ध्यं। कपित्थकादिस्वेन उत सत्यया

कुत्तीरः कर्वुरः। क्षीरमिति। उपधान्नोपेवर्तेन घस्मकः श्रोमिवसीतिषः। सी [illegible] ध्येवनारेवेति विश्वः। पवइल्लिमवृ। कर्त्तर्यपं। कृत्यप्रत्ययेषु रि

कमर् उपसंख्यानतः। त्रापुइति। अर्द्धवाद्वि। पुंनपुंसकयोर्दारुजीनातुस्थाणुत्रीमवइतित्रिकांडशेषः। नाष्ठालगोक्किमाह त्रेबालमिति। उत्कारकाण्डू

कः पुंसिकाकारादिद्भारन्तेयोधिनीतिं द्विरूपकोशः। जंबूरू वर्द्धक्षयापुन्नूकादोहेतेयोः। जंबूकः फेरवेनीवे पश्चिमाशापतावपीतिविश्वमेदिन्यौ। वंधू ८

कंवंधुजीवेस्याद्बंधूकः पोतमारकइति वाभियोमिः। नेमिर्नातिनिशःकृपः। त्रिकांडकांतयोस्त्रिपामितिमे। वाकुलकादन्सारपि। यास्त्रिनामास्वस्तेकुले

स्त्रिशोरित्यमराजयमेदिमः। द्विरूपकोशपिवव गादिरं तस्यादिसं पयमिमिवो ध्यं। अर्तेरूड्। उवेतिसुवर्वं। ऊर्मिस्त्रीपुंसयोवींच्यांप्रकाशेवेगभंगयोः

वस्त्रसंकोवरखायांवेदनापीडयोरपीतिमे। रश्मिरिति। पुल्लिंगोयं। वेलारित्यादि। अमरोयं। कूदिकारादितिडीषिवेलीके त्रास्यवंधने। नघादेरंजेरमेदे

विश्वः ३ वतांडइतिमे। त्रानिर्हृतोस्त्रवंसांवेतिमे। जूर्णिः स्त्रीरोगः। स्त्रुषिास्त्तिःसारं कूर्शोपुमानितिकोशः। अंकुशोस्त्रीस्तृतिः। स्त्रियामित्यमरः। हृस्तिस्क

पादवेमथेरश्मिः पारवंडवंडयोरितिविश्वः। वाह्रश्नीव क्रारग्रोवित्रकाष्ठोष्ठे पुमानितिमे। श्रोतिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तोसमानाशिश्मसहूतावित्रि

मे। कटिः श्रोतिः ककुमतीत्यमरः। योनिः स्त्रीपुंसयोर्भस्त्रयारकरे स्मरमंदिरे इतिमे। दर्विरिति। पक्षेङाषू। दर्वीदवोह्वोदविस्त्रिषस्मन्नयो ९५

७४ मेदिनी। वावहकुश्चवकारि। शांबूकोगजकुंभांते घोंघेवशृङ्गतापसे इतिमे। वाकुलकाद्धस्वमध्योपि। जंबूकं जंबुकं प्राकुः। शांवकमपि शांबुकमिति ४७

धौ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वत् स्तिनमव सितेव द्धमवले त्रिपुरार्करणां तिमेद् । नागतो वा कुलकात् ऋः । अनमुं द्धझिलेजले । म मेदी मे मजिने स्यादित्तिमे । इन्ति ॥
हृतः प्रेष्यः गोरादित्वात् ङीष् हृती हृङः परिणतेः क्वु हृतिः हृतां हृतिं स्मृतः इत्यभिधिहृपकोशः वाकुलकात् ङी वोपि । ननएव वचित्रं वं धने श्रेस्मरी
ईश्वा मीनालींगलपद्धतिः भगमपत्नी वेतिनाल आदो धराणिः मदिस्मां तु दं स्यादिः सीना लांगलपद्धतिर्वेदेहास्त्व गंगा सिवि सुक्ः । रभसको शेपेवं ॥
ओमूद् जिजपे अस्माऋः नस्मूद् आगमः म वो दान्तः धानो दीर्घश्च जीमूतस्येव भवति वतीकं जीमूतो डोभू तिकोरेव नाडे पथो धरे इतिमे ।
जीमूतः स्याद्दन्तिको ङ्गकेडो घो षके घन इति विश्वः इदं सत्रमनार्षमिति पुरुषो तमः एवो रगदित्वाज्जातमनशादः माधुरिस्याकरो ऋत्वात् । ओ एमि
तिओ घाति लोष्ठ वः पूसीमरः इहपुंसीत्युभयात्वपातिवोध्यं स्यानं तरत मद्वितिस्त्रे ओ हः सिमद्ति भाष्योक्तेः । अत एव ले घः गंदेपि ओ हः स्यादिति
पुंस्त्वोऽपलितं शेषओ जेता पेकेशना पेवकर्दमइतिमे । त्रुदस्त्रि । उघनः स्तु वे भवसि अवाम इतिमेत्रे अवाप्यो मंत्रैः अवणीयइति वेदभाष्यं दृष्टा प्यापोदमइत्यास
ति स्पद्स्यादि अर्थस्य यथा पर्यपो गिकएव माष्य कृद्धिहृऋः । उत्वलुदत्त ऋद् धि पाप्य इति सत्वं पठितादिक्ष व स्मितेरणः वर्तं वरदिवा प्यो मूदितिल
स्पविरोधा दस्तुक्त स्तोप प्यमिति । स्तोत्रस्य पुरुषवर्ष्मस्तव कुरूपमिति वेदभाष्यं पनूल्वलस्यः के स्पपत्पर्यं तिधापस्क वे प्यइड इस्तु गान तत्र प्रयोगवेदभा
ष्यादिविरोधात् । अमिन स्त्रि । एण गतो वधातुं सार्थां । न स्यत्रमिति । स्त्रो एण पुदार्तं नसत्रं पत्र ममिनवा दिस्नु रितिश्रुतेः । नन्वाण्णूपादित्यत्रेन अः प
रूतिभावउऋः । श्रूदेः सो त्रात्रि तिनर्भ्यमास्यद्द तिस्त्रैपं । पञ्जो पएवो देवता । इजः शितार्द सोदात्तः । वरत्रा पांपा वनि स्त्रमानः । सुविरेः कइः । पत्र वहृ वः ऋज्ञ
स्तितिपठं ति । नइपुक्तं । इहस्यतेः सुविदत्रा शिरा इषे ति मंत्रे आरने नित्रत्वा रशनिता । ऋ इत्रापदप्रकृतिस्त्वेरणपस्य पस्वरस्तोणलंभाद्य । ऋतेर्नुमृवे । ऋचइस्त्रे
वनुतिता । हृत्तत्रा देशानुपणउदापकृषत्वपत्कृत्तत्रं वे स्यादिमंत्रे पुछत्त्य पस्वर मेवोपलब्धेः मृमदृशि । पत्नुदन्ना पा धीमृ मदृशीइ । निपठिस्ताद् अ च्यारदेड़ि
शुनेोदरतः शोनेशातेइस्तुकेः तत्रा । रुत्रातंतम ग्निंरत्तितं शृहुं तं । देव्यो दत्रातीरथ इत्यादि ओ त प्रयोगे एणत स्तापे व विरोधात् पञ्जतं स्त्रिविगिति । उजत्वद

य श्रि घृतमिति व्याचष्टे । तन्तु मित्रइववयोः दिधिषाय्यो ०

सि॰र॰कृ॰

५५

55-A

स्पष्टहलीयइति २

न्तोक्रमिदं यजतोरुद्रं तमिन्द्रादेवयजतोयष्टुअद्दति वेदभाष्ये आख्यातं पर्वतः पादपे शूलंतिशाकमन्तस्यभेदयोः। देवमुस्तंतरोशैलइति मे॰ हर्षतोश्चइति
एतन्नह्नदृर्यागति कां स्तोरित्तिधातुर्धमनुकं शोक्ताः। वेदभाष्येतुहर्षतिः परि सं हर्षतं हरिमिति मंत्रे व्याख्यातं। हरिरं ति। एषन्यूणे शुमान्विदोनव्धयोः हर्षनोरिनाइ
तिमेदिनी। शार्ङ्गपुष्पित्विन्द्रादि। मदिनीस्यमनन्त। विदग्धोकोरिकृतिनारितिमे॰ इहस्रदिविदिप्सांहिन्त। उपसर्गेवसेदुसेवंक्रमुण सूत्रपाठोगाद्रुकुटादितिसू
त्रस्य भाष्यकैयटसमतः तत्रहिनजिङ् श्रयङ् श्रवसयइति। माष्यकारायस्रदिविदिप्सांङिदितिनोङिदितिवर्तमानेउपसर्गेवसेरितिपप्रसयइतिकैयटोवा
ख्यत् तत्रभाष्यकैयटपतेङिदितस्यानुवृत्तेः फलंचिंत्यमितितन्नआः। ङिदित्येवसूत्रेपाठोनतुकिदिति तथासतिकिदित्यनुवृत्तिंप्रकल्प्य वाचस्पदसात्रप
जादित्वाद्धसः संप्रसारणंस्यादितिभाष्यादिनासर्वमिदंसमुद्धृतंनवतत्रकिदितिनोपिङिदित्यनुवृत्तेशब्दरूपकेनस्वयंवधेयात्पूज्वलत्देनेनशाङ्शापीतिसूत्रो
क्तरंसोपसर्गाद्धसेः भृजञ्चित्। रुविदिप्सांङिदित्यानुप्रवीक्षितादीनीतिहवथर्मसुदासानंततत्रंभाष्यादिविरुद्धं। दशापांथानुशीङ्शापीतन्यंतरं। आङि
वसेः। भृजञ्चित्। रुदिविदिप्सांकिदित्यानुवृत्तौ। तत्रसवभयइतिनस्यादितिसेषः। आनुपूर्व्ये भाष्यादिविरोधः स्पष्टएव। प्रभृतिविनयि। अन्तसोस्या
ङ्याश्चमेत्यमरः। गोरादित्वान्ङीषु। वमसोयन्नपात्रस्यभेदे। स्त्रीपिष्टकेविचियां। पनसः कंटकिफलेकंटकेच्चानरांतरे। चित्रांगोगपदेस्यादितिमे॰। चि
त्वरेणांतोदांकः। वमसंदेवपानमितिमृत्ते। दिवः। पानुक्तोदेविवमकामराविसमरः। कृष्ण। करभोमणिबंधादिकनिष्ठांक्कनिष्ठांतोहुनन्तेनोत्राम
क्लपयोर्मिदि। करभेवानराभिदीतिमे॰। समोपतंगज्ञालभाविसमरः। कलभः करिशावकइतिवा। मर्दग्राहोगर्दभंश्चेतकुमुदेगर्दभोगर्धभिन्नविप्तसम
र्भाश्चडजंतुरोगप्रभेदयोरितिमे॰। गारि। चषभस्तोत्रअंतरेस्वरभिद्यपयोः कर्णारं श्रागर्दभपुंयोरितिमे॰। वृषभः श्रेष्ठवृषतोरितिमे॰। राष्टात्
शाईकावल्लूसंवरलो। वल्लुभोरवपितेधमसेवलसालतुरंगमेइतिमे॰। अनुबिशि। वाकुलकादइतेरवि-अइतेः क्षपणकोजिनइतिविक्रमादित्यः। तनूं"
श्याशिवात्सेवेत्सुजुलदनः इह्नन्दिरपंतः। नदाहूनंदयंतइति। केवलानुप्रवर्तितसिद्धं। पाफलकादिति। जर्जरंशोवलशाकध्वजेविभुजरांतरे। समि
रःस्यात्कलियुगेवाधभेदनरांतरेइतिमे॰। अस्किमि। भ्रमरः कामुकेभृंगे। चमरंचामरंस्त्रीनुमंजरीमृगभेदयोरितिमे॰। वमेर्तन्नादरः। बामरः केवितु

दां

कि

५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मंदारः स्यात्सुरद्रुमे। बाकुलकाम्मं देवदारुः। पारिभद्रे तु मंदारः मंदारः पारिजातक इति शब्दार्णवः। गडेः। गजारः कपिलेदासे इति मेः। १४

नालजातं स्त्रैवेपठं तो गाञ्जारः कोकिलइत्याह्लः –अंगिमदि। अगिगतो। मदन्तमित्यो गेमदित्सूत्पारो –अंगारस्तु अमुकेनन्त्रौ पुल्लिंगस्तु महीसुत इति मे।
भृंगार। ...। भृंगारः सुरतेनाघ्रस्तेव्रगजमंडले। नपुंसकं लवंगे पि नागसंभव चूर्णयोरिति मेदिनी भृंगारी चिल्लिका पोस्पाकन्तकालो पुनः सुमा मिति
मेदिनी। कंजि। कंजारो जठरे सूर्ये विरिंचो वा रणो मुनावि ति। विश्वमेदिनी। पाजी रतोरवस्त्रं गइति मेदिनी। कमेः। कुमारः स्यात्तु केसकं दः अश्वारके। बालके
च रूलोज्ञो नाइति मे। विश्व। प्रकाशेनु कुमारीरामतरणीति पठते। रामतरणी ऊना विशेषः –अंतोदात्त इति। कुमारोतविशिखवोइ वेति अन्तो। कटोः। कटाह्
श्रे। कुटपः सृतिगंधे शानेइति मे। विटप विटपौ न स्तंब शाखांविस्तारपल्लवे। विटाधिपे ना इति मे। –आदेः परइति। उत्पलदत्त शिनिरिपं। –अपरे तु दंत्योष्ठ्यादि मे
वसन्तेपेद्रुः। यत्रवृक्षस्य वि ष्टपमिति अमनुरोधात्। लक्षिके ति। लतिः स्तोत्रः। इष्टाशि। तिकवोनुवृत्तैवसिद्धेन कान्विधिरित्याभावार्थः किं दिसनुवृत्तेनेगु
णः। नदाहृ। इष्टकेति। एतेनेष्टकेशीकेति दिशान्त्र लमितिनव्यो क्रमुपेक्ष्यः –अष्टकेति। पितृदेवतारत्नस्मिन्नर्थे ऽस्तिका। –अर्गिणः। गर्भीभूतो भके कुशोसं
धोपन्न सकंटकेइति मेदिनी। इणः। इभक्लवेरणः पद्मीस्यमरः –अग्नीरिति। –अवडंनलो सुलोपः। लक्षीमुद्रु। उत्सद्दर्शनाद्दो। बोणिकः नतं इ पूर्वस्य पत्तस्य पु
त्र ल्लोपः। संपत्तिश्रीभ यो लक्ष्मीः। युक्तमाचुमेघुर्को श्री कृतां रत्नाकरेः तुलो उत्तादोप तत्रेतीयोमृ केक दे शास्पनुदिन इति। इति श्रीमत्सिद्धांत रत्नाक
रे एपकुप्तभट्ककर्तृके उणादौ तृतीयः पादः। गतस्नमीः। किदिति। तेनानो लोपइटिवेस्याल्लोपइति भावः। निपातनादेवं सुवर्त्रं। त्रा पुंसवा दिति। सुभू
ति वंदादिसंमतेः नत्रपासिकं कृष्टिकादा दितिऽग्नके विदित्रंति। नहि कारग्रहणे के केवलयतामिति त्रिमुनिपरिभाषितमस्ति। –अत एव बुर्धकृतिक
नानानस्मी श्री लक्ष्मीरिति पठन्ति अन्ताः सुमाधवदीतिर्दिश्नद्वश्वादि। –आशीत वैप हिद स्थितो यां लक्ष्मीलें श्लोह दद्दिया मिति हि रूपको वाइति मतेन वेदि
ला कृतं। नत्रेदं व कृत्यां। कृदिकारादित्सस्पष्टकोटेना यःकृदिस्पर्धः। उत्तरकाळतं पत्कदंनमिति। किंवो भगं। माघः। श्रीशाश्वे व्याप्तेः। नद्वितीयः। गतश्र
मी लक्ष्मीरित्यादाव व्याप्तेः। नतृतीयः। उभयो देश्य कत्वेवाका मे दायजेः। किंवैवं श्री ग्रामणपोद्धृंदसी मार्गविधायकं स्तवं गर्धस्यान्तः इषं तत्त्वेन

मितुड्१

श्री

गि

लं

त्र

सड्लवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰रत्न॰

५६

56

कस्वरत्वयाणप्रसंगेव सिद्धेः प्रातिकानुवाद एषोऽपरेत्वेच्छ-अपि वा मीलति नदीत्वविकल्पे श्री रतिं श्रियामिति । अङ्गं नस्त्रीलिंगे पुल्लिंगे स्यात्सो
वो वाह नमयु स्मात् श्रेयः श्रीं प्रसंज्ञाः नियो निपदत्ति च स्रं पसेनामो मयमेमाद्माद्वि च क्वनिष्ठाप्रत्यय तस्मात् स्रोः द्विरिन्निलाघवात् रूपं अकारग्र
हणात्तपरत्वस्यानाप त्वाद इत्तिव इति प्रयुक्तसामर्थ्यकस्व कारो नापः हन्तु न इत्यंतानि लिंगे वाचोभिधेयत्वात् इति वा तत्प्रवीणाः स्मरन्त्याणु । ननु पसे सुलो
पो नदीकार्ये वै तिदिव । च देति । मुख्यानु वत्पानुवृत्तिस्यादिम मरः । प्रसंगात् । अहानिर्इति । नरलिंगे इति नस्त्रमालः । तम तुत्ता । तुज्वलङ्गीपम
र्थमाह । वापुरिमादि । तथा त्रासो मेघः । अत्रानिश्चितेत्यंभाविकृणोति । नमतु नं हृष्टिं रजा विशिष्टं न नमतुः । विरंननम तु मिमादि मं वे बुके मे नाचे दुभाव
नम तु शाहस्याथ त्रिप परनेवा त्याख्यातकात् । अंजलिस्तं संपुटे कुड्वे वेति मे । स्यु विराज्ञमिति । वनिक्तोहिदवदिधीति श्रुतौ नथा भाष्ये भास्यात्तमिति भावः
अंजिप्रहति । अमेतु अंजेरिसु च माकुः । नेषामं जिसुरिनुदार्थी । मदेरिति । मदत्तं सियोगे । मत्सामीने थ पुंभूत्रिदेत्रोइति मेदिः । अपतिथिः कुन्नापत्रेस्मात् सुमा उन
नागीतु केविशु । अंगुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्येति मे । कवचः सन्नाहः । कवचोग दर्भाण्डे च संत्राहे पर्पटेपिचेति मे । कुरालमेति कुराल भावे बसा
र्थमाकोष न्यथवा समकहति धन्वंतरिः । अः करन । शाकरारं गुदिकता तु पलाकर्परांतापोः । शकरान्वितर देशो च तमेदे शकले पि चे ति मेदिनी । पुरुषः करस्मात्
कित । पुरुकरंबेवु पमयोः । कलत्रश्च । पुरुषः कलत्रस्मात्सवकित । पुरु कलत्रं पूर्णवद्दति मे । प्रस्यायीति । त्रितात्रातोमुरु । त्रिवृक्तोः । परमे । किनादानोकि
स्य पृष्टी ता लोपः । पतसैव । पथश्चैत्रेवत्त्रत्वतां मास्कस्याहेतुः । पर्यं तानाविशतमौहरु परिषदः । पंथा इति । पवा घश्विः । अद्गंतो ष्यं पा । वातः । पथश्च मार्गश्चेति भूस्मृति
वं दशुक कोत्रमो । इहत्रम गेंद्रे वा । कृष्णं त्वस्मिन्निति विग्रहे । अमे ष्योपिदत्र्यते इतिः । अमुक्षः स्वर्ग वज्रपाणिरिति विश्वः । तस्मात्मत्वर्थे इनौ अमुक्षन्निति नातं ग्रानि
पदिकं । अत्राते । ई अमुक्षाः इंद्रः । अमुक्षाणौ अमुक्षाणः स्यादी तु स्वल दन्तः । पश्यराम्तवेणं नोदानो पं । अमुक्षणं मिंद्रमाकु च कत्नयेइति श्रुतौ तथा दर्शनात
पश्च न मे र च ग्रहा भावो वा कुशकादि तु क्रांत तद्भिन्नं पदकारा णाम वांतरपदत्वे च ग्रपम च ग्रहः । कर्ननम्य इति निय माभावात् । पञ्चम्यदे च मूत्वि जौ । देवो देवे मिष्ण

स

५६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पोरिति विश्वः। दीदिविर्नपुंसि पश्येऽन्नेन इत्यत्रिपामिति मेदिनी। धिषणो बृहस्पतिः। दीदिविः सूर्योऽपि निहारावली। गोपामृतस्य दीदिविमिति मंत्रे घोत
मानमिति व्याख्यातं भाष्ये। कविः शुक्रः। एतेन क्रिन्नन्तानि नामानि। वाग् इति। उग्रस्य सूनव इति मंत्रे घृष्टेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः। वृषसे बन इत्यर्थानुगुणा
न्। शुविः योगभाष्ये वो पो विद्रिति मेदिनी। अथ बाधः किकीदिविरित्यमरः। वा बेणा किकिदीविने ति श्रुतौ स्वदीर्घयोर्व्यत्यासश्छांदसः। पक्षाग्रु हृत्तमेतो
दान्तः किकिदीविर्गुरुः। पञ्चु किकिदीविः किकीदिवी वा विति द्विरूपकोशादुक्तं। तदप्युक्तं। तोके किकिदीविशब्दः प्रयोगस्य विरुद्धत्वात्। पातः। पतिर्धवे नाम्नि
धाशोरिति मेदिनी। शाकः। उशारावस्कोशमल्लेशकृतः। पूर्वपुरीवंवर्द्धस्य पत्न्याद्वितमरः। प्रमेः। प्रधानमतिः पुंसि हेमदीश्वमिति कालघोरिति मेदिनी। ब्रह्मविदि
बृहतिः सविवेगवीति विश्वः। वसतिः सात्म्यं वा सेपामिन्मांव निकेतन इति मेदिनी। रमेरति। रमतिर्नायिके नाके पुंसि स्यादिति मेदिनी। रमतिः कालेऽन्नेको
नरं। नित्यमाधुर्यत्वात्। रंतिरसिरमतिरसि। सूडः। धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण इत्यमरः। दन्तापाद्यांतुसुर्वेरित्यदीर्घश्चेति सूत्रेण सू
नत्वन्नकारोनोत्संतः। उत्तरत्र किनो विधानात्। तेन सूरी सूरिरित्यो सूरिरिणाः स्यादिनां तम पि द्विरूपकोशोक्तं सिद्धं। पञ्चनिलेखोऽकृत्यस्य सूरिरिसुदाहृतं। तत्रा
दापद्वेपतिस्तारवेरस्यादिश्रुतौ निखादर्शनात्। अदिशादि अद्रयोर्दुमशोलाकी इत्यमरः। भूरिर्नाम्ना सुदेवेव परमेष्ठिनि। तं द्विरिति। कृदिकारादि
तिङपूपश्च तं ङीतं द्विश्च तं ङापामिति द्विरूपकोशः। एवादिना त्रिनीनी भोधरे जिह्मा विति मेदिनी। अदेद्विनिश्वः। अत्रीमधुकः। अत्रिः ऋषिविशेषः।
गोवर्द्धनस्तु अत्रेरत्रिवृनिर्येपठन्निदिति वचनानेकारस्येत्वं नेत्याह। अत्री अत्रिणा विमादिकं आगतं तन्न। निस्व एपत्तेः। नवेष्टा पत्निः। हरेणापि
अत्रिनिवाकेविदत्रिणादस्यादावेतोदान्तदर्शनात्। तस्मादृदोहितूनिश्छेत्रेवणाः केषणमोधवादिसंमत इति दिक्। पतन्त्रिरति। निलादौ धुरा नो
र्या। पक्षानावका मत नव्रशाट्टान्मलर्येइनिः। पतत्रीपतत्रिणावित्यादि। अपमेतोदानः। पतत्त्रिभिरग्निना धार्यं तामितिमंत्रे तद्दर्शनात्। मकलि
मरीचीनां पद मिथुन्ति बेधस इति मंत्रे छांदसत्वात्। फल्गुकाह्वा धुरा नन्द इति ह्येये। मरीचिः कृपणो दीप्ता ऋषिभेदे च हस्तपत इति विश्वः। कलवि

सि॰ ए॰ ५०

९६

५६-A

पुष्पिमलूनामुंजपोः शाकटेस्त्रिपां। वेत्रः वीविः स्वलेनरं गेस्यादवकाशे सुखेह्यपोरिति विश्वपोदिमो। पुरः। निखमापुटान्नार्थी। पुरुषएवेदं
सर्वमिति मंत्रः। पुरुषः पुरुषेसांख्यज्ञे पुत्रागपादपइति विश्वमेदिम्मो। पुन्नाहि। पुरुषं कर्बुरेस्से निष्ठुरे क्रोधवाच्यवदितिमे। नकुषो राज्ञविशे
षनागपिपपीतिहेमचन्द्रः। विस्तारस्कंदेवात्रकृत्एवनकृषस्सविशुद्धितिमंत्रेष्वाम्नोपिनभवति। किंतु हेषादित्वाद्युत्पत्तिरेवतिवेदभाष्यकृतः
कत्रुषंत्वाविलेनमोरितिविश्वः। समदिनावद्विष्ठिरेपीयूषंतथामृतेइतिमे। पेयूषइत्यादिस्त्वमरः। मञ्जूषाः। पिटकः पेटकः पेटामंजूषेत्यमरः।
त्सरुः। उदंतः पुन पोनतुसांतइतिस्पष्टयमानत्वात्। अरिस्मादिकं विधावीरस्य पमित्यादिश्च नेति योगात्। पद्मनाभः शंसो
त्रहमो धर्मित्रि मंत्रस्यभाष्येसांतोपमितिमाधवाचार्यरुक्तं पानतुवाल्हवं। पदस्थापुटान्तत्वानापत्तेः। उत्कचयोगस्कंदस्त्वेतेनगा
तिनानत्समासे पुपपन्नः। गुरुत्वेषो अरहषेदधंतीमत्रस्य पमेवतथा कृतातः। योनो रागानीत्रयापुमित्यादिमंत्रांतरसंवादाद्धेतिनचाः।
विंतमिति। कुद्दालिऽतेन्नेश्वसिद्धारितिमाधवः। शाकादि। शाकटो स्त्रीस्यादित्यमरः। कारोगजवेस्यात्कुसुम्भेनिषंजाविति। एकाद
शाहादिश्राद्धे ऽदेषिवायसेइतिमे। कदि। कारंवोम्भिस्त्रतेवांतोपांतस्कंदधिसक्तुरिति विश्वः। कदंबं निकुरंबेस्यान्नीपसर्षपयोः पुमानिति
मेदिनी। कलंबाशाकभेदेस्यात्कदंबगात्रयोः पुमानितिमे। कादंबः स्यात्तुमामा। विविशेषेसायकेपिवेतिमे। कालकर्षि। कलमः पुंसिलेखन्यांशा
लेपाटच्चेरपिवेतिमे। कुलि। वाकुलकारंलभूमगतो। अलिंदः स्याद्वै अलि आलिंगो। निषंगगीरिति। बलोरितिकुः। आमृतस्यनिषंग
थः। रथकूबरइत्यर्थः। वर्जि। वर्जनमार्जनइत्यादिप्रकरः। विजितु सायाविमादिप्रकलवू। वर्जूरं रूपपलवोत्तनूरः कीटहेषयोगितिमे।
कूसामर्थ्येवाऽऽलकालूलाभावेकपूरमस्त्रियां। घनसारश्चंद्रसंज्ञः सितामोहिमवालुकेत्यमरः वल्लसंवरणे वल्लूरं त्रिलिंगमित्यमरः। शा
लूरमंडूकादर्दरोपेवं। भेकेमण्डूकवर्षाभूःशालूरप्लवदर्दुराः इत्यमरः मडूरंसिंघाणं लांगूलं पुच्छशेफसोरितिमे। कुसमंश्लेषणेदसमका

क्षण

गंडे

९९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मं २

संतोषं नमुस्ता नो। वुक्रूः दीर्दश्च तां कूलीना गवृक्ष्यां मोस्त्री क्रमुके न तु न पुंसक मिति मे॰ मृहिंसायां। क्षा नो ईदृद्धि दुगागमश्च। शाल्मली गाक्षाकांत
रे इति॰ क्या ग्रेव पशुभेदे नामसत्र मे तूर स्थित इति मेदिनी विश्वप्रकाशो। उत्तर स्थितः उत्तर पदे। यथा राजन्याद्रू इति। दुगतो। कुउ. शादे श्वन्न तोः
स्त ३ कुक्कुः दुकूलं श्लक्ष्ण वस्त्रं। दुकूलं शाकुसंकीर्ण श्वश्वेना तु तुषानले इति विश्वमेदिन्यो। कुवश्च ट। रोदुवर्धः। दीर्घविधि सामर्थ्यान्न गुणः। कुंवकू
वो स्तवे मता विति विश्वः। कूवीति। रिदृ नि डी। पू। समीणः। समुप पदे इणश्च ट प्रत्ययः स्यात् आतो दीर्घश्च। सिवेः। सूवी तु सीव नद्रव्ये श्रोणि
का भिन्नयां तरे इति मे॰ शमेः। शंवः स्यान्मुसलाग्रस्थलोह मंडलके पवौ। शुभान्विते च्विति विश्वमेदिन्यौ। उल्बं च कुललो स्त्रिया मित्यमरः। शुल
मिति। भुव शाके। पाव लत्ता दि। शुल्बं ताम्रे यज्ञ कर्मण्यो वारे जल संनिधौ विति मे॰ हूमवंद्रो। वेते नुमागमो कस्व लं वेतिन माः। बिदि स्त्रव पवो प
कारलो पो वा। विंवरूपत्रतिविंवे स्यान्मंडले पुंन पुंसक मिति मे॰ स्थलतः स्तवो गुल्मे तृणादीनामस्त्र कांड दुमे पि चेति विश्वः। स्याः कुकक स्तंब ३६
कं६ इत्यमरः। बलिमलि। वलयः कंठरोगो नाकेले पुंन पुंसक मिति मे॰ मलयः पर्वत विशेषः। स्यात्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र स्त्रियां त्वमी इत्यमरः। स्त्र
इया। रूपद्वत्यां तामिषास्तंते। जनी प्रादुर्भावे। नकारस्य तकारः। जन्तुः स्कंध ः। संधीन रसेवज तुणीत्यमरः। तस्य रूवो कस स्कंध स्य संधीइत्यर्थः
रुशाति। रुरु दैं तेमृगे पि चेति मे॰। जनि दा। एभ्योन्न व भ्योन्न व यथा संख्यं सुः। जनेरित्वन्। इकारो व्वारे णमुच्चार्थः। जनेरिटा सिद्धेः। तणारिति। नितस्वरेण
पमायुदात्तः। स्तृ द्विषिभ्यां किदिति निवृत्त्यये तं तो दा त्तः सिद्धः। मत्स्य इति। पृंतो दाती पां। स्नत मजी ति स्वत्रेला धुदात्त उत्तः। वट इति। षम वैक्लव्ये। स
त्वा भावो वा कुलकात्। शमेर्द इति स्वत्रेनु ताल व्यादि रुक्तः। षट्श्चत्वांट वदि ति द्विरूप कोशाः। नटीन त्योषधी स्त्रीस्या छेलूषा शोक यो। पुमा नि ति
सत्र भ्योपि। इत्वेन्नात्र यो नुवर्त्तते। पेत्व मिति। इत्वं नकारो त्रफलवानू व कन्नेर नि ल्लादिडोः प्रामेः। पेते नाजघा ने तिमंत्रः। कुत्सा। कुसुंभं हेम नि

६१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

महारजनेनार्ककमंडुओइतिमे। कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगे पुष्पफलयोरितिमे। कुसीद इति। कुत्सनं मध्योपपदं। ष्वसाकपष्विकुसिवृकुंदा नामितिसू
त्रेन स्य व ग्रहणमिति वृत्तिपदमंजर्यादावुक्तत्वात्। अतएव सूत्रेपि इ ई द इति कुत्सदीर्घादीर्घोदात्तमेतं त्वात्तिना निर्दिष्टे इति ज्ञेयं। कुसीद
शब्दे कादशात्दिति सूत्रे दीर्घमध्यस्यापि निर्विवादत्वात्। कुसीदं जीवनेष्ठ्या स्त्रीवंत्रिषु कुसीदकैः इतिमे। ष्वओनुक्ता इति। उज्ज्वलमतमाश्रित्येदं। इष्वी
पाद्यांतुसत्वेधर्णामित्रि पठित्वा धर्मणिति। कैकुपालइत्युक्तं। तत्र धूओनुक्तेति बोध्यं। धर्मणीतिं मू। शिक्षायामिति वेदोपपत्रानुकूलं। तंडलः स्याद्धि
वधास्मादिति करे पुमानितिमे। तंडुलइत्यंतोदात्तः सूत्रे निपातनात्। अंकुशइत्यपेव। दीर्घहलि कुंत्राय इति मंत्रेतथादर्शनात्। वषालइति। घृतमपरत्वे
णापमध्योदात्तः। चषालं पेश्रश्व यूपाय इति मंत्रेतथादर्शनात्। उज्ज्वलदत्तादयस्तु श्रालजितिबृत्तमाहुः। उरूलस्य मध्या कोपान्त्येनि भावः। इल त्वेद्
इति। इलउत्वपादो। बलवगुणाभावश्च। इत्वलानां तारकामेदे नामेदे त्वमत्स्ययोरितिमे। इत्वलास्लंछि शीर्षे तारकानिवसंति। पाइत्यमरः। पिवतेर्व
घत्ययोलुमागमश्च। पिवंत्यस्मिन्निति पल्वलं। वेशांतः पल्वलं चाल्पसरइत्यमरः। इकार इति। णात्वाभावोप्यप्रत्ययश्चेति बोध्यं। णस्पेत्संज्ञा विरहोपि
षित्स्युस्त्वानेव त्रक्षेवधिस्योग्रो धिस्यमालपइति धरणिः। न्नाल्मेन स्त्रियांपाग्राकोलक्लीवं चैद्वेउ धुत्तामरइतिमे। मूलकं। मूल्ड वर्धने। श्रा कोश्र शा६
घा ५ विन्याय मूलं श्रीफाकघयोः। मूलं चिर्जेत्ति के इतिमे। माद्य। माद्यास्पोवरीबुष्मो मोषपीसेरसुरइतिमे। छायास्मादात्तपाभावेप्र निर्विवार्क यो बितोः।
पालनौ कोवयोः कांतिमस्थ्रो भापक्ति षुस्त्रिपामिति विश्वमेदिन्यो। वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः। सस्यं वामेघ्रतीपेवेतिमे। जनेर्यक्। किलफ
लमाह। यो विभाषेति। जन्मं हृदे परीवादे संग्रामेवनपुंसकं। जन्या मातृवयस्यायां जन्मः स्याज्जनके पुमानितिमे। अघ्रादयः। कोनेर्ड कृयतस्वप्रत्ययः
कुर्यपेतोनावश्साघुदात्तः। डकृप्रत्ययांतो मोदात्तः इत्यपरे इति निवातेवात्र श्रोतो इति सूत्रेकाशिका। गुणाभावार्थककारेत्तउ स्मृतेत्संज्ञेतिन
स्मितेत्रेवस्तत्वेपदमंजरीकृतः। एवं स्थितेय नाइति प्रापिकं। अत्रागम इति। नत्रप्रवद्धिनेयिगितितावोद्धव्यमितिनगाः नत्रस्वरभेदोनिर्णायकः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राशिभेदयोरिति विश्वमेदिन्यौ। वंध्येति। बंध बंधने। वंध्यस्त्वफलरस्यादौ स्त्रियां स्यादप्रजास्त्रियामिति मेदिनी। स्त्रामदि। अर्वा तु रंगमे पुंसि कुत्सिते ४५

अर्वद्दति। पत्नुत्वः अस्पृश्यमूर्द्धा निवर्क्कं रथस्येमधुरिति श्रुतौ हंतुमशक्यो ऽग्रः पर्वत इति विवरभाष्येऽरु कं। तत्र प्रकृतस्यापि श्रावेति नृमाः। तत्रा
ऽगमपक्षे ऽस्यासंगतिः। न मूर्द्धत्वपक्षे तु स्वरासंगतिः। अंतोदात्तद्दर्शनात्। अत एवाह नत्वमधृष्टमर्हतीत्यर्थे छंदसि वेति यद् इति तत्रैव भाष्ये
कं पक्षांतरे संगच्छते। एतेन नञ् उपायांतरं वीथ्यमिति त्यत्राकं परास्तं। आद्यपक्षे ऽहत्वा पक्षांतरारंभादिति। माहेयी सौरभेयी गौः। हस्त्रा माता ता वंश्ये
गिणी। अर्जन्म धारो हिणी स्यादित्यमरः। संख्वर्गाज्जोपकृ। आतो लोपः। संध्यापित्रप्रसूनघोश्वैंतामयादियोरपीति विश्वः। कन्या कुमारि
देनदीमेखलयोरपीति मे। अंगुलिरिति। आरोहतेंदशात्तं शक्करीमिति मंत्रयास्यापां वेदभाष्ये मक्कं। शक्करीरंगुलयो दिशश्वमइति श्रुतिः
सर्वधातुभ्य इन्नइति वसु बदरं। एवं सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्नितीन्तोपिपतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारपतिनोः पुमानिति मे। कोटिः स्त्री धनुषोग्रेऽग्रौ संख्या
भेदप्रकर्षयोरित्यादि। हृपिपि। हरतेः कीर्त्यंयते श्वेवहरिति शाप्तेरतरेषां तु स्थुपधात्किदिति किवैप्रामेववने। हरिः मजानः पध्यामित्यादि
मंत्रे घुनित्स्वरेणहारिणः पृस्याधुदान्तत्वात्। वन्हिमेषजत्निमाणेन यनाजनलेलपोः। गात्रानुले पनीदीपदशादाविषुकोविति। किरिः स्यासंगुत्तिपु
मान्। स्त्रियामंगुलिमुद्रायोस्यात्सारिकृतमूतलेइतिव। कीर्त्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेपि वेति विश्वः। इगुपधात्कितः। इनः कित् विधीयते। अ
मेनुकिरिति पठंतरत्नोऽप्रवादः। किपात्स्यइत्योवनूतत्रस्वरेणांतोदात्तत्वप्रसंगात्। अग्निः पूर्वेभिऋषिभिः। अभिविदिग्रः कामेन। शुचिर्विद्रः
शुचिः कविरित्यादिश्रुतोनित्स्वरस्यैवदर्शनाद्य। नन्वेवं कृषिमित् कृषस्वेतत्रांतोदात्तत्वानस्यादितिवेन्नसत्यं। तत्र इकरकृत्ययादिभ्य इतीकृपस्य पि
सतितद्उपपन्नेरितिनआः। नाषिर्वेदेवनिछादोदीधितोवपुमानपृं। भुविर्ग्राषाग्रभृंगारेषावाटेशुद्धमंत्रिगोइतिमे। क्रमेः सामित्स्वरः। भूमि
श्चिद्धासिन्नू तुजिरितिश्रुतिः बाहइति। भमिर्विषयथावस्रवोनुषज्ञेतिमंत्रेभूमिंभ्रमणशीलंदारिद्रंजनमिति योगिकत्वमेवोक्तं वेदभाष्ये कमितमि

सि.ए.कु.
४८
५४

रू मिनॉ किमि वल्कीटेला भार्यां कुमिले खरे इति विश्वमेदिनौ। पारंतं पारं द्वं वा स्रोतोगामरः। कुमिवत्कुमि रिति द्विरूप कोशः। निमिरिति
तम्बु कां शाणाः। अक्षिम स्मक्षि मिनामितथा चा क्षितिं गिलः। तिमिं गिलगिलोपपक्षितल्फि लोपक्षिल क्ष्मलोति वालुणमाप णोसक्तां केण मया
क्ता। क्षितिः कुक्षौ क्षिते मूर्तेरिति विश्वः। क्षितिम्र्जिनाक्षिहाक्षित यास्त्विषि तिमे। मनेः। पुनिः पुंसि वसि क्षा देवं गमे नम तो विनदति मे। वर्णः। व
र्णिः सो त्र इति। वर्णव र्णकि पादि क्षारेति वौणादिको सोवे ति स्विमम तत्। णि क्षि शिष्ठस्वते दभाव पक्षे गाव ल्मा देशो गाध का भावात्। वर्ण्क त्रस्को
वर्णो इति स्या नि निर्दे शो मर्थ एव। वृद्ध प्राणन इति स्वतं त्र सेव धातोः सत्वात्। वर्णो दैत्य प्रमे देव करवामरः दंउ योः। उपहारे उमा स्त्री तुत रया ऽल्प
वर्णिति। ग्रहराहु प्रभेदेव जठराव पवे विचेति मे। वक्षिव पि। एष्योदद्याम्यई ऋषीतार्हनासिद्धे दृष भमिंदा गाक्षिरात्। दंसमः। मूते ऋष्टमस्कानी
त्वमेशाः। तद्वपिच्छेदन साधुः नविशो वेप्र पुरुषो ते। वाग्मी मंत्र क्षिपं तइति मेत्रः। णिजिः पंक्ति रेखयो पतिमे। इहे वादी तिणिजं तो निर्देशः। वाकु
कालेके वर्णा दपित्तन मूलादि स्तवेव दंता तिवार योगाव काश इति स्या सकाराधुक्ष संगकृते। गारिवाकू गजवंध नौ स्त्री क्षीवे तु मिवीलके। वा
रीस्यादगजबंधनामितिमे। ह्रारिः पक्षिक संतानेष्व दूता दिभग तो। स्त्रियामिति मे। वरटते। खाटि। अत्र सहहः किणशावरथेषु स्त्रीतिमे। नहो
स्त्रियामिति। स्त्रियामित्य धिकारे। नाभिरस्त्रिपदलि तिलिंगानुशासन सूत्राल्के विहिता। नाभिमुख्यनृपे चक्र मध्य क्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणि
प्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिका मदे इति मे। अः। शाकुनो। शास्त्रनक्षी थकरणे स्त्रियां शकुनि कांतरे। पुष्का र्थगजपर्याणे मवहारी तरेषि वेतिमे।
अत्रेयं स्विता। पक्षिविशेष न्यायारि नाह सम साधु लूत्र मिद्धं। अत्रेम प्रथे शुकथं न ददातिको शा नाकु थं प्रामात्यमिति। जनि घसि। अतोपान रद्विधिरंतो य
न्तार्थः। आजिन अग्नुः सुकृतो न पालो। यद्यपा संज घासे सादा वाजि घासि पाल्पादी नामंतो दात्त वद र्व्वनार्ह। जनि रिति स्त्रीलिंगं। पक्षेडाष्ट्रजनि
जनिव ध्योरिति न वृद्धिः। जनी सीमंतिनी व ध्वो स्नुषा बोध धीमिदी तिमे। आजिः समाव नो युद्ध इति विश्वः। शाणा शाणि रिति शास्त्र समरः। पादेव।

४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सचोदात्त इति नासौ प्रत्ययस्वरापवादकस्तस्माद्दोऽपि नु समानस्य सभावं विधातुं स्वरूपपरतिलिङ्गानुपपत्तेः यञ्च सदस्युदात्त इति व्याख्या यस्य समानस्य सभावइत्याह। तदपि न ५

पादे उपपदे अश्रु अपति अश्नामि एरस्मात्। णाद्रस्य पदान्ते ति पदादेशः। शाकुल्लकादजेर्वीभावः। पद्मातिपत्तिपदरणादातिक पदाजपः। पद्मश्च पदिकश्चे
त्यमरः। श्रेहरतेः। इरस्मात् स्वबाद्दित्यर्थः। प्रैस्पियांधुर्ब्रीही कूपउदपानं तु पुंसि वेत्यमरः। नोऽयलोपः। इरस्यादितिः। सवाद्दित्यर्थः। स्त्रीकटीवस्त्रे
धे पिनीवी परिपणे पिचे त्यमरः। परिपाणो मूलधनं चेत्यमरः। समाने त्वेः। त्वोत्र [redacted] स्वतन्त्रो वास्याधातुः। इरस्यादिति। सविद् इति प्रातिपदिकं। ततः सा
दावनद्। णिद्कावसुलोपादयः। यन्त्र उवलद नः। इरस्यात् सवोदात्त इत्याह। तदसत्। स्कुसस्वरितत्वसेणः संनिहितत्वेऽपि वेश्यायां हेत्वभावात्
इत्नो विच्छिन्नत्वात्। पदपि सएव नो यइति स्वरित्ते यवाहितोऽपि इत्येवात्रानुवर्त्तितेन विना उदात्तत्वेनु उदात्तत्वविधानात् लिङ्गादित्यत्र वीत्। तदपि न
विधायकशास्त्राभावात्। न च स्वरमञ्जरीकारादिभिः समानस्य उदात्तेति सभाव इत्युक्तमिति वाच्यं। लोके सविरक्षस्या साधुत्वप्रसंगात्। किंच इत्र
दात्तत्वविधौ तन्मते सभावश्चान्तरमात् स्वरितः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। सर्वदा सर्वत्र अपवत्। ससायस्मावर्हमहे इत्यादिश्च अनिषु सविशस्यायुध
त्वेऽइत्यस्यस्वरितत्वे चविवादाभावात्। इत्थं चइत्युदात्त इत्युक्त्वा वेदवासना भूत्यनाय स्फीकृतेतिदिक्। अमरो किमाह स्त्रियः पालीति। अश्रिः
कोणः। एवं च मुप्रान्तमुश्वेति सत्रेबनुरश्वे ति तालव्यपाठ एवेति बोध्यं। केषांचित्तु दन्त्यपाठस्तेन स्त्रेजादर्शनमूलकः। वनुरश्वमितिरंत्यप्रयोगस्त्वत्र
दंतमस्त्र अश्रुमादायसाधुः। अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि त्र्योणिनइ इति मेदिन्यां न स्त्रसिद्धेः। अहिर्वृत्रासुरे सर्प इति मेदिनी। अवद्रः। कविर्व
ल्मीकिशुक्रयोः। सूरौ काव्ये करे पुंसि स्यात्तवलीनेतुयोषितीति मेदिनी। खनि कषि। खनिः स्त्रियामाकरस्यादित्यमरः। एणंतादपवर्गितिइत्यपे खानिरपि
खनिरेव मतान्तरात् निरिति द्विरूपकोशः। ग्रंथिः ग्रन्थिः पर्वरुजोरिति मेदिनी। हृत्रेश्छुदसि। वाफुल्लकान्जकेपा। वल्लिर्भेवजनिर्माणे
नपर्णांजनखयोः। गात्रानुलेपनी दीपदशा दीपे युयोषितीतिमे। कृगृ। वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः। इगुपधज्ञाप्रीति
कप्रत्यये किरिटि। तथित्वबोपिकिरि श्रोत्र पथः पथिक इति द्विरूपः। गिरिर्नाने त्रेरुग्गमिदि। अर्चौ गिरिजकेयो बिन्दौरोपस्तुपुनहिः क्षितिमेदिनी

दौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ र॰ कु॰ कुटिरित्ति॰ ङीषि तु कुटी। कुटः कोटे पुमान् स्त्री घटे स्त्री पुंसयोर्गृहे। कुटीस्यात्कुंभदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके इति मे॰। कपिर्नासिक्तके त्वागमे च म
५८ धुस्तूरदने इति मे॰। सर्वधातुभ्यः इत्यापि मनि वृद्ध्यभावे सुवर्च। कर्मण्याम्येकि याथांच पुनपूर्न सस कर्णो मैत्रमिति रुद्रः। इवर्मकृत्त्वोव फलके इति मे॰। कौ
५१ रमेति। भा षाषाम पीष्टोधे। कुंदसीसेतन्तु त्वाकि नेव च नव धात्रिता। त्वभ। शारिमेति। भूहिंसायां। एतश्चौत्वल दन्तरीत्या कृ। दशापाथांतु भृणाति सूत्रेन
पथ्यतेन त्स्थाने सूः। दीर्घीदिश्च प्रत्योनिद्धे। त्वत्स्पृद्भमन्त्रिति। कुंदसी मनुवर्त्तितं। न्याय्यं चैतत्। न्याय्यं चैतत् पिष्टमांत्रो भरीमक्षि। = प्रदिष्टुतस्त्वीम
निहृहरण्यपाणिः। वातस्य समो– प्रवत्सरीमणी त्यादि। मंत्रे षुनथाप्रयोगदर्शनादिति न्यायाः। वस्कृतस्कःस्मनिर् प्रत्ययपाठे पुंस्येव हारमाणींच ना
शाय। हरिमाणां निदध्मसी त्यादिश्च तोविस्त्वरत्स्यापि दर्शनात्। इह च्छंदसीति वर्त्तते। उत्तरसूत्रे णेवानन्तुस्तरस्त्वेस्मर्वग्रहणात्। नामसीमन्। सतेति
मनिन्नंतो इति शेषः। नामेति। म्नाभ्यास्त्रे। मकारलोपः। सीमेति। सीमसीमेत्युभयामपि प्रयुक्तममरः। पामेति। पिबतेः पुगागमः। अत्यपतोण्यर्थः। पक्षहन्ता
पां। स्युः शोषश्च यक्ष्माच्चेत्यमरः। एवं सीमा च द्दः। धामनुजमृत्त्वित्यादयो नोष्याः। सुद्धामेति। कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो दात्तं पदं। मनिन्तु मध्यो
दात्तं भवेत्। सुष्ठु शरणानीति विग्रहः। स्यतिरुः स्वपतिन्ले त्वात्। भन्ता सामा। साम स्त्रीवमुपायस्यभेदेवेदांतरे पिवेतिमे॰ च्योत्मा ह्वसितस्त्वभावेति
वपन्त्मन सोरपि। वृत्तावपि मनीणीयां शारिरत्नमलोरपीतिमे॰। हरिमणि। मनशशर्यु। रोचकृते वा। त्रश्चेति षत्वं णाठेरितिकत्वं टापू। मक्षिकाभ्यं भ
राजीस्यादिति हारावली। कोः कवरः पाठकः। वचयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः। ज्ञानप्रदेत्विडीषु। – त्रम्यत्रकवरा। गिरउडव्रूगरुत्मानाहउता
वृधः। इद्रेः कृमिः। उज्ज्वलद्दन्तस्कृकमिन्निति नितमपठत्। तत्र। इदंतेपात्रं सतविषमिद्व। इदंत्वायोविना तेति त्वर दर्शनात्। दशापाधांतु इणो
द मित्तिसूत्रं पठितं। इदमिति। सर्वनामस्थादयं च सप्तम्यां शीतिनयाः। शुद्धिस्य पठमर्शीतितस्वां कापतेः। इकार उच्चारणार्थः। फलाभावाम्भेस्यने ५८
संज्ञा। सर्वधातुभ्यः इहदन्तितेवस्तुवचं। इतस्कुंकत्युञभिसुकं। = अन्तिहरणेवापेकरवालेनपुंसकमितिमे॰। पल्लुगतो। पत्रं तु वाहनेपर्णेस्याता
से शर वषोरितिमे॰। पिबतेः पात्रं। पिबास्त्रीपू। पात्रमस्त्रेति शुक्लीवं स्रुवादौ राजमंत्रिणी। तीरद्वयांतरेयो गेपइतिमे॰। वैष्टं विष्टपं। सिविमुच्योः। नित्त
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रेणाघुसत्त्वार्थमिदं । स्तूत्रिमूत्रिभ्यां वुरादिलपं तापम्भामयो यं नोदात्तं पदं ह्रस्वं अमिविमि आं त्रमिति अत्तु नास्तिकं किंस्तलोरित्तिदीर्घः प्रत्यप
स्वरे णत्वे नोदात्ताः । अवर्ती भुतआं त्रालिपेवे । विवृंदे वा नामुदगात् नमो मित्रस्य वरुणस्य । रात्रस्य शास्त्रममीत्यादि । वित्रास्तु पर्णोगोत्तुंग
सुभगादं तिकामुवा । मापापां मर्णनक्षत्रनदीभेदे पुवस्त्रियामिति मे । जिमिदात्स्येहते । मित्रं सुहृद् नद्योः स्वर्यं पुंसीति मे । गात्रं लोहास्त्रपाः क्ली
वे वुरिकाद्यां तु गोपितिनीति मे । पुत्रः । पुत्रानीति पुत्रः । पुत्रनरकं तस्मात्तु नाति पुत्रं सेतरं । स्त्यायते । ड्रित्वादि लोपः । यकारस्य वलि लोपेः टित्वाड्डीप्
स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमंतिनी वधूरित्यमरः । गुह्यः । गुहू संवरणे । गोत्रा भूर्गम्योगोत्रः । गोत्रे गोत्रं कुलाख्ययोः । संभवानीपर्वतोक्षेत्रकानन क्षेत्रं
वर्त्मसु इति मे । सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वने क्रतौ वदतीति विश्वः । कृपाणम्भ । हेत्रा त्राष्ट्र अस्थिस्वपित्त्यालिंगइतिहेत्रान्पुः इतिस्त्रे पदमंजर्या
दो । कारा … त्रा … नावामित्यादिश्रुतिः । … तरति हो त्र हविः । पात्रान्तु याति ते पिस्याद्रूपनो स्त्र वयो स्त्रिपामिति । मात्रा कर्णविभूषायां वि
त्तेमाने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कार्त्स्न्येवधारणेत्यमरः । कर्णेशष्कुली श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः इत्यमरः । भस्त्रा चर्मप्रसेवकेति व
चारित्र मिति । अमित्रमूर्ध इति त्र प्रत्यये चरित्र मित्युक्तं । पघप स्मात्त्वार्थे तो वा रित्र मिति सिद्धे किमनेने तिचेत् का भवति तथापि स्वरभेदाद्गुम
यमाफल्पं … । अग्नि त्रादि । अग्निभोजने । एवमादि … त्रः । धरित्रीति । गोत्रादित्वाड्डीप् । अमेः । द्वन्द्व एवानुवर्तते । उत्रक्तिना । अमित्र इति । प्रत
पस्वरे णमध्योदात्तोयं । अमःमित्रं समपानिकर्णादतो समीपवचनो । वाक्कुत्वका दूषेः दोषा । दिवे गुणाभावश्च । दिवा । स्वदेधौ तादेशश्च स्वधा इत्या
पूर्वं । स्वदेः स्वधः । स्वपेर्मुस्ये । लिङ्लोपे कृते कुत्वादि । नवशंस्यानिवले । एवं त्रामिद्धेने स्यानि वदित्युक्तेः । सूक्ष्मंस्यास्कं … केध्यासे पुंसणोस्त्रिषु वाम
के इति मे । पातेः । डित्वादिलोपः । … उगिदाद्यं च तु कारनकारयोः फलमित्युक्तं । उकार उच्चारणार्थः तु … नाकमाकारवि
ते धात्तु पुंसीति उगित्त्व … स्यादीपोः प्रसंगात्त्वपेक्षं । … तिसूत्रे व्याख्यात … नाम्भ्यां पुनाते र्मकन्सुन्न कस्यश्चेतिसूत्रे वित्तं । पूञ्जोऽदुमस्तु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रि·रकू
५०
50
चतुर्थ

रमपोसृते: सवृस्तवेपुमानिति भावे· धातोः सम्पपकारादेशाद् स्मर्थः। उपेयइति पत्यर्थाइति निष्कृषादिति भावः। हविर्भुजि· भुजिष्यस्कन्स्य तं त्रेव
हलस्तत्वकदासयोः स्त्रियां दासी गणिकयोरिति मे· प्रागस्तिः कुंभयोनौ वृषंगसेनतारो पुमानिति मे· वीतस्तेः। तस्तुउपक्षये· अंगुष्ठे सकनिष्ठेस्याद्वितस्ति
र्द्वादशांगुलः इत्यमरः स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यादित्यमरमाला। धस्तिश्चर्मपुटेगस्त्येनाइति मे· कृत्नुः· किरीटं मुकुटेनस्त्रीति वंद्वतोमी। रूपाटमुकुटेनीरइति मे·
दशपापांतु कूत्नुः· कपिकविप्नइति पठित्वा कंपीट्इति मुद्राजकुः। कपोतेलइतिस्त्वे मानकृत्नुकूकपिःप्ता मिति पपाठ। तेनतरति ब्रह्मिस इति केचित्। तर
नेश्चेति पकृपठित्वा तिरीटः कूलहस्थइति कश्चित् तयावकशो। कविवद्धि। उविर्तं तुमवेम्लेमिति तेजा तेसमंजस इति मे· कुटि। कुम्भलोमुकुले पुंसितरूपोर्न
रकांतरेइति मे। कुष्ठउंच्छादनं। विकसितमित्युनेमारइति। अर्थार्थस्त्रियामपिगोरादिजश्इटूतौ। वमस्तमपर्थेइतिस्त्वे मद्यांतिसरो सिमरस्पइति भाष्यं
पपति। पीड्पाने। पपः स्यात्स्त्रीरनीरयोरिति मे। बर्बरीसो। असुनृ। वर्त्तोनपुंसकं रूपे विष्णौ याम पिते ज सि। पुंसि वंद्वस्पतत्वेपेइति। णमहृंसा यां ते
पसंताये। बृहम् ह· मु· रंज· एम्मः पञ्चो अस्तु निसातानि। अब्रूकयोर्दंतानपि। नमंतु नमसासाऽर्द्धतपंतु तपसा महा। स्तुहृं वमह सा ऽर्द्धमहंवमहस्सा सा
नरे महा। तमेन वतमः श्लोकं रजेनापिरज्जः समपि तिद्धिरूपकोशः। तपोलोकोपि वाक्यापणा हो धर्मेवपुमान् स्त्रीग्नि स्त्रिगं माघयोः महोवले म्पामिति विवपुं
सिहमंतमार्गयोरिति मे· महउत्सवतेजसोरिति मे। तमः क्लीबं गुणे ज्ञोके मैं हि केयांध कारयो रितिरभसः। एवं रोदश्चारोदसीखापिदिवि भूमौ एथ
कृथगितिविश्वः· वीगतीत्यादे। वयः पक्षिणि वात्यादौ योवने वनपुंसकमिति मे· अनशाणने अनो मकं तस्यानं व। पाकस्यान महानस मिति स
परः अनोऽश्माचः सरसामिति समासांतष्टचरेवोऽवधमिति। अरेपसा तन्वार्श्ग्रा दानामिति मंत्रेअरेपसानिरवद्यायाइति वेदभाष्ये उचक्रतेः
अश्रीजादीसाववष्टंभेप्रकाशावलयोरपीति मे· अयनेः उत्तमांगं शिरः शीर्षमित्यमरः अणानेघञर्थे कवृत्सयेअदंतोपि। शिरोवाचीशिरोऽदंतोप
जोनावीरजस्तयेति कोशः। पिंडदणात् मा शिरेइति वायवीये। पिवकर्त्तिशिरा अदोणितानालेम्प इति पंकजातानि तिभारत मिति नमाः आर्षप्रयोगदर्शा

५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेन लोके तेषां साधुत्वांगीकरणमनुचितं । अन्यथा सत्यं परं धीमहि महीति पुराणदृष्टां तेन लोकेपि धीमहि सत्यसाधुता वर्न्निरस्य वधेयं । अन्ने त्व
स्यांग इत्यनुवर्त्तते । प्रवेरं तत्वं । पेशुपे शुरुत्वे शु श्च यंपुरस्कृत्य सगोविद्वद्दे तस्त त्रतत्र को लोप आसोऽनावत्पकेइति । विः । विविद्विरेवते । इहदृष्टपाठी
हृत्तो तुद्रनानुवर्त्तिनः रेकः रेफस्य इत्युदाहृतं । नदस्त् । उत्तरत्र हृउनुहृत्तेन वर्णकत्वान्मंडूकप्लुतो मानाभावात्तुस्पविरो धाञ्चात । न पावर्क्षेतिः
नित्यं रेफलोऽमर्त्य परिषद्यस्वरणस्य रेफलइत्यादि । वैदिकत्वं घंटो वस्तु वर्णवर्णापेरे फलत्वेऽस्य पाठाद्वैरभाष्ये पि प्रकृत नस्त्रेणत स्यसा
धितत्वाद्वा । वापत्तेः । पत्नुदत्त्वा पादा वृत्तिकाराश्चणोऽन्नमित्युदाहृतवाफुल्लकाम्लत्वमिति प्राकु स्तन्ने स्तुतेरध्विषनश्वनः वनोदधिक्षपवत्तोथमि
ममित्यादिमंत्रे पुणत्वादर्शनात् । एतेन प्रमादकारादयोपिप्रयुक्ताः वर्णैरूपमिति अभिवृषस्याभूरित्यादिमंत्रे प्रसिद्धमेतत् लोपइति । अदंतोपप
मितिज्ञेप पुच्छलांगूलेत्यत्रोर्क । शेषः ज्ञो पौर्वज्ञो वृश्चज्ञो फंज्ञो कंवेज्ञो फस्येति द्विरूपः । स्तुप्ति । स्तोनां वुद्वे गेड्डि पपोरिति विश्वः रेतः भुकेपारदे वृत्तिमे
पातेः ववर्गादिर्जुट् । विपाजस्यापशुनेति मंत्रे तपैवप्रयोगात् । अदेर्नुट् । अत्र इत्यनुवर्त्तते । मिः सात्त्रीमक्रमं धोत्रमित्यमरः । ~~ते~~ भुकेपारदे वमि
डिजातिज्ञेषपदेति दध्यसेतिमारविः । त्वंदः । अमुत् । धातोश्चकस्त्वः । व्रतपसनुद्रागमस्त्वावा । अत्तेप्रेत्तीमंत्वित्वावावे । अपामिपामित्वधिसंद धुःपी
ल डुंकादिति । कस्याभावेनुउपिनेसर्थः सर्वमापोमयंजगदिति प्रयोगस्तु दुर्घटवृत्तौ दर्शितः रूपजुद्व । आप्नोते । स्तुत् धातोर्कस्त्वः प्रसपसजुदे
सर्थः । अत्र इति । सलांजशासषि । नहोदि । गगनेवाक्येन हरस्तुरूपात् मश्चधातोरंतादेशः नमंतुनेमसामाईमिति द्विरूपको ग्रादयंसोपिदिश्वो
क्रिमाह । आग इति अमेः । अंहो दुरितं । रंहो वेगश्च । अहिरहिभ्यामसुनासिद्धः धिरविभ्यामसुनिश्च ते रह इति शाधृषपस्यसाधुत्वमाभूदिति धात्वंत
परिसंख्याफलकमिदं सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । देशोहृच रहेस्तलेरतेगुह्यइतिमे । अंजः । अंकस् । अत्र गसयोगस्गपसंइत्येनेवत्वातेः सकारांताः
उवसमवाये । अस्मादसुन्नित्यंकादित्वात्कुत्वं । श्रोक ओश्च यमात्रेपिमंदिरेपिनपुंसकमितिमे । स्रंजिस्यां भुवः । अंतरिक्षं ष्ष्टन प्रतिरूपकमव्ययमिदं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि०र०व०

५१ रजो रेणुः रजुः स्त्रीवं गुणानां नीरे आर्त्तवे वणरागे वैरे रेणुमात्रे पिङ्कपत इति मे · धञर्थैक प्रत्यये नु अकारान्तो ऽप्यं । रजो पं रजसा सार्द्धं स्त्री
पुष्पगुणाधूलिश्चिमजपको नाः । विरजा नदी विरजादी स्यादिति । वंदे: ' पूर्वः पयप्रमे दे पिस्लेध्वोत मिन्नाबयोरिति मे · अकारान्तो पिठ्ठं यत्नेन
51 आयवशा वितिः अमरचिह्नपको ज्ञो । पवि वि । पक्षः पक्षसी · पक्षांसि · वक्षः इति अमृतः सुरवेसकुत्वेषत्वेकषयोगेषुः । बाहू हा अन्तोऽज्झीक
दत्तेन पूर्वसूत्रात् सुडनुवर्त्तितव्यसोदाहरति वक्ष्याइत्यादि ज्ञांव रति सकलवृत्तिकारादयश्च सर्पिः । तत्र न नावत्सावी नो तद्धतानि नो
केदरूपं तेन वा सम्भवति । वंदसीति सूत्रे एवो कृत्वात् । नापि वेदे विपरीतलक्षणदर्शनादित्याह वस्तुतस्त्विति वेदभाष्यकृतोऽप्यत्रानुकूला
विधुनेत्युपपाः । सुखोतादस्तुदाहरणं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तावेतौ । असुनितु मध्योदात्तो स्यातां । न नु गतिकारकपोः पूर्वप
वेन्न दप्रकृतिस्वरत्वे विनिवध्यमानेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादेन भाव्यमिति अस्विप्रमाविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः न वैवं नतिरप्रकृतिरत्रवमपू
मिति वेदेवं न प्रकृतपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव अस्विप्रमयतिधान सुतार्थं अत एव सघोसुवधावपविनो भाइति मंत्रे नोधः शा इमं तो दानं पूर्व
ति । नञिहतः अनेहेति । अन्तोदात्तोऽयं अस्विप्रत्ययान्तत्वात् वेधानो धाऽस्मत्राप्ये वा वेधाः पुंसि द्रुणीके झोबुधे वपरमेष्ठिनीतिमे · नो धा अपि
धेवनीति द्रुहं । नवंद्धानीति गास्को नं सुमं सं नरं ज्ञात व्यो । गतिकारकपोः अस्तिः स्यादिति । पयप्रसु विधाने ति त्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्रसु
वएवनपाव्यसुमोदिनैः सूत्रे विजिन्न त्वादेव सुकृमिति भावः वंदेमो । वंद्रजतं अन्नतंवनदिवमीदनइति दासी भारता वे समस्यात्यापा राम
हृदन्तः । पुरूरवाः पुरुरवाः पुथस्नुः राजर्षिश्च । पुरूरवा इत्यपि रेफान्तकाराकस्वइति चिह्नपकोनाः । वसोर्वकुलो । विनाघ द्धधानुकल्पविरहेन स्यात् ५१
अतदाह नवक्ष्याइति । स्वरस्तु अस्विप्रमयेस संतोदात्तेप्राप्ते आद्युदात्त एव छांदसत्वात् सुत्रवाविधेयः तदाह तेन कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरेणाप्तिमएवानुवर्त्तते । नृवक्षाः रक्षः पूपपविक्षुइति मंत्रे तथा दर्शनात् तुषः किंतु अयं पाठोऽयो भीति मन्त्रे हृदन्तादिभिः स्त्रीकृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः दशाणा धांतुवसः किदिति पाठः। स्तर्पेण सहवसतीसुषाः। दमे हनतिः। इकारः मकारः प्रतिज्ञा णाथत्रुज्ञात्ताथवा। सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः ऽसम
नुषेदस्तना रः अस्येषाम पिदृश्यतः इति पक्षे दीर्घः। दमूनसंगृह्यपतिं। अग्निर्पितिर्मिक्रनेः। दशपार्धांतुसूत्रे एवदीर्घः पद्यते। कृष्णस्त्रूतत्रेवाकुलकात्। शाखेत
नि। स्त्रिपावकृष्णस्त्रसेश्वैनिमरः। स्यादेकत्वेऽग्नेर्पानिशाहृणिवाद्वेतिभावः। विद्युज्जिह्वा। अनुकाराणत्वात्स्मित्रा देशोन। विर्श्वदेतिविंदते मु
वा क्त इति विग्रहः। उल्का लदन स्फु विश्वेदेवाः अग्नेः। विश्वेभोजा इंद्रः नमुरूपे कृतीतिसप्तम्या अलुगिनसाहनन्नस्मिन्नोऽदुर्दारत्वात् मुहलीकामव
मोजा नु विश्ववेदाः सूषामगः प्रमथेविश्वमोद्धाः इत्यादिमंत्रेषु सुवलुकू एवदर्शनाद्वह्नेः संप्रसारणमिति गृहिसे पनेनंउ ज्ञानाभागेवः कविःसम
रः उशनाकाव्यस्त्राहइति भगवती आपतिः पुलिंग प्रावृषेण्युक्तेश्रीकृतांरत्नाकरे ऽनुलोउणादिणादरूपो [illegible] भूदंकटेज्ञास्यनुषष्ये इतिश्रीमद्देकरण
सिद्धांतर [illegible] त्नाकरे रामकृष्णभट्टकृतेउणादिवृत्तौ चतुर्थः पादः। प्राद्भुवः प्राकस्मिकेपर्येनित्तर्माने अदसम्यये उपपदे भुवोडुन्स्यात्
यस्मात्। डित्वाट्टिलोपः। प्रद्गुतमिति। विवादतोदान्तः। गुधेः। गुधपरिवेष्टने। गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति गोधूमः गोधूमोनागरंगस्याप
मसेः। मसीपरि धिडीभृमरद्यो शिति मे। मनुष्य इति। स्थूरस्यापोवृद्धरतिक्रमेणानागमाश्रित्य स्थिरसेति मास्वानो। मेदः। क्रोत्रदूलं मासापावृः अलुगिति नतुम
रणामे सिपर्णीस्त्रे नंदु शहेतिपातिनइतिवेतेसं। प्रसयेस्वरेणमध्योदात्तः सः। अयंनुविस्तरेणांत्रोदात्तः। देवः। दसित्वदशनात् नः। नकारसाका
देशस्यात् दासः। भृडे दानपात्रे भूम धीवरयोरपीतिविश्वः। ५ नोश्च। केवर्तेदासाधीवरादिमसरः। कृपालुरिति स्पृहि गृहि नित्यसूत्रे लुज्ञाविधेयश्चात् लुचो
विधिरन्यस्मादपीतितावकार्थइत्युक्तं। नेनान्यस्माधुनाशो ऽणां पूजः पुरुषं मनोज्ञेभ्यः हितं तपासु कृत धर्मयोरिति विश्वः। अर्चेः मेश्रोमन्
रणोर्णापुमेषरस्त्पदएऽकैरमरः। डित्वान्नेः। मुरविभिः सरलेवश्रेष्ठार्भोपापपोरपि। संघातेनाटकादेः शादिश्व नपुंसकमिति मे। अमेः सन्वादि
नुन उणादयो अमुमनत्रादृत्याश्रयणात् मुमन्तिकार्यं नलभंतइत्यर्थः एतज्ञानः क्रकमीतिसूत्रेकंसग्रहणेनज्ञापितमित्याहुः पक्षांतरेनुवाक्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कात् स्कंधो भुजशिरोंसो स्त्री त्यमरः । नहेः । नखः कारकृहे त्रांटेगं धङ्मेन खं न खीति विश्वः । ञ्चीडुः क्तस्वविधिसामर्थ्यात् कुणो न । शिखाद्या
खावर्हिचूडालांगलिकाग्रमात्रके चूडामात्रे शिफायां च ज्वाला लांगलपदे पि चेति मे । मांडमसूखास्थि टकुर ज्वाला ज्वालामुद्र त्यमरः । स्पृशेः पार्श्वकक्षा
धरेव कोलाने पर्शुगणेपि चेति विश्वमेदिन्यौ श्मनिश्रयतेः नद्धिः श्मश्रु पुंमुखे इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धिः श्मश्रु शाखावर्त्तंतः इति
यावत् । प्रश्नादयश्च आश्रयान्तौ । हस्वत्वपः । नश्नूवातेश्चित्रोङ्नूदेतिन मः । यन्नूज्वलद्द्नोङ्नूरुद्धृताह तनुर्दुर्धातुर्लोपापत्तेः तदभावो
पिल्लिपात्यत इत्येवं न्नाह । दुडिल कल्पनेत्यधमिस्माकुः । अपूर्वप्रत्ययकल्पनापेक्षया पर कृतानुसारिणी कल्पनैव ज्यायसी । नाह । दुडिल मपूर्वकल्पनेत्य फ
लमुखगौरव स्यादोषत्वादरनउज्वलन्ती कमेव पुंसकमिति विधो ध्वां । अनेषत्र अधोनासंयोपः स्नाहितिकः षकारेण तत्वौपदेशिकः । ने न टावेव न राह
पुन जटेति जटालग्नकवेम्ललेनांस्पांगे जटे [illegible] तिमे । हंतेः शरीरं वादवृ । अभ्यासकार्यं अभ्यासाच्चेति कुः । अमरो किमाह पञ्चादिनि । फलेः फलिते
रौल जेतापेके शपाशेवक दूमे इति । पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादाविन्यमरः । कुणादिभ्यः । कारकस्तु पुमान्स्त्रि विशेषे दाडिमेपि च । द्वयोर्मध्यपलेन स्त्रीक
रके च कमंडलौ इति मे । कटकरति । कुनाप्येत स्त्रिः । गुणभाजर हेवोदाहार्याः । गुणान्निषेधभाजस्तु कुन्नि । उदासीनास्तु परके विदिति भावः । नरकः
पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोरितिमे । स्रगतौ । सरको स्त्री शीधुपात्रे शीधुपानेषु शीधुनोरितिमे । कुरशाद्धे । कोरकौ स्त्री कुन्मलेस्याल्केकोल्लकमृणाल
योरितिमे । विचकार कोरकाणीति माघः । अपवरकादयोपि कुन्नादिष्वेव द्रष्टव्याः । वीक पतेरितादित्व विधेयमाश्रित्य वद्धंते न लल्वञ्चांकितं तु बाकुलकेलभो
यमर्थः । बुत्रनु कुन्नादिभ्य इत्येव सिद्धः । वीकश्रामशनि कीवको दैत्यभिद्धताहतः मसखन वंशावोः । पेचकोगज लांगूलमूले अपाते च कौशिके मचक ल्क
ने मेचकस्तु मयूरस्य चंद्रके श्यामले पुमान् नघुकं चाप वलो वंस्पालो गोजनाधकारयोरिति मे । जठरो न स्त्रियां कुक्षावितिमे । बविमतित्ति वठरः । कु
कुरे चैवठ वे तिमे । हृपतेः कन्यत । ह्यगतिकां सोः । हिरण्यप्रेते ज सिद्धय्ये ज्ञानकं मवरादयोः । अच्छ येमानमेदेस्यात्कुप्यावन पुंसकमिति मे । अनेलके ५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तुरन्यविभक्तिकं। तुः प्रत्ययः रेफश्चांतादेशः ऊर्णोतेः। ऊर्णमेषादिलोम्नि स्यादावर्तेवां नरां भ्रुवा विति अमरः। भ्रुवोर्मध्ये यः आवर्तः स त्वेकर्थः। अंतरं तु
रेणोति द्वितीया। मध्यमेऽर्थ मध्यं वेष्टने। ननोतेऽउः बालतनीति तउः पुमान् तूः अमरः। बालतनीति तउ अनुकमिभिका ज्ञोनतरं। ज्ञितउपरि पवनं भवतीति पस्या
यां स्त्रीकु भिवतित तउ नाम पु तुं तुरिति मंत्र व्याख्या यां भाष्ये। एवं च पुंसि क्लीवे च विति तउशाव्द इति कलितं। अर्भक पृथुक। अर्भकः कभिनो बाल मूर्ख
पि वकृत्तो पि च। पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्। पाकः परिणतौ शिशौ। केशास्पर्ज्ञ आसाशौ लोपः स्यात् त्यादो प वनेपिचेति मे। अवधा वमा
ध मानि कृष्टेत्रांति कुष्ठ वरेफ पाप्मा वमा धमाः। कपूयकुत्सिताव द्यखेटगर्ह्याणकाः समा इति सर्वत्रामरः। अवरांतु रंगमे पुंसि कुत्सितेवाच्यलि
गकः। रेफोरवर्णो पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवदितिमे। विरिदिः लिप्तं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत् स्याद्विदेपि ते इति विश्वः। लिप्तः लिप्रभूर्विवाधने
सु कीनाशः कर्षुक कृपण पांशु ध्यातिषु वाच्यवत्। पमेनाशइति मे। अप्यांतेराशुः ईश्वर इति। ईत्वाडीषुः ईश्वरीम भ्योदान्तो बलिपिडीव्रयोक्ता भुद्रात्मा पुंयो
वि गलक्षणो ङीष्पोतोदात्ता। स्वेच्छा भासेति वरवितत्वं पूः ईश्वरीति मेकः। ईश्वरः शंकरे धीशे नस्त्री स्वामीश्वरीश्वरा इति वोपालितः। दशापाशीतु मुक्तांतर
ते मपि। हंतेरत्र घचार आत्वः स्यात्। धाती घश्च अनेक कालसौत्सवी देशः। घरो ग्रहं। प्रांतारं अतसा त्र सगमने। प्र पूर्वः स्वरादि पारादर्थ्यं प्रा
तरिति। अन्तो दावीयं प्रांतारत्वं प्रांतरस्ये तिमंत्रे तथा दर्शनात्। अरण्यत्रिति पुमात्रोस्मिन्नेल फल छंदितां दहेत्। दहभस्मीकरणो नगो महीरुहे
शैले [illegible] भास्करे पवना शनेइति मे। स्तिवेः स्तिवक्षरणे किलफल स्विं तं स्थिदः कंठीरवेराशौ सत्रमेवान्तरस्थितः स्थिरोदुहृह त्यो स्याद्वामकेश्च धु
मातरीति विश्वः। आडि। आध्रः स्यात्पुंसि शाहलेरफेरंड करंडयोः अत्र छेनरा पुत्ररस्थः कंटकाया वयो षिती तिमे। हृतेः हरि भीमे हरे घोरइति वि
श्वः। प्रधेर प्रथ प्रख्याने। प्रथम स्फ भवे सादौ प्रधाने पिच वाच्यवदितिमे। प्रथम वरमेतित्सर्वमत्वेन विकल्प त्वात्र यमे प्रथमाः वरे। अवा वरम वरमाः
मंगेरलच्। उरत्वरवी स्यादिदं उके मंगेर्तमर्थः पठितत्व स्यादलच् प्रत्ययः स्यात्। मंगल्या सितनरवर्षापामुमायां पुंसि भूमिजे नपुंसकं तु कल्याणे स वार्थे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि. या. कु
५३
53

ल२ के१

स्थले विवेतिमे। भावे ष्यञ्जि मांगल्यं तत्र साधुरिति यत्न तदर्हतीति वा। सर्वमंगलमंगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके प्रक्षिप्ताचुर्यप्रकृते श्रीकृतान्त
न्तोकरे तुले। श्रोणादयोऽप्ये पंचमो भूदेऽकटे शास्यका जिनः। इति श्रीमद्वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे निर्मलमहात्मजरामकृष्णभट्टकृतके
उणादिसूत्रवृत्तौ पंचमः पादः। उणादयो बहुलं। कृवापाजिमिस्वदि पंचपादी। अस्यैव प्रपंचः वर्तमाने इति सूत्राद्वर्तमान इति पूर्वः सं त
ज्ञा पाक्षिकानुवर्तन्ते तदाह एते वर्तमानइत्यादिना। काहूवाधुरित्यादीनुदाहृत्ता न्यत्र बहुलग्रहणस्य फलमाह केचिदिति। क्वचिदित्यादि इति
उपलक्षणं चैतदिति प्रकृतीनां। उणादय इति लोकवेदप्रसिद्धप्रयोगानुरोधेन स्वल्पमात्रेणेत्यर्थः हृषेरुलच् इ केऽपू बहुले निदर्शना
त् नवसर्वत्रोहः कर्तव्यः किन्तु शिष्टप्रसिद्धप्रयोगेषु साधुत्वेन संमतानामुपसन्तानस्यैवेति दर्शयति संज्ञास्विति। धातुरूपेति यत्र विशेषविधिर्नास्ति
तत्र धातुविशेषः कल्प्यते प्रत्यया इति फिड फिड्डावित्यादयो णादिकाः कार्याच्च गुणादिनिषेधः पादित्यर्थः अनूबन्ध किल्वादिकं। उपसर्गस्य घञीति
ए दीर्घः एवं च अत्र फिड फिड्डौ वाच्यपोकितौ। अफिडः अफिड इति सिद्धं प्रत्ययाश्चेति बहुवचनान्तषष्ठ्यन्तं तत्र षत्वाभावः सकारस्यैवापवादः
स्यैवाभावश्च कल्प्य इत्यादि बोध्यमित्यर्थः एषां च कल्पना निगमनिरुक्ताद्यविरोधेनैवेतिदिक्। भूतेऽपि दृश्यन्ते। भविष्यति गम्यादयः। नन्विदं सूत्र
द्वयं मास्तु। वर्तमानग्रहणं च नानुवर्तनीयं। अविशेषात्कालत्रये पुणादीनां साधुत्वं स्यादित्येवसिद्धे। बाहुल्येन वर्तमाने भूत
भविष्यतोः क्वचिदेवेति विवेचनाय इदमित्याहुः अर्थमेवेति तत्त्वं। बहुलवचनात्सर्वं सिद्धे। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थः। प्रयोजनं प
स्यास्तां क्रियाफलकक्रियावाचकेइत्यर्थः तत्रावश्यकतो इति भावे तुमुन् कर्त्र्येव तु ण्वुल् कृष्णं द्रष्टुमिति दर्शनक्रियार्थी
यातिरत्रोपपदं कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकेक वेत्राभिन्नाश्रयकं वर्तमानं यानमस्यार्थः कृष्णाभिन्नाश्रयकविषयत्वापत्तु ॥ ५३॥

भाव२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पक्तुं जनैर्विषतापादनाश्रयाभिन्नैकं [illegible] त्वेनाभिन्नाश्रयकं वर्तमानं ध्यानमिति द्वितीयस्य उद्देश्यत्वं प्रत्ययवाच्यं यो संबंधे तिप
क्षत्वयं बोध्यः। तत्राद्ये प्रकारे द्वितीये संसर्ग इति। प्रकृते तु पूर्वपदार्थयोः समानकर्तृकताणीह शाब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते सा प्रयोगोपाधिः
तुमुन्प्रकृत्यर्थोद्देश्यानुपूर्वपदार्थध्यानं प्रति विशेषणं एवं ल्युट्प्रकृत्यर्थोऽपि ल्युडर्थे। एवं ल्युडर्थे क्रियाकारकद्वारे पूर्वपदार्थं तिगतिस्तु॰ थं प्रतीति। ति ढ
ऽर्थकध्यानं प्रतीति तात्पर्यं क्रियायां किं। भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः इह भिक्षार्थं जटाः तासां ध्वमानं तु क्रिया। भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु साधु एव
धारयतीत्यध्याहारो वाऽस्तु। क्रियार्थायां किं। धावतस्ते पतितं दण्डः अस्यात्र धावत इति क्रिया न त्वात्मोद्देश्यपातनार्थी धावनस्य पतनं
प्रति हेतुत्वेन तदुद्देश्यकत्वाभावादिति भावः समानकर्तृकेषु क्रियार्थेति। भोक्तुमिच्छतीत्युदाहरणे भोजनविषयेच्छा प्रतीयते सा च न भो
जनार्था। सा तु बुभुक्षायां सत्यामिच्छायाः स्वत एवोत्पद्यमानत्वात् तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वरूपतादर्थ्याभावात् यथा कृष्णं द्रष्टुमित्यादौ अनुष्ठि
ष्पदर्शनोद्देश्यकं ध्यानमनुष्ठीयते उद्देश्यत्वेन। न च भोजनेच्छापि तदर्थं वानुष्ठीयते आत्माश्रयापत्तेः तस्मात्पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः समान
कर्तृकेष्विति किं। देवदत्तं भुंजानमिच्छति यज्ञदत्तः। इच्छाकारोतीति वक्तव्ये कर्तुमिच्छतीति तुमुन्न भवत्यनभिधानादिति हृदि।
केचित्तु समानकर्तृकेष्विति विशेषणसामर्थ्यादितुमयमारंभः तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवतीत्याहुः तन्न। तुमुन
एवं ज्ञातिनिविधिविभिन्नकर्तृकेषु नेष्यते पुत्रं भोजयितुं माता गच्छतीति वक्तव्ये पुत्रेण भोक्तुमिति प्रयोगात् सेर्यव्यवस्था शाब्दशक्ति
स्वाभाव्यात् फलग्रहणानुवृत्त्या वा सिद्धेत्यन्यदेतत्। एवं स्थिते प्रकृतसूत्रं तादर्थ्याभावे विधिव्यवस्थापकस्यापदस्थाकुः तद्रूपो नतः। एव
स्ये

हि समानकर्तृकग्रहणमस्येव पूर्व्वप्रत्यापत्तेः इह समानकर्तृकत्वप्रकारको बोधः पूर्व्वत्र तु तत्संसर्गक इति शाब्दं तात्पर्य्यं संभवात् । पदविधिर्द्धयकर्तृं
कर्तुमिच्छतीति प्रयोगः साधुरेवेत्युक्तौ न दर्पि विरोधः । किं यान्तरसापेक्षत्वेन तद्योगात् इच्छाविशेष्यककर्तृबोधजनके च्छार्थकेऽस्य तु तुमुनुत्पत्तेः एत
द्धातोरर्थेऽपि सन्नतस्यार्थग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । अत एवेच्छन् कर्तुं गच्छतीत्यादौ तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलो वेणसादेवेत्युक्तेन मैः इच्छायां समानकर्तृकस्य विग्रहेऽपि च
मेव तुमुन्नप्युत्पत्तेः । कर्मत्वं समानकर्तृकयोरिच्छाद्यान्यस्यमन्तेः इह स्मात्रापि समानत्वादिति दिक् ॥ कालसमयवेला ॥ अत्र प्रकृते पार्थो पपदार्थारंभः ॥
भोक्तुं शक्नोतीत्यर्थे समानाताविति नात्र हि तुमुन् अर्थोऽपि विषयत्वेनान्वेति । प्रावील्य बाध्यते एवं ग्लापत्तौ त्वादौ पथाप्राप्य भोगो भुः कालः प्रवर्तते ।
अनुवाद मात्रमिह गम्यते न प्रत्यादिरिति भावः । भाववचनाश्च क्रियार्थोपपदे विशेषविहितेन तुमुनात्र विषये घञादीनां बाधे वचनं । वा सरूप
विधिस्तु नास्ति । तुमुन्ण्वुलाविति सूत्रे ण्वुलुप्रत्ययग्रहणेन वासरूपेणात्र घञादयो नेति ज्ञापितत्वात् । भाववचनाश्चापि तृजादयः एवेति प्राप्ताविति । तुमर्था
च्च भाववचनादेति वक्तुर्थी । प्रकृतिमप्यर्थः वचनग्रहणं तुमर्थः प्रकृतिसंप्रत्ययेन विशेषणविहितात्प्रत्ययस्य समानसमिन्नेव विशेषयथा पूर्व्वं
स्तेव मर्थ्या । अस्य प्रान्ते भाववाचकाश्चवनसमुच्चयार्थः ण्वुलोपवाद इति । इह वासरूपविधिना स्त्रीत्वे क्तः । पदरुजविशस्पृशो घञिति । तत्र तत्कालत्व
पपदसूत्रविधीयत इति भावः । पद्यते सादिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां । स्पृश इति अपवादविधिविशेषे साधुरिति भाष्य । अन्यत्र पचाप
च्युस्पर्शादिवदन्तस्य स्वरे भेदः स्पृश्यते । स्थिरा इति नोपपदं किं तु प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणमित्याह स्थिरोऽकर्तरीति । अत्र ब लिंग उत्सर्गोऽपि
तद्वत्पाठः प्राधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं । सारो बलमिति । अंतर्भावितण्यर्थत्वात्सरतिः सारयति बेस्पतीति बलीह एव प्रतेरितिलोकप्रसिद्धं
अपामार्गीनीयमिति । अमः केवलात्प्रत्ययनिषेधो दुर्लभ इति भावः । पद्गुधुपामि श्रामये न्यायादा विवक्षितविवृद्धिमान्त्रिस्य णेर्नादेरवक्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पतेन दारूपं लिङ्गमेव । अर्थस्त्रमिषते भाव इति न त्याः नद्विसंज्ञा । अप्रमत्तत्वेन मितादृष्टांतासिद्धेः न च अमेर्मितत्वं निषेधोक्ति बु
रादौ तु अमिर्न पश्यत एव । अन्यथाऽर्थस्त्रमिषत इति मवदुक्ति विरोधात् एतेन निरस्तं त्रत्वमणप्रश्ननार्थमेदस्तु क्वपास्तः । आवौद
इति । उदीच्छेदने घञि न लोपो निपात्यते एघ इति । इंधेर्घञि न लोपो गुणश्च । ओम इति उंदेरौणादिको मन् न लोपो गुणश्च । अथेरि
ति । घञि ति शोषः । अकर्तरि च । चकारः संज्ञायामित्यनुकर्षणार्थः इति हृत्तिलदाह प्रापि कमिति । भाष्ये तु संज्ञाग्रहणं तु प्रमाणानं । न च कृतः
करइति वृत्त्यथेकारः कर इत्यपि स्यादिति वाच्यं । अनभिधानात् एवं कोरकग्रहण न जिव पुक्त्या पेना कत्रीति पर्युदासात् अपवृत्तन्
न चोत्तरार्थं तत्र । अकर्तरीत्यनुवृत्तेव तत्रैव सिद्धिरिति भाष्यसिद्धांतात् । तस्मादुक्तं तत्रैव नव व्याप्तः । पचिमाना । प्रमयार्थमथ्यपरिच्छित्ति
ज्ञात्वि समर्थः । तत्प्रलनिवापइति । लिवीयते राज्ञी क्रिपते इति निवापः । इह कर्मणि [illegible] परिच्छेदो गम्यते एरचिप्राप्ते एक
शब्दस्य मानाभिधिकरणत्वात् घञ् । निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यनपवनेन यत्र डंगादिः स निष्पावः । अपेर्लीति कारणात् नीपाकन्तर्करणे कृते
समासः । अत्र अपूर्वसंख्यायाः तदुलादेरपि परिच्छित्तिः । अपूर्वत्वं लार्थिकं न तु शाष्ट्रमिति न अपाः तत्रोपसर्जनीभूते संख्याविशेषात्रनी
तिरिति सिद्धान्तात् अपूर्वसंख्यापेक्षसंगतं । अपूर्वपरिच्छित्तिमात्रं गम्यत इत्येव युक्तं तत्तन्संख्यादिविशेषरूपपरिच्छेदाकांक्षा तु द्विगाष्ट्रद्वि
नाम्नां निवर्तत इत्येव धेयं । पचप्यत्र निरभ्यो: पूल्वोरित्येव घञ् सिध्यतीति न्यासापि सत्वपवादार्थं तद्ग्रहणोपादानादनेनैव भावि तु मेहती
ति कैयटः । अन्यथा सिद्धमुदाहरणमाह शौकारविति । रूविक्षेपे । कमलिलिघञ् । विद्धितोधासादृशाः कारः । आस्याग्रहणं रू ९८
निरणाय । तेन संख्याप्रयुक्तपरिच्छित्तिरपि गृह्यते न अस्थापि चेत्येक द्विशाष्टापुदाहरणमुदाहरणेषु नासंगतम् मितिभावः परिमाणाख्यायां ॥

राश्येकत्वेन समुदायिनां परिच्छेदो गम्यते । एरच्चिप्रासे कर्मणि ५ दू ४ अन्यथा प्रस्थो निष्पाव इत्याद्युदाहर्तव्यं स्यादि १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ र॰ कौ॰
५५
55

किं निष्ठुरः॰ अत्र वार्त्तिकं घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति वक्तव्यमिति॥ अर्थं भावः॰ अकर्त्तरि च कारके इति घञो ऽजप्रकृतित्वमपाद्यप
दः तेषां बाधनार्थं परिमाणाख्यायामित्यारंभः तत्र यदि बाधविशेषं विना न हि पुरस्तादपवादन्यायेनाबाधः स्यात्तर्हि पूर्वबाधस
मापं विना तद्धि किं नो विबाधः स्यात्॥ नत्वेषा पङ्क्तिः एकाति ओस्थितिः देशकाली देशस्थतो रस्यत्र किं तं नाबाधितावधेरेव स्यात् उच्यते शाहे ने
र्थो कृतो ऽङ्गीकृत उच्यते स्तुतिप्रस्थितिशाहो पर्यायो॥ अत एव हवनमावयुपकमिति॥ एतस्य तु प्रमाणस्यानेकधा अत्र सामान्यविंतैव॰ स्वविधे
दकर्त्तरीत्यनुवृत्त्याकर्तृभिन्नेकारकेभिन्न एवायं घञनुभावस्यैकातिलोपि नहि इति भावः किं त्वितिघञः प्राप्तेरभावात् घञनुक्रमणमि
ति न कर्त्तव्यमित्यर्थकः प्रकारः॰ अत्र मुक्तकः देवयमेवं स्यादिति ध्वंवमंतः प्रदोषादानवेलास्य रुत्याश्रयो॥ पवादएतानेन बाधितेन तर्थ्याश्रणोपवाद इ
ति॥ नत्वाजपोश्रुतिविशेषमनुद्दिश्य प्रवर्त्तमानो प्रकृत्याश्रयापवादो हि घा किंतु निति॰ अर्थानिर्द्दिश्य विधेयं इति विवेकः॰ अस्मिन्निति नीयप्र रित्यादौ
क्षेतिलोकृति किं मतिभावेवा घञिति फलितं॥ नन्वेवं पक्षे तु कमल्पवेति भाष्यस्यैव स्वचेत्तत्र विरोधः स्यात्तः॥ निष्कर्षस्तु प्रकरणापेक्षया वाक्यं स्वर्थाश्रय
वलीयः इति न्याये न द्वितीयः॰ १२२९ व्याप्यानितिदिक्॥ दारजारे इति॥ ननु एरत्पत्तेः प्रबाधवाद्धिन्नवस्वरविशेषः कथं तन्न इति घञपवा
दानतालाभात् मतं॰ अदारदित्यत्रावृत्ताकारान्ता दिति स्वंवा दित्यनुमस्यार॰ तात् णितुकवति लोके तन्निघञ्निमित्ताद्धि नस्यात् णिलोप
स्यानिवत्त्वात् न वणित्वनिमित्ते वमाशंकया॰ आरशाहेरिति दकस्वर इति क्त्वस्वप्रसंगात्॥ उक्तं तु मतिनस्य पृश्निमित्तत्वातेकिंतु॰
पधाने ने निरस्याणिविच्छविबंधादानदोष इति भावः॰ कौविनुदीर्घतत्त्वेन शीर्घं तत्त्वेनार्थस्वल्पतयोर्व घञाश्रिद्वो णिलुगादिक
नाद नित्यमितिमंत्रं नत्वात्॰ अपवादस्यकालेर इत्यापविषये उत्सर्गस्यघञोऽपभ्रंशताकेयु कमितान्तः तस्मि॥ करणे घेञ्यस्य पत्र
वक्तव्यपदमाणो एव सवंवनादेश्च निमित्तकत्वात्॥ २२४ अ॰ अपादाने स्त्रियामिति प्रकृत्याश्रणसे वावापघञ्बाधकोनतायामप ५५

श्रा॰ ३/२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फिकिन श्रस्य न हय्वनं पातुस्त्वयम धापिकात स्पाश्चिदं कृपह्यं पुंयोगेन्तुडीवेव - श्रानुगागम श्चवेकल्मिक इति सुखं तेरङ्ग्राप्स्य पेष्ट कंस्प्
वाविति - नदोर पिश्वात्सेवचनं । वा याहि पुना योवुभ्रू इ समस्पाहृत्वा वायइ त्यर्थः । निरहत उदाहूरति - श्रकृतनी शारइति उपसर्गस्य घञी
ध्य ति ने दीर्घः - प्रक्षेयपि शारइति भवति प्र रवि एण प्रसंगामिनां शाराणामिति वार्त्तिक प्रयोगादेति नृ वाः पहेसमि - श्रधिकारणेऽस्तु टोपना
दोघञ् प्रथने । विस्तार इति । तिर्यग्गायामइत्यर्थः छन्दोनाम्नि । शाद्विषयत्वादप्रामेवचनं । इन्तमिह छन्दोग इते पस्पगापन्त्रा दयोविशेषाः
न तु मंत्रब्राह्मणं । नामग्रहणान्न विस्तार इति । इह केचिदाविति नानुवर्त्तयन्ति तेन प्रस्तारपंक्तिरिति सिद्धं तत्र च विस्तार पंक्ति शद्धं छन्दोनाम यथ न तु
तं न तु तत्रावयवत्वेन वर्त्तेते । छन्दोनाम्नीत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति भावः उदिग्रहः उद्युपपदे ग्रहेर्घञ् ग्रहहृद निश्चिगमश्चेति प्राप्तस्यापो
पवादः । समियुद्रो पारि माणाख्याविशेषवादिमुष्टि शाद्वेत्र न ग्रहते । परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धेः किं तत्परिमाणवाच्येव । - अंगुलिसंज्ञित्व
द्यविशेष पर इमुष्टि शाद्वार्थः न दाह मल्लस्य ति । यु पचोः नवाजोपति । न वा जान सुपशाम्य विस्तु पर्यायइत्यर्थः न तु सम्बर्वत्क वे इनु पात्स्य पर्या
य शब्दोब्धुत्पादितइति तस्येह ग्रहणं व्यर्थं । - अनुपात्पयशब्द से हानु उत्पत्ति हेर इति वेत्तस्य पर्याय ग्रहणं पुनर्विधानार्थं । तेनाभिविधि
विवक्षायां परी तुल्य वाधितो । पमेव घञ् भवतीति बोध्यं । नि वा स विविति निवसंत्यस्मिन्निवासः चीयते ऽसौ चितिः - श्राकायमिति - श्राचीयते ऽ
स्मिन्नग्न्यादिः - अधिकरणे घञ् - अग्नि स्थापनायस्थलविशेषं चयनेन निष्पाद येदिति श्रकृत्यर्थः संघेव उत्तरे वाधरेव उत्तराधरास्तेषां भाव
औ त्तराधर्ये । तत्करोति । - औत्तराधर्य विवक्षायां प्रत्युदाहरणम् यथानुग्रह जिहापि भवत्येव कर्मव्यतिहारे - अत्र च वर्तमानानाद्यानो इत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तादृश्यं चा परकं स्त्रियां गृह णेन कर्तव्यं। ६

भावेण जितिकर्तृमित्येकारकेतु नेष्यत इत्याह॥ अभावात् भावादावित्तुक्ते हृत्यादि विरोधात् पेक्ष्यं भाव कोशाति कुशास्त्राकानेरो दनेव
हृसेहृतने। अभ्यां णजं तास्यामन्नू सवरूद्द्य हण परिभाषया मगतिकत्वाद्भवति न ह्चिनत्वादादिरुद्धिः ऐज्जागमस्कृ न कर्मत्वमती
हूर इति निषिद्धः एवं भाव लेखी वर्तिन भावहारी। णवत्रियामात्रिस्यत्र विरोधणार्थश्च कारः स्त्रियां किं। मतिपाकावर्तते। स्त्रि
यां क्तिन्नित्यतः आगेत स्नूवर्तते किन्नोपबाधकाः कृतात्वेषांवा अनार्यकृतं। तथ्यथा भाववोरी भाववर्वी रिहृत्पात सत्रं योयुत्राम्रः
ति नन्वेवं सती स्वावर्तते मनी हावर्तते इत्यत्रापि तथा स्त्रि गुरोश्च हलइत्यत्रप्रत्ययो न स्यात् इष्यते तु सः। सत्वं अत्र एव भाष्ये सूत्रपाठभंगे
नास्तो दोषउक्तः स्त्रियां क्तिन्नित्यतः कर्मव्यतिहारे णच् ततो णिवइस्मूत्रानुवृत्तिर्विना ऽऽगतता भावे विवक्षिता णफलानुरोधे न बाधक सू
पा विधिविराम ताभावात् इयंत्यतीक्षादेर्वा सिद्धिरवीति। णवोपेनता प्राप्तिस्यापेन क्तिन्मात्रापवादत्वात्। नन्वेवं यथा न्यासे ब्राव
कुष्टिरिस्यपि सिध्यति। भाष्यरीत्या तु स्त्रियामिति वासरूपविधिप्रतिषेधात् क्तिनो प्रसंगात् तत्र सिद्धेत्। किंच आसुत्सीति न
प्रत्य स्यात् गुरोश्च हलइत्यप्रसंगादति वेत्र वासरूपस्यात्र भाव कुष्टिरित्यस्य भाष्योदाहृतत्वेन साधुत्वोपपत्तेः आसुत्सी त्यस्य सा
धुत्वं भाष्यानुक्तत्वात्संदिग्धं भाष्यकृता णिवइति वदु इति सूत्रान्तरस्याकृतत्वाद्य यद्यपि नमहाभि कुत्केपपादित्यात्तु सीत्सु
दाहृतत्वेन साधुत्वं नास्ति संदिग्धं तथापि तेनैव दर्यवाकुलकं शारणि कृतं न भाष्यकृता किंच यथा न्यासे अंगीकुर्वता नमरक्ति कृ र्यं
दादीनां मध्ये भाव वोरी स्यादेवा सरूप विधिना पुनः इवारः भाष्यसिद्धान्ते तु न भवत्येवेत्यास्तां तावत् अभिनिर्धोत्राभिविधि

पू ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कार्त्स्न्येन संबंधः तस्मिन् क्रियमाने श्वानोरिति णल् उकारउच्चारणार्थः सांराविणविति समंताद्व्यूरस्यार्थः उप
सर्गोभिविधिद्योतकः सर्वत्र गतिकादित्वुण् स्वभावतस्त्वं नपुंसकं लिंगमस्त्रियां अकोकाभ्र पवाल्लिंगस्ते तु केः ननु नपुंसके भावे क्त इत्यस्या
नंतरं अभिविधाविनुण् इत्येव सूत्रितो किंभावग्रहणेन सिद्धं नपुंसके भावे क्तादयो बाधनार्थं पुनर्भावग्रहणं प्रकरणोत्कर्षणं क्रियते तत्र भाव
ग्रहणं सामर्थ्यान्नपुंसके भावे क्तादयश्च वेत्तुमर्थं वा सह पविष्विना प्राप्तं वाध्यते। न वाधिकारादेव भावइतिलब्धे पुनर्भावग्रहणमकर्त्तरि सस्यनिवृत्त्य
र्थमिति वाच्यं शरच्छरत्क्रियास्वाभाव्यादेव पूर्वसूत्रेणापि इत्येवं तु लोपिकर्त्तृमित्रेकारकेः पर स्तेः स्तुटावुसमावेशाद्भ्यते सं कूटनामिति एतच्चाकुलको
लुक्ष्वमिताकरः वक्तुतक्रमाभ्यकारस्याष्टिरेवयमिति वयं अभिविधौकिं संराव आक्रोशेवन्मोः अनंतरोपीनुणन्तात्तु वर्त्तते किंतु घस्वेवा ल्क्वैस
स्वरितप्रतिज्ञलातू तद्राहु घञ्स्यादिति ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च अवग्रहः पदस्येति विच्छेदविशेषइत्यर्थः निग्रहोनिरोधः पात्र प्रग्राहेणेति पाणि
गृहीतेत्यर्थः लिप्साथांकिं प्रग्रहश्चैत्रस्याप्रकृष्ट आग्रहइत्यर्थः नोवृः निवराकन्येति ग्रहवृदृ इतिकर्मण्यप् ननु स्त्रीत्व विशिष्टकर्मण्यपजवृआंको
त्वल्लनाः स्त्रियाः त्वल्लनो विप्रतिषेधेनेति परत्वात्क्तिनाभाव्यमत आह क्तिन्विषयेपीति रश्मौ प्रयशाकटस्यवध्ररज्जौ रश्मिशब्दो वर्त्तते एवं भावेन्न
कर्त्तरीकारकइतिसम्बंधपमनुवर्त्तते कृत्स्य स्तुटावकुलमिति पावदित्युक्तोइवर्णांतादिकाकृपाद्धातोर्भावादावचूस्यात् घञोपवादः पाथादिस्त
त्रविशेषणार्थश्चः क्रादिनिवृत्त्यर्थमिति परत्वाद्धिक्तस्तुटोश्चास्तो भयादीनामितीदमस्य ऋसावकाशं तत्र पूर्वविप्रतिषेधादचूभवतीत्यर्थः अपवाद
त्वाभावावान सरूपविधिनेतिगोध्यां वर्षमिति वर्षणादिस्यापिभवति रषभावषणादितिभाष्याक्तोऽरितिकेपटः एतद्विवशेषापेक्षं योध्यं अतएवभीमार्थो
नामितसूत्रमपवनमितिनभवतीत्यनुत्यासकारोऽब्रवीत् इहकल्माद्विम्यः प्रतिषेधोवाच्यः कल्माऽर्थः सूत्रइतित्रोणपुदाहृतानि एपंतेभ्यएरवानिषेधो
घञ्च स्वरेविशेषः परजल्पंतानामितसत्रमाणमितिकेयटः आदरपृ घञोपवादः नायंतकारकिंतु मुरवसुलोथादिकारस्तेन तपरस्त्वाप्रहमार्थं घो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्र

मप्युदाहरति लब: पचइति ॥ अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण युदात्तत्वमिहवोध्यं ग्रहवृदृ घञ्चवोरिति निश्चिगमोनेरनुइतरेषांघञ् इत्यर्थः नि
श्चयइति। गतिकारकोपपदादितिकृत्स्वरेणमध्योदात्तोयं ॥ अभिविश्विसामर्थ्यसाधादि सूत्रेणान्तोदात्तोपवृत्तैः वशिरण्योरिति चश्चिप्रामेव वनेनाव
शानेवत्राः रणइति। रणशब्दः ॥ अधिकरणे ॥ अपू। ध्वनजयरणेरणा। घमर्थइति। भावेकर्तृभिन्नेकारके इत्यर्थः इहस्याम्नायपारम्भिहनिपुधयविमितिषदू
घातवोभाष्यत्वादेपरिगणितानाः घमर्थइति ॥ अधिकरणेकृः स्नुःप्रस्थःसानुरास्त्रियां। प्रस्थोमस्त्रियामिति प्रस्तनः अवि वंसा सास्मिनिति प्रथा ॥ आविध्यं नेने त्य
त्वा निषुः विहृगतेनेस्मिन्निति विघ्नः ॥ आपुअंसनेनेत्यायुधं विघसइति अद्यतइति विघसः वैश्वदेवशिष्टमन्नं। घासइति वद्रुष्पदांमस्ये उपजापोमंत्रविशेषः
अत्रेषु ॥ अक्षविषयेधातवर्थेग्रहेग्लहइतिनिपात्यतेइत्याह ग्रहइत्नीति। ग्रहेरप्यत्यय: प्रसिद्धइत्युक्तानिपातनं पादस्यग्रहइति इहलुडुंलं न इहके
किनस्तु हिंपकृसंतरपिन्वृति। नेघञ्जंतेप्रत्युदाहजकृः ग्लाहइति घञतेभावेघञिजनिदभ्योरितिनवृद्धिः गवामुपसरइति स्त्रीगवीषुपुंगवोनागर्भधोरा
पप्रथमनुपसरणमित्यर्थः एतच्चवृत्तिमतं कोविनु वधमंदितीपादिके वेत्यत्रनाग्रहइत्याकृः ग्लहेकस्य करणेल्हनइत्यनुवर्त्तते वोदपूतद्यावथं। स्ते
वहत्यादिना स्तंवघ्न इति कृप्रत्ययाणमहनक्षजे नत्युप्रधानोपेहहं नोरिति घः स्त्रियांतुटापूस्तंवघ्नास्तंवघनाइतीप्रतजयादित्याः स्तंवहेतिरित्यस्मेऊतिपू
म नीत्यादिनाक्तिणतननात् ॥ अपरेनुस्तवः ह नत्री इतिवितये ॥ अंजप्रभातवतवलनारतिववनादित्याकृः एतच्चभाष्येस्पष्टं करणेकिः ॥ अयमितितथावप
केननिर्दृसमितिविनपतेननुपक्वेनेति करणाधिकारानुत्त्यकर्तरिकारकेपुंगीकृतंप्रकृतेनेतत् ॥ अधिकारसंकोचेमानाभावात् ॥ अतएवज्ञावाभावाताधे
मवादिनिमयहणादितिसंगतोविभज्यतेनत्सामर्थ्यातिवृत्तायर्थनादरेणोवरविषयलक्षितिर्थायतेइतिभावः उष्णमितिबंधपर्यजादित्वात्स्वप्रमाणत्वात्पर्वणा
भावेऽकर्त्तरिकारकइतिवर्त्तते ॥ अतएवयन्नेनयत्नमयगांजंतेदवादस्तवदअतंति यत्नइतिकर्पणपिनऽऽकृः उपाधीयतेऽनेनेति एतेनन्यायकृष्णकाकालीति
किरितिमाधवोक्तंनिरस्तं। विधानाविश्वसद्विधिरसत्राविविधतिधानसमतदगुपधलक्षणः कइतिबोध्यं। कर्मण्यधिकरणे ॥ अधिकरणग्रहणमर्थात्तरानि राम
रासार्थवकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः स्त्रियांक्तिन्। घञोपवादइति यत्नुभाष्येयज्ञपुदाहृतइति कृष्णवाऽतेरुक्तं तदापातनः नइहनतच्चस्त्रीत्वविवक्षाभावा

तत्रच म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ने

विवक्षितः। किं तु पुंस्त्वविशिष्टो ऽपीति नन्वाः कृत्ति कृतानुपघञपामवृद्धा इति भागितं पुंस्कं वैतत् स्त्रीत्वादिविशिष्टभावादौ घञादयः सामान्यतस्त्वपोपुस
गएव स्त्रीत्वमात्रविशिष्टभावादौ क्तिन्विशेषविहित इति नन्वघञन्ताः पुंसि भाजं तस्येति लिंगानुशासनसूत्रेण तेषां पुंस्त्वविधानेन तेषां स्त्रीत्वविशिष्टभावा
दौ प्राप्तिरेव नास्तीति वाच्यं घञोपवादत्वस्यास्य तत्वत्कृतापत्तेः किं च लिंगानुशासनसूत्रं घञ्भावएव परिशेषसिद्धार्थं तथा ऽनुवादकं न विधायकं कर्तृमित्रे तु
रके घञादीनामिति विशेषव्यतिपूर्ता ऽस्त्येव ऽन्तएव संबंधमनुवर्त्तिष्यत इति भाष्यं संग्रहेत इति नयामत्रैव वक्ष्यंति तत्संबंधपुंस्त्वसाविनोषेण विधायकत्वेनांपु
पेत ऽप्रधानुमात्रो ऽस्पक्वृत्तिकलाक्षनुत्मनोबेतरानिति वेतन। किं नोपुंस्त्वर्गलापत्तेः नर्वजिश्यांम्स्त्रीत्वनुइति भाष्यवितेधोत्कृत्ति कृत इति वाच्यं तत्रसवि
प्रतिषेधसूत्रस्य विरोक्षमाच परत्वात् तस्मान्सूत्रमसंगतमिति वेन्न भाष्यस्थविप्रतिषेधशास्त्रस्यप्रसिद्धार्थत्वागेमानाभावेन कृत्रियं धसेवासंगततत्वादिति भावः ऽन्तएवा
ह ऽप्रजपो क्तिति वपः लपः क्तिनो ऽवकाशः कृतिः हृतिः विनोत्तिर्धांस्त्रियामुभयप्रसंगे परत्वात्क्तिनिमर्थः प्रपजापरत्वात्सुरिद्यास्त्रवचनं कृतिः श्रोत्रं वेरस्थ्यः कि
त्रपीति ऽप्रस्त्रियामिति निषेधात्तासमरूपविधिर्भावादिविहितत्वय पर्यपिभाष्येनेपकिष्टिः क्ता तथापिप्रसुप्रपोगाहृत्तिकादिः स्त्रीकृतेनियामः क्तिन्नादिप्रोवाम्यः
ऽप्राप्तिः राद्धिः दृप्तिः स्वस्तिः ध्वसिः लब्धिः ग्लाकाज्ञाहाभ्यो निर्वाचः ग्लानिः म्लानिः ज्यानिः हानिः स्त्रीगाप्रा स्त्रियामितिमधिकारः कृत्यल्युटोबहुलमिति ऽप्रातश्चो

बहुलमिति
यावत्सूत्रे ऽ५९

पसर्ग इति पचेत्कानिरादिभ्य इति प्रासस्याभावग्रहणाप्यतिरनिरासार्थं पुरस्तादपवादेन्यायेनतापकिन्नरमेव बाधते नतु विभाषां स्त्रात्परीतिविधी
प्रमानोरमुत्तिरित्वरार्थमिति। किं न एवोदात्तत्वं विधायते। धातोः स्वपनि घातः इत्याभावइति प्रतिस्मृतीति प्राप्तस्याइतस्य इतारति नकारस्पेते ऽप्राकृणः। इ
कोतेस्त्युगुल इति वोध्यं कीर्त्तिरिति। रहत्याप्रत्र्यंये ति पुविशासेकि क्तिपास्ते उदात्तत्वं व। ~~अविप्रति प नेतिनानुवर्तते~~। नां स्तुते कीर्तिर्मघमाहिला वृजप
ऽप्राप्तां स्त्रीलिंगेभावे कृप्रसवोदात्तत्वे समर्थः क्तिनोपवादः पित्तमुत्तर ते मुगर्धीसंज्ञायामपि ऽत्रनंतरमिति हिमावग्रहणात्तद्रूते यथासर्वमधिकारोसमिदर्भो भा
वादाविति। कापि भावोनेति एतन्कृप्रसारणान्ते भाष्ये गणपाश्वेति नयाहिः कोधोः प्रियजातेइति भावः। प्रसेति। पररूपमिति समर्थः कस्यसप्रितिकृतीति तुक्कृ कुमार
भृत्याकुमाराधिरिहितेनिरधुः संज्ञापां क मतिः ऽप्रासुतिः भूतिः तथा ऽप्रपुंसं ते पतिसुदिशजार्थप्रभार जः कृष्णास्तुतिपरिषदः कमीत्तिध्वनाभिसा
५ आविति जोध्यं कृतिरिति। संच इतिनानुवर्तते।।५

दृ

स्तौति

सा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एतेन सोढ्वलः आत्मादीनां साधुतेति दुर्घटवृत्तिकृदुक्तं प्रत्युक्तमिति बोध्याः क्रियेति भावकर्मणोर्यक् दीर्घः न तु सार्वधातुके यक् किति ङिति शपाञ्छि श्युतिरिति रिङे
शः अन्यत्र तु यगभावे पिशेषरिति ऽनेशोसन्निहितः इयङ् ऽभाव इति ननु कर्तृभिन्ने कारके पीनर्थः परिवर्येति। कथं नदि विमानाविरजस्तमोभगवतीव वर्यमाक्ष्र
इतरस्मिपुराणः अत्र केचित् तद्व्याकरणः गदमरदेवरेनिपत् न च वा सरूपविधेस्त्वधिकारे पपुंदासा क्तिनापनो बाधः शंकाः उपसर्गपिवादयोर्दयोऽपि क्त्रधिका
रस्थलेषु तेनात्र विधामिति पपुंदासप्रत्ययेः अतएव दृष्टौ त्पामश्रंधेति सूत्रे कृपमासेमानांस अह ल्लोल्यादिति समाधाय वासरूपविधिप्रतिषेधस्य त्वस्त्रीप्रक
रणविषयसेवोक्तत्वात् एवाद स्येतुक्तमित्याकुः न मास्त्र अस्मिंश्च पक्षे घञोऽरयो पिस्त्रियां सुः तथा च कस्तु एन पुंसक भावे स्त्रियां क्तिन्नादयो यतः अतो घञजपाः
पुंसि परिशेषादिति स्थितिरिति सिद्धांतो भाकुर्व्येतेति दूषयित्वा एवास्मात्र सर्वस्याधिकारस्याल्येवासरूपविधिर्नेत्येव माध्यः व्याप्यावर्थेमादितुवाकुल्लकादिस्मात् ॥
अत्रेदं वक्तव्यं काशिकोक्तार्थस्य केयटादिसकलग्रंथसमतत्वेन तदुपेक्षायां किंवीजमिति। न च घञजपां स्त्रियामनुसरन्नि रेव वीजं। निवराकस्याप्रवरासेत्यावं
एवत्यपस्य भवद्भिरेवस्वीकृतत्वात् कैय्यटवृत्त्यादिग्रन्तरीत्यावाकुलकं विनेवोपपन्नो वाकुलकाश्रयणस्याकरविरुद्धत्वाद्यानवस्थितस्याप्रमाणत्वात् अतएवा
स्यावर्धेत्यादितुवाकुलकादित्यप्युक्तमेव घञजपाः पुंसित्यस्यामावविषयकत्वस्य भवद्भिरेव लिंगानुशासनव्याख्यायां तत्प्रमाणत्वात् संबंधमनुवर्तिष्यते इति
भाष्यस्य मत्विन्द्रिः कर्तृभिन्ने कारके घञादीनां विशेष्यनिघ्नताया स्वीकृतत्वाच्च। किंचवाकुलकस्याव्याकेघञजप एव वाकुलकात् स्त्रियां न भवंतीत्येव कल्प
पितुं युक्तं न तु कैय्यटवृत्त्यादिमहाग्रंथानुगुह्यीकृतेन सामान्यविशेषभावमपर्थवाकुलकमाश्रयितुमिति संक्षेपः पणायेति लिनिभिन्नाजं तत्रलभ्यणनुम् भावेऽकृत्सार्वधा
तुके तिदीर्घाभावश्च निपात्यत इति बोध्यं। पकारनिर्देशस्तेनि निपातत इति शेषः नव इत्याह स्त्रोषः पाश्चद्विलेधातुद्विले वा अभ्यासस्तन्नेतिसिद्धान्तात् प्रत्ययेति
पराणुपः तास्यस्त्यादिस्पद्वस्पपस्तदाः तो ऽोपेयुस्मह इति पञ्चोपे टाटा इति भवतीति बोध्यं। जागर्मेति सार्वधातुके परिजागर्यो विधिविसलङ्ङ्गित्युणः गु
रोश्च हलः हलाश्रातोर्विशेषणम् न तदंत विधौ हलंतात् धातोर्लभ्यते न वा सो गुरुरित्यतो मत्वर्थलक्षणोत्पन्न आह गुरुमत इति न च गुर्वंताद्धन्वत इति वैपरीत्यंस्यात्
वेदनायाम नच्छेनीतिलिंगात् निष्ठायां सेट इति। क्तिन्नावादिभ्य इति वार्त्तिके तुल्यार्थकमेतत् पिङ्गादिस्त्रियामङिति भावे कर्त्तरि च कारक इति बोध्यम्

५५

५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथ कपंवे स्तोवलब्धिश्चि त्सं विद्दिति पित्वा वद्दिः उपलभेति भवित व्यमिति वेत्सतं अनर्थकात्कप्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगावानुकाक्षि
सा धुरिति नद्याः वृत्तिकृत्तु क्तिन्नादिभ्य इति ठक्षिगुणः साधुरित्याह हृपिष्टूपाल्लिरिति स्मादयोव्येवे पत्नकं स्तुदिपउः तस्य कंडूतिरिति क्षेत्रं नेरुत्निकूटराजहो
रित्याकृत्र्नयाः अपत्यार्थादित्ति स्तवेलोलूया कंडूपेतवेवो दाहरणं ईनाद पुरुः कविसुल्लकेल्लि वेद्पणाद्स्तवध्येयं वदां नेनित्स्त्रे कंडूपे वेत्सादिभाष्ये
विशेषादितिदिक्‌ मूले। तुकाक्षविशास्त्रिपा। गुहागिर्येषिभ्योः जंघा·मेधा·गोधा·भारा·कारा·शिष्या ज्योतिवि·सारधारा·रेखा·लेखा·चूडा·पीडा·वपा·वसा·छिदा
द्वैधीकरणे छिदिरमा·आराशस्त्रां। आर्ति·रमा·धारा·प्रपातने·धत्तिरमेति·एते भिदादयः स्मादेततः। अङ्‌ तांएवेहगणे पठ्यते। तथावाग्रभिदादयः
नते भ्योऽभवाति अङ्‌तारङ्‌प्रयोगाद धातुलाद्यः। भिदछिदएवमादीनां तु पाठमा वान्नभिदादेस्तेनवद्याकंध्यादिभ्यदत्ति वड्‌दादिभ्य स्तेषां तादर्थ्येन तु
र्थोति पुज्यते वद्धः। भिदं वोः नन्ववापमेरितिवैत्राणणपाठिते ष्वपे प्रकृतिभागास्त एवेहकृत्वेभिदादिगणेऽत्रविवक्षितास्तमभ्युपगमात् गणेऽङ्‌प्रत्ययविशिष्टपाठ
स्वलोक प्रसिद्धार्थविशेषस्य कविदन्नाप्तलिककार्यविशेषस्त्राभावार्थः प्रकृतयश्चभिदादिर्विदारणाद्‌ स्मादपदेवधातुपठिताः तत्रमज्जे गिल्लान्सन्त विधिकत्व
ज्ञादेःकिंउ·तीतिवैकल्पिकत्वधभावार्थोवागृजाइति विशिष्टपाठः गुहागिरीति·गिरिगुहेतस्य वलक्षणानेन ओषधिविशेषाद्दीनगुहा अमन्त्रग्रठिः
जंभेति·जंभीगात्रविनामे·भकारस्य घादेशाः धिजभोरवीति तु मिनलोपाभावश्च निपात्यते। मेधेति·मेधृहंसासंङ्गमेषु अस्य विशेषपाठः प्रज्ञारूपार्थविशे
षत्वाभावः गोधेति·गुधपरिवेष्टने·भारा ६ आरङ्गोऽङ्‌·गुणोदीर्घत्वंवनिपात्यते·कविन्तु हारेतिपाठः तेत्र हरणो। एवमारकारा·धारा·तारा एषु वृत्तेषु नि
पातनं एवं वद्धेयं शिपेति शिक्षये·अस्य विशिष्टपाठे फलं विंसं। एवमन्येष्वपि यथा यथं मूलं। तारेति·तृप्लवनतरणयोः अत्र कार्यविशेषाभावविशेषश्चेति प
लद्धयं रेखेति लिखअक्षरविन्यासे। इहोपधागुणो लस्य नैकल्पिकं रत्वं निपात्यते। चूडा·चुदसंवरणे उपधादीर्घोऽडुत्वं संसस्य पीडेत्यादि त्रये·पीड अवगाहने
ऽवपवीजसंताने·वसनिवासे·एणां पाठोऽविशेषत्वाभावार्थः आरंभि अर्यतेऽनयाभ्यादिः आराप्रतोदः ऋगतौ अतिरिति आङोऽशेऽङ्‌ उपसर्गादिति धातो
र्वृद्धिः ऋच्छेरिति·गैस्त्वमेतत् ऋपकृपायां गतौ विराणादति अपर्थति देशोवार्त्तिककारीयो बोध्यः एवमन्यत्रापार्थति वृथा पृच्छा हत्विति सूजि। एवं भोम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तुरादिगणे नाः अत एवाह पुनरिति गणसूत्रं थेति प्रासस्य वकारापविविंतनेति कृन्तिः वस्मात्तु समुद्रपार्श्वत्वान्नोऽपने लोके साह हरदन्त इति नगाः
अप्रासनेति अह ओणादिति वास्तरूपविधिना णप सास्याऽस्मपि भवतीत्युक्तं अर्थन इति। अंथिः आदिर्ग्रहणेन तुरादिः। णपत्वादेवास्य वृद्धिः। घटिदं दि
नो णादिको घटिरेव गृह्यते घटे वलन इति। न वोणादिकः वैयर्थ्यात् विदिज्ञाना थो नि गृह्यते। किं तु ज्ञानार्थ एव वेदनेति। ज्ञाप इत्यर्थः ज्ञाने नुसं विनिरे
विदवे तन्नाख्यान नि वासिद्धिरिति वोणादिकस्य तु ज्ञानेऽपि वेदनेति सिध्यति पुनश्चित्वप्रत्याख्याने उदात्त इत्यनुवर्तते न त्वा समर्थ्यादं तोदात्त इति केचित् रोग
ण्यापा रम्पुत्व प्रवृद्धिके ति। वर्दवमने। प्रवाहिकेति। प्रवाहयति पुनः पुनः प्रवर्तयति ग्रहणीरोग विशेषः। विवर्चिकेति पामा वर्च अध्ययने। उपसर्ग
वर्त्सात्रोगग्रनीतिः कृत्वेति। वकृत्व ग्रहणादिति भावः शिरोर्तिरिति। शिरः पीडा अर्दहिंसायां। तितुत्रेति नेट् आप्तिकेति। आसन मितर्थः
णाधिकेति। शापन मित्यर्थः इकृञ्जिणो धातुनिर्देशोऽनुकरणं इकः किलवितप्रयोजनं जेनिवृत्यारितिनिर्देशात्। जेनेरूपधालोपाभावात् धातोरि
त्यविहितत्वेनार्द्धधातुकत्वाद्गुणाभावाद्वृद्ध्यभावश्चेत्यनुवर्तते कृवित्र। मान्वधस्य न ज्ञान्पराति एवति रिति। सुनो निसुवतिस्मनी सादिनिर्देश
कृदन्तशिलाभावे विशेषावादिपदन्तीह ... केन याः पवतेः ... पवनेवनयोः कृतउनावसरे वा वाय एवं वतन्त्रशीलत्वासमर्थ्याद्विवादस्य सुकोऽ
त्रेतद्विपरीतं वरं तोनयाविरुद्धभावमालाउपरूपाइवेत्यवधेयं एवं स्त्रिपो भावकर्मणोरपि त्वेपि क्रियेविधकविभाषालापतेरि सूत्रस्तिलीगयकानिर्देश
सुकृत्वात् अनुकरणस्याति देशिके धातुत्व स्वीतीकृत्यणोः कृत्वं तकलान्नदंतस्य प्राप्ति पदिके लंबोधं। वर्णादिति। वर्णानुकरणादि सर्थः
तेन ककः खकारइत्यादि सिद्धं। तत्राकारस्यो च्चारणार्थतया वर्णोऽनुकरणत्वहानेः। वावषट्कारइतिनिर्देशात् संघातादपि क्विल्कारप्रत्ययः तेनव
कारइत्यादिसिद्धमित्याहुः ककारस्मृते स्मज्ञा फलाभावात् वषट्कारइति निर्देशादेव प्रातिपदिकत्वात् स्वाधुमन्तिः धातुविकारसत्ववलात्
रप्रत्ययसाहत्त्वंभने तिनयाः अनार्द्धधातुकत्वान्नेट् कवित्र असम्भावितसादिनिर्देशात्। णादिकः गागरूपविधिना कारोपि ककारादीनि नामा
निभराव नो ममपाविनीतिनयाः तद्यथा स्वाधिकारे गागरूपविधिप्रतिषेधात् उकप्रयोगस्य पोराणिकत्वेऽप्यार्षत्वान्नाधुत्वं नो चेदसाधुत्व ५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृतं कारकग्रहणमपनेतिवाच्यं ॥ अकारकरणमित्यसिद्धेरिति कैयटः ॥ अकारलोपश्चेति तद्धितपरत्वाभावादभ्यासाद्युपसंख्येति वेति लोपाभावः । प्रातिपदिक
त्वं तु कृदन्तत्वात् अविकारार्थधातुविहितत्वेपि कृत्संज्ञकत्वादिति कैयटः । बाहुलकात् कृत्यविरुद्धः तसोमत्वर्थ इति । ननु वर्षं शाब्दादपि लभ्यन्ते लौकिकास्मि
नुवर्तीयादिति भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् केचित्तु मनुबर्थमनर्हमिति प्रयोगाः कृत्हादित्वा इत्याकृः इणाजादिभ्यः धात्वर्थनिर्देशात् लुग्लोपवादः दीर्घः स्वमुत
रत्रापि ॥ आजिरिति ती भावस्यैव बाहुलकात् वापिपतिश्चित्यादिर्नित्यमित्यौ धुदातः इणो वतो दानः स्यात् तदेतदाह स्वरभेद इति संज्ञायां ॥ अधि
करणे लघुल्टर्थ ॥ आरंभः उद्दालकपुष्पभञ्जिका उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा विभाषाख्यान ॥ आख्यानशब्दसामान्तर
त्वेन सर्वनिपातेभ्यस्सपिपाठकमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वमभिप्रेत्याह प्रश्ने चाख्याने चेति परिपाठानि परिपूर्वाल्लिट तेरणजादिभ्य इतीणा कृदका
रादक्तिन इति ङीष् ॥ आक्रोशे नञि ॥ आक्रोशः शापन । कृत्यल्युटः भावकर्मणोः कृत्या विहितास्तेन तेभ्योन्यत्रापि भवन्ति स्नानीयं चूर्णं दानीयो विप्रः क
रणाधिकरणभावेभ्यो ल्युडन्यत्रापि भवति ॥ अवसेचने ॥ अवस्रावणं राजभोजनाः शालय इति इह कृद्बहुलमित्येवास्त्री पाकला स्कन्द हेतो वसि
ठ कृत्यल्युटः ग्रहणस्य वैयर्थ्यात् तेन पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः गले चोप्यते गलेचोपकः इत्यादि सिद्धं ॥ अमूर्तमस्तकादिति मन्त्रया अलुक् नपुंसके
भावे क्तः ननु नपुंसके भावे क्तेनैव सिद्धं ॥ अत्र केचित् निष्ठेति सूत्रेण भूतेयः क्तो विहितस्तस्याभावोऽर्थोस्य वस्याद्यतेनापि धीयते तेन पौर्वे बने तदुक्तम्
दिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति तेन माधिर्भूताधिकारविहितस्य क्तस्यैव परिग्रहे ॥ आकांक्षितविधानेनाप्यतिव्याप्तिः अभिहितस्वार्थविशेषानुपादाने
न तदाकांक्षा समस्तत्वात् । अस्मिन्तु क्तस्य स्वार्थ एव नपुंसके भावे क्तः इत्यर्थस्योपात्ततया त्रार्थाकांक्षा कालत्रयेपि विधानाद्यनतत्त्वग्रहणे ॥ अत एव
विषयेप्परत्वात् हसितं जल्पितं बाधकस्तेषां प्रतिषेधात् विषयत्वसिद्ध्यपि स्मातृ कृतः नचैवं भावे वाकर्मके म्यासस्सेह्यसं त्रिविधानात् ल्वान्तस्य कर्मकर्मणो
पपस्मादित्याख्यं गतेति तदश्वानमित्यादिदर्शने ह्यापत्तेः नचैवं कर्मणि न योगे न लोके तिपद्धनिषेधाद्वितीया स्यात् ततश्च ग्राममंगत देवदत्तेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ र॰ कृ॰
६०
५८
60

हसितं छात्रमपि स्यादिप्रसज्येतेति वाच्यं नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात् न च शेषविवक्षायां षष्ठी स्यात् प्रसारस्मात् तत्र सकारशति वाच्यं
तस्मा एणपाञ्चत्वत्रशेषविवक्षायाः एवाभ्युपगमात् कथं तर्हि द्वितीयापि दृश्यते धान्यं तद्वस्त्रामनेकदुर्गविषममिति पर्येति न साः केचिन्मतं पारिक्कू पुंः।
तद्भित्तिः। छात्रस्य हसितमिति नटस्य भुक्तमित्यादौ कर्त्तरि तृतीयाप्रसंगेन पुंसके भावे इति षष्ठ्युपसंख्यानाद्योगात् छात्रस्य कर्त्तृत्वाप्रसंगे षष्ठीत्यर्थाना
र्थं वचनमिति केचित् [illegible] नहि कर्मणः षष्ठीविधानार्थं तद्वचनमिति भाष्ये कैयटाभ्यां लभ्यते भाष्ये कर्मणि षष्ठ्युदाहरणाद् नवभजेः सकर्म
कयानन्यमते नटस्य भुक्तमिति भाष्योदाहरणमनुपपन्नं ओदनस्य भुक्तं नटेनेत्येवोदाहृत्य पुंक्तत्वात् उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् तस्यापा
ण्यादित्यादिग्रंथस्य कथं तर्हि द्वितीयापि पीतोदकं थस्य च परस्परं विरोधश्चेत्सा तावत् कैयटादयस्तु भृशं संजातविरोधमाधेनं तपोरवैसत्वं क्त
वत्सा प्रद्वयस्यापि ग्रहणमिति स्थितेसकर्मकेभ्यः कर्मणि क्तस्य क्तवत्त्वर्थो भवति। अकर्मकेभ्यो भावे इति भवत्यामवर्थकार्थविधायकत्वं लभ्यते तत्र
त्वयं विशेषः आकांक्षावशाद्योग्यतया वाचभूतार्थक्तविषयेऽभयविधायकत्वमेतत् क्तप्रत्ययविषये तु व्यवस्थापात्रविधायकत्वं च लभ्यते। तुमति
ग्रिहभावार्थेन नेराकां स्यादिति प्राकृः एतद्दणोरभ्ययने हसितमिति स्त्रैकैपटे स्यं ह तस्मात् फलोऽकर्मकाद्भवतीति यदंकृतं भितिप्रयोगस्व
नास्तीति षष्ठी द्वितीयाविषयको विचारो निर्मूल एव। वृत्तौ तु क्तस्य वर्त्तमाने इत्यत्र नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी वाच्येति वार्त्तिकं तदुदाहरणाय
भाष्यवात्प्रमाता न वनटस्य भुक्तमिति भाष्याऽनुपपत्तिः भुजेरविवक्षितकर्मतया कर्मत्वाभाव्यानुपपत्तेर्भावादिति दिक् कर्मणि च येन
पेन कर्मणा कर्त्तृभूतेन नेत्यर्थः पयस्त्रोदः पानाक्तपाप यया कर्मत्वेपि स्त्रीनापेक्षया कर्तृत्वाकारित्ततीया कर्त्तुरिति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ क
र्मणीति नियमात् न दाह येन स्पृश्यमानस्येति ल्युट्स्यादिति नपुंसके भावे इति निरोषः नित्येति उपपदसमासोऽहिनिमः गुरोः स्नापनमिति उपप
समासः सर्वत्र सुखमुदाहरणेषु नेति बोध्यं किंतु कर्मणि इति अर्थपदानीति भावः कर्मणि किं तूलिकायास्त्वच्छ्यानं सुखं स्पर्शादिति दिक् अग्निकुड़स्यो
पस्थानं सुखं शरीरस्य हत्तो किं पुत्रस्य पारिध्वजनं सुखमानंतादीति सुखं [illegible] कण्टकानां मर्द्दनं दुःखं करणाधि येन नाप्राप्तिस्याद्येन घञोपवादेऽयं ६०

५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अजपोस्त्री प्रत्ययांश्च परत्वाद्बाधते अजप्प्रत्ययां स्त्रीत्वलनाश्ता साधुक्तेः सर्वत्रेह आकर इति पचाद्यागादि इत्नानासुमनि स्थानमित्यर्थः गोचरो
देशइति। विषयवाच्य एव उपादानगोचरं ज्ञानमिति यथा संचरं तेऽनेनेति सपत्नत्वात्साधुक्त्वादिति तऽ एतेन वृत्तिकाराद्दीनांसंचरं तो
न्निपरस्मे पदपाठः प्रत्युक्तः अप्रजायमाय अवहारेति वृत्तिकृता धाराबाधशाखो लब्धेव शास्त्रप्रवन्ध्र वृक्षस्यानुक्तसमुदायार्थत्वादवहार
शब्दः साधुरित्युक्तं तत्र चैतद्रूपेणाजाभावः उदकोऽनुद्हलश्चेति घञ्प्रसिद्धेरुदकं चति निषेधाभावात् उदकोदंचन इति उदके उपपदे त्र्यंचतेः
करणेल्युट् घः कुतोन प्रत्युदाहृतं यदि पदे रूपेऽस्वरवाविशेषाभावात् घोहृस्यात् ह्रस्वरूपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तता घञ्भावादिस्व
तथेति तस्मादनुदक इति निषेधबलाद्धेनेति भावः जालमानायः आऽनायते करणे घञ् निपात्यते वै परीतमुत्तानांशकी व्याख्याना
भिन्नकारणमिति स्वनश्च जोरति कुलाद्धेः कश्चिदवयवोनास्तीवेदानुपयुक्तमिति भावः एनइति आख्यानादूपः श्यात्मम र्थः इषुः सुषु
रह्यविशेषेण तोत्रप्रतिपयोगपत्ताविशेषात्सूत्रार्थ इत्यनुरोधविशेषणम... अर्थ इत्यत्र विशेषणार्थविशेषणार्थश्च विलसुनद्राधेनिमिमी
लयानिति। मीनाति मिनोति दीङ्लस्य पिच विभाषालीयते अंपापास्ममात विधिविधते। नियमइत्यादि। एरचू। उपसर्गात् तत्र। लभेश्च वा सिद्ध
नियमार्थमिदं। उपसर्गादिति तत्र घञोश्च नुम् न तु उपसर्गादेव सर्वधः स्वतीइति। सूः पुजायां। प्रतिरति कमणे वेताभ्यां। निष्पाबमिति
कुसवदिति प्राप्तं निषिध्यते अपिबानमिति। इह भावकर्मणोर्याशिति प्राप्तेणः कर्तृकर्मणोश्च इति वृत्तिकारहरदत्तमाधवादिभिः सर्वैः कर्तृक
मणोर्भूकृञोर्यथासंख्यं स्वीकृतं तद्यथासंख्यमनुदेश इति सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रकृतपत्राहारपथासंख्येने व्यतइति भवतेरकर्म
रोते कत्वात्कर्तर्येवोपपदे कर्मण्युपपदे इति केचित्। प्राप्त्यर्थस्यात भावितथापि अर्थस्य गाम भवतेः अकर्मकत्वे भूपापपदत्वं नानुपपन्नमित्यपरे। आ यो
तोऽस्यवधानेनेति। अत्रचवत्वात्तः स्विलत्वंलिंगं तद्विमुमर्थं ईषदादीनामव्यवहितप्रयोगे सर्वथा स्यात् अनव्ययसमिति निषेधात्। अतएव कर्तृकर्मणो
३ रभिधेययोरित्यर्थापि नाशांकनीयः। नदाह प्रयोगेति एवं चतद्योरुपपदत्वेपितिलमेवमानेऽपि नित्यः कंभयगाभावात् कर्तर्युदाहरति। अनाढ्येनेति।
१४ कदुहतणाइत्यनयासुदुर्विशिष्टस्यखिदंतत्वेनैततः पूर्वस्यकृलम्बुद्धहादाविवम्भः संभवात्खिलत्वंन लिंगमितिचेत्सत्यं आद्यं
१उ पूर्वं कष्टं सुकराणीत्यादिप्रयोगादर्शनेनानभिधानमेवात्र खलाजादेरपचतिप्रत्ययादेरसाधुतापत्तेः तेप्राग्धातोरिति

कंन्यास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३ मनोरमायामप्येवं । पत्तु कौस्तुभे संज्ञानियमे स्वाद्येन भूयत इति व्युत्तिग्रंथं समर्थ्यते तत्रे त्य कं ता तन्न । पच तिप्रपुच्चैन्नः पचतीत्यादेरपि लोके साधुताप ३
सि॰र॰कृ॰ त्तेः । न चेष्टापत्तिः । पक्षद्वयेपि त्वपाग्धातोरित्यादेः पुसारव्यातत्वेन स्वाद्येनेत्यादेरसाधुत्वात् । अत्रेदमवधेयं । लोके उपसर्गमात्रस्य धातोः प्राक् ३
९१ ३ नियतत्वं न तु वेदे । स्तु दुरोस्तु भाष्यप्रामाण्यात् स्वलंते व्यवहितप्रयोगए वेष्टः । तद्भिन्नगतिसंज्ञकाविः शब्दादीनां व्यवहितादिप्रयोगः स्यादेव । स
कर्मण्युपपदे तु अनाद्यआद्योऽः स्वेन भूयत इति भाव्यतस्तन्त्वर्थः । पत्तु प्राचा अप्युदाहृतेन भूयत इति विगृहीत तन्न भूर्धविज्ञेष्यक स्वाद्यन्ताद्येन संबं ज्ञानियमे
धा योगात् प्राग्धातोरिति नियमात् स्थानस्थाभावेन दुःसमासानुपपत्तेः स्वाद्यंभवमित्युदाहरणेन तु खिल्करणाद्वाद्योदाहरणप्रामाण्यादसुदुरोर्नि निति परस्य हृण
षपते प्राग्धातोरितिवा स्यतु इति बोध्यं । पत्तु उदाहरणेन तु न किंचिद्बाधकमित्याह स्वभूयत इति कृत्तिकृता स्वाद्येनभूयत इत्युक्तं तन्नेति हरदत्तः । प्रत्याख्यानप
आतो युच् ईषदादयान्तु वर्तते । न तु कर्तृकर्मणोरिति न चैवोदाहरति । ईषत्पान इति दुष्पान इति इदुपधस्य चेति षः । सुपानः साम भवता ईषद्वाना गो रभाष्यादिति
भवता क्विच्चेति पत्तु प्राचा क्विन् नु कृतो वेति पाठित्वा क्विन्नु कृत्वात् स्यादिति व्याख्यायक दुक्तिः क्विवाबाधामाभूदितु क्त तदाकारविरोधादशुद्ध वक्रा दि । कृ ३
तेन क्विविदीर्घ इत्यत्र विशेषणार्थ इति कृत्विकृता वकारानुबंधकत्वेन क्विनो गावृत्तिसिद्धत्वान्ने तिन व्याख्याता त्रि तु नु तत्र क्विन्न क्विवोः सामान्यग्र
हणार्थतापि न । वकारस्य प्रयोजनं अनुबंधविशिष्टरूपानुच्चारणेन तदनुबंधकपरिभाषायाउक्तिसंभवात् सामान्यविहितः क्तः पुनर्विधीयते ।
क्विवामावाधीति । भूरिति न तु परत्वात् क्त इति शत्रेन बेध इह न्यायः सत्संवंतितत्वा दावावत्यपकलात्पले विशेषाभावाच्येति तु वेत्सत्त्वपितमेहि त
क्विते । पूर्वसूत्राद् नुदासोपदेशादस्तनु वृत्त समर्थत्वाभाव इष्ट अनिटामिति अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः प्राप्तः पृतिरित्यादि पमउपरमेद्वनुपा
वने । रमक्रीडायां तनु विस्तारे मनः क्विवि षणुदाने । तानादिकोयं गृह्यते तदाह मनोतेरिति । मनितेति न क्विविदीर्घ इति निषेधः अथवतु यपार
स्यानिमत्ताण्याह अपलंबतल्वोरिति छेदसिभावलक्षणइति निवृत्ते सजार्थमिति अलमुक्ता अलंभोजनेनेति रूपद्वयस्य वासरूपविधिनाति
द्वत्वादिति भावः नवक्त्वालघुत्व तुमुन्नलर्थेति सरूपविधिर्नेति प्रतिषेधात्कथं ल्युडिति वाच्यं क्त्वाल्युडादयो पदापवादः नोल्वदाव्यवाधर्म्यमिति सवाधनेर
प्र तितदर्थः कृतेनु त्वापत्वादयस्त्वल्युटोऽपवादइति देषस्यात् न वक्तृत्वग्रहणेन स्वाधिकारादर्थ्ववासरूपविधिः ज्ञापिक इति ज्ञापित इति वाच्यम्
अपोत्सर्गिकप्रवृत्तेः सिद्धे अनित्यल्पलेडष्टे नाध्यवस्यति तिसिद्धांतात् अप्रलेद लेति भावे क्तो तु पर्यग्रहणेनाकयकृतोभाव इति ज्ञापितत्वात्
अपात्तं संपदानं कंदानमिषिद्धमित्यर्थः उदीचामाङः मङःकृतात्तस्यायनिर्देशानानुबंधकृतमनेजुन्नमिति ज्ञापयति एतद्याञ्जुबंधानामनेकात्

९१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पक्षे प्रस्थानंतरे तु क्त्वा प्रकृत्यायोगात् तेन घुसंज्ञायां सामान्यप्रतिषेधो दैपो विधिर्नास्ति पूर्वापरप्रावराधर्याद्योगः अप्राप्येति दक्षिणादेशस्थानां हि
गंगामप्राप्य विंध्यः गंगाप्राप्तिरहितदेशस्थ इति यावत् इह विंध्यास्तरागंगेति गम्यते अतिक्रम्येति पुरोवर्तिपर्वतप्रदेशेन योगोत्र परन्तु याग
म्यते अवरोनाम पुरोवा पुरोवर्तिपर्वतप्रदेशः नत्राधेन दीकर्मका प्राप्ताश्रयः पर्वत इति पर्वतविशेष्यको बोधः द्वितीये तु पर्वतकर्मकातिक्रमणा
श्रयानदीविशेष्यक इति विवेकः ल्यबंतार्थेन सह पर्वतादेरन्वयाश्रयाभावः संसर्गविधया भासते तेन प्रकारतया इह विंध्यं न विंध्यं प्राप्य स्त्वा प्रत्यय
स्य भावमात्रवाचकत्वे पि द्वितीयक्रियायाः पूर्वकालत्वस्य वाच्याभावाद लत्वन्नोरिति पूर्वापरयोगो नावगम्यते उदीचां मितित्तु पूर्वकालत्वाभावादि
ति विवेकः इत्थं चाधिकारलभ्यं धातुसंबंधस्य सेतन्मध्यमसूत्र एव संबंधनीयं नत्वाद्यंतयोरिस्तद्वधेयं कथं विलंबंधनीयमित्याह हेतु अपूर्वकालार्थे
तिरिक्त्वा इति बोध्यमिति न्यायः समानकर्तृक समानत्राघृ एकेवाची शक्तिः शक्तिमतो श्चाभेद विवक्षायां क्रिययोरेककर्तृकत्वं इह धातुसंबंधस्तम्भि
कारे पि लक्ष्मणया धात्वर्थक्रिययोरेव समानकर्तृकत्वं संभवतीत्याशयेन व्याचष्टे धात्वर्थयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी सप्तमी वा पूर्वः कालो यस्य धात्वर्थ
स्य तस्मिन्नित्यर्थः विद्यमानाद्धितवाच्यतासंबंधेनेत्यर्थः क्वासादिति स्वभावो प्रत्ययकृतो भाव इति वचनात् न चात्र तु मर्थे सेऽसे सत्रे तुमर्थग्रहणेन ह्यापि
तं न यथा कर्तरि कृदिति कृतावाचित्वमत्र कर्तरि प्रसक्तो तुमर्थे तु मुक्त एवं च तुमर्थः सामर्थ्यात् कर्तृभिन्न इति फलितं सच करणादौ कार्याभाव एव अनिर्दि
ष्टार्थ इति न्यायात् अत्र न्यायः असोमा बोधया राधिवने ह प्रसिद्धव स्याप्रक्लः किं तु साधोव स्यः सच धातुनैवलभ्यः क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया वाक्रियान्त
रं प्रति विशेषणं धातुसंबंधाधिकारात् क्रियासंबंधश्चेह सामानाधिकरण्यमुत्तरकालत्वं च तत्र संसर्गविशेषेनान्वयः क्वाह क्व स्नात्वा मुक्तार इत्यादौ
अत्रेदं च रूपं सच धातुनेव लब्धस्तस्मादिनाक्त्वो ऽनर्थकैवेत्यभिमतं माहो स्विद्धात्वर्थेनार्थेनानार्थे वा नित्ति नाद्यः क्त्वा यंतस्यानर्थकत्वेष्पाप्तिप्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कत्वाभावेस्वार्थभावादपदत्वापत्तेः वैचेणभूयत्नेदत्वा सौभावलकारोप्यनर्थकत्वापत्तेश्च बहुकत्ववकः पावकाविस्वार्थबुद्धेदायतेश्च नद्वितीयः क्त्वाप्र
कृत्यार्थभूताक्रियावेत्यसमासंबद्धत्वापत्तेः क्त्वार्थभूतक्रियावेत्वाधेववत्कुंयुक्तत्वात् नचववक्तृतो धात्वर्थएवक्रियेत्यभिधायेणतयोक्तमितिवाच्यं
योक्तताभावाद्धातुसंबंधाधिकारादतिवाक्यशेषवैयर्थ्यापत्तेश्च नक्कतक्त्वाप्रत्ययस्यार्थत्वेपि धातुसंबंधाधिकारस्यनानुपपत्तिः धात्वर्थसंबं
धयोगमानासीत्वाधतुरोधेनविवक्षितत्वात् नमत्रदद्वर्शविनापिपत्यपन्यायात्विसादेविजातीयकर्त्रर्थकप्रत्ययेनसहधातोरपिधात्वर्थसंबंधापत्तेश्च
तस्मादमलप्याप्यसत्तावस्थापन्नापूर्वकालाक्रियाक्त्वादिवाच्यैवेतिस्थितं समानकर्तृकयोरितिसूत्रेवांच्छेनक्रिययोरेकाधिकरणवृत्तित्वंदर्शितं
धात्वुपात्तव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वात्तथापर्यवसानात्ति निर्द्धारणविभक्त्याचयोग्यत्वंस्फुटीकृतं अन्यथाहिसमानेकर्तरीत्येववदूयात् निर्द्धारणाक्रि
क्रियवद्धादेवचपूर्वकालइत्यस्यबहुव्रीहित्वंनिश्चितं निर्द्धारणस्यसजातीयविषयतानियमस्यक्रियात्वलाभात्क्रियापरपर्यायोव्यापारएवान्यपदार्थः
अतएवतत्रविधमानादितिव्याख्यातं एवंचकर्मधारयमाश्रित्यपूर्वकालेवाच्येक्त्वाभवतीतिकेषांचिन्मतमयुक्तमेव किंचपूर्वकालेनवाच्यः नद्वितीय
कवोधापत्तेः नचेष्टापत्तिः क्रियाद्याधान्यविरहेणाभ्यत्पेहिक्ताभावापत्तेः नचगुणीभूतक्रियामाश्रित्यतदितिवाच्यं पावकादावतिव्रसंगात्त्वाङ
तत्रकालस्यधत्ययवाच्यत्वेपिवर्तमानेलडित्यादावेवधातुंभतिप्रकारतयोरोपगोतद्विशेषकत्वाधापादानस्यायुक्तत्वात् एतेनक्रियाधानस्याभा
वेनव्याभासत्वक्त्वाभावापत्तेरितिपरास्तं नचोपसर्जनतयाकालोपिनवाच्यइतिवाच्यं पूर्वकालइत्यत्रतत्पुरुषसंविज्ञानबहुव्रीहिरेवाधमानाभावात्
भावविरोधाच्च तथाहि इहक्त्वात्रभवति पूर्वंभुंक्ते पश्चाद्व्रजतीति सत्रापिनोक्त्वात्रभवतीतिभाव्यं केप्यटश्चपूर्वकालेधातोःक्त्वाविधीयतेन
तुविषयस्तिमारक्तुतः नचैवंपूर्वंभुक्त्वानव्रजतीतिनस्यादितिवाच्यं क्रियापौर्वकाल्येपूर्वंक्त्वारादहरणेऽक्त्वार्थानामभिनिन्यायेनक्त्वानभव
तीत्युक्तमितिनुकर्तृपौर्वकाल्यंविवक्षितमित्यत्राद्विरूचेणक्त्वाप्रत्ययस्यस्युकरत्वात् पूर्वंहुत्वोभुक्त्वाऽन्येप्योभोक्तव्यस्तनःपश्चादन्येभो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भो॰ क्त्वा प्रस्नातः पश्चाद्भुङ्क्ते स्नात्वा भोक्तुं व्रजति तृप्यति स्नेवं कर्तृ पौर्वकाल्यं बोध्यं इह वा स्नात्वा भोक्तुमिति स्नात्वाभि॰ क्रामो भोक्तुमिति न भवति यस्तत्वास्ते का
न दा भुङ्क्ते स्नात्वा स्मृत्वा न भवत्यनभिधानात् किं तर्हि भुङ्क्ते व्रज्याभिरता भुङ्क्ते इति केचित् ॥ व्यत्यासः कर्तृत्व यस्य कर्तृवाक्यं तं लंबा नवासं ॥ इत्येनन जीवेनाम्य
नाघ्र विश्यना स्मृत्वा पेयाकरवाणी स्नादौ केवलं स्नानमभिधानेऽनभिहिते कर्तरि तन्नीयानापन्नः स्वसंबोदनं भुङ्क्ते स्नादाबोदनाभित्राश्रयकविक्लिन्न
तुल्यकर्तृक पूर्वकाल प्रविक्रियाकर्तृक कर्तृकैक देवदत्तादि भिन्नाश्रयिकाव र्तमानाव्रजिक्रियेति बोधः पूर्वकालं तं प्रकारं ततः कालं तना तु संसर्गए बासमा
न कर्तृकयोरिति किं भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति पूर्वकाले किं व्रजति च जल्पति च हसति मिति ननु श्रमीषां ब्राह्मणानां पूर्वश्चानीयते वित्तुक्ते सर्वापे
क्षया सर्वश्चानीयते न मध्यमस्य पेक्षया पिवकुक्रियासमुदाये मध्यमक्रियावा वकाप्त्रयोनस्या तद्भेवं श्रयत्वात तबाध्यक्रियाया ब्राह्मणानां प्रति
तानां तो प्रत्यायाः क्रियाः सर्वा एव दिशो फलं न तु ताः परस्परं संबध्नंति प्रधानसंनिधौ प्रधानाजादीनामिव परस्परसंगाभिभावाभावात् ॥ उक्तं च गु
णानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात् स्यादिति ॥ ननु एवामिधतः प्रयोगक्रमः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा व्रजति इत्येवं क्वचित्
ति एकाचः कृत्पदे इडागमे कृते मृडमृद मृडस्सुखने मृद क्षोदे गुध परिवेष्टने गुधरोषे च कुश निष्कर्षे क्लिश विबाधने क्लिश हिंसायाम्
दः वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे क्लिशृति प्रशस्य शेजनिषः गुदिलेति पञ्जादित्वात् संप्रसारणं उषित्वेति वसति क्रुधोरिट पञ्जादित्वादुषित्वा ग्रहि
वसी तिषः गृहीत्वेति ग्रहिज्येति संप्रसारणं ग्रहोऽलिटीति दीर्घः इकः नोपधात्थफान्ता दिति ॥ ग्रहणसमर्थम् अतो यत्र अपरोक्ष संप
ये कौपि लेति कृथ पूतीभावे रेफित्वेति रिफ कत्थनयुद्धनिंदाहनेषु नवेहरलोपधात् लोपधादिति किलनिषेधः श्रीकोः नोपधग्रहणसामर्थ्यात् न वचित्वेति
वं च प्रलंभने लुच्चित्वेति लुञ्च अपनयने रतित्वेति ऋत निःशेषोपायार्थः नस्मादेव धातुकोपवर्भिनेःदेवापिरविकल्पनान्तरभावेऽनेन किल विकल्पः ॥ तृषि
त्वा कार्ष्य ग्रहणं पूजार्थं नोपधान्तादेः स्त नोदेति वर्त्तत उदितो वेति विकल्पे प्राप्ते ॥ अविदिता ॥ इत्युक्ते विलेति न क्लमोऽस्ति किलनिषेधात्रलो
पोन गम्यग्रहणाद्युतनानां वेः पूजायाम लोपनिषेधसत्तु कृते न ततो लोपश्चानुपसर्गाभावात् जत्वपि स्वे श्री जत्वस्मादेव कुरतिनिषेधे प्राप्तेऽस्यारूदित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·कु
६२
63

क्त्विकत्वे प्राप्ते वचनं स्त्रीत्वेति गुदितो नीतो भावे अनजसनत्वेनेत्यलं जगध्वेति एकावरानिनेट् सघस्नाथोरिति घत्वे सरोऽग्नोरिति पाणिनिको घलोपः समासेनञ्पू
र्वे ञ्नञ्नञ्समर्थे दूर्धमनुप्राप्तस्य निपात्याख्याति। अवयपूर्वपदइति प्रकृत्वेति ल्यपः स्थानिवद्भावात् कृत्वेह स्वस्यपिति कृति तुक् प्रशाद्धः कार्यकृत
प्यातं ३ कर्षयोनयन्त्र कालेनेति संगति समस्ते लितत्वसंपत्यर्थं नल्यपि ल्यपि लघुपूर्वादिति या दोषविशेषणार्थम्। पित्त्वं तु गर्थं स्थानिवद्भावेनैकिलाकुरु
निषेधः अकृत्वेति नञ् तिसमनेत्वस्युरुषः परमकृत्वेति कर्तृकरणे कृतेति सुपसुपेति समासः कृत्वातुकोः कोत्सिवादिति एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपनिषेधः
तस्मादिवद्भावादेतेसिवदितिपदविति सिकारस्य पदादित्वाभावात्स्मात्सर्वधातुरिति निषेधाभावात्सत्वं स्यात् एकादेशस्यादिवद्भावेकारणाभावानादिलः
स्तोवरहासोनभवति नन्वेह पूर्वस्मादिविधौ स्थानिवद्भावेन निर्वाहः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेः प्रासंगिकं षत्वं व्याख्याय प्रासंगिकमुदाहरति अधीत्येति
अपवादृरंगपरिभाषया सिद्धवत्किमनेनेति वाच्यं नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति परिभाषाज्ञापनार्थत्वात् तेनाक्षद्यूरितिसिद्धौ तिरन्तादुक्
प्रागस्येति अन्तरंगानपीति परिभाषया ल्यवादेशो अज्ञादिविधिः तस्त्वाभावादनुनासिकस्याक्रिभलोरिति दीर्घाभावे मस्य लोपे तु गागमः प्रा
न्तेति उपसर्गादसमासेपीति णः निधायेति दधातेर्हिः प्रदायेति दो दद्घोरिति न प्रत्वम् जनसनेत्यात्वं न प्रत्यायः घतिस्यतीत्वं न प्रक्रम्य क्रम
श्चकुमीतिदीर्घो न आपृच्छ्य प्रदीव्य खुरिति भूते न ऊ भाव क्रूप दीव्य प्रवसेतादावेव बाध्यः न ल्यपि प्रपायेति पिपीपयस्येत्यनुपीड पानस्य
देवादिकस्यरूपं एवं प्रज्ञाप्य प्रवाय्ये त्यत्र ज्ञा छोरन्यतरस्यामपीत्वमपि भवतीति बोध्यं ल्यपि लघुलघुः पूर्वोपसर्गात्कारादेवं जनसनत्वं स्यात्स्यतेरित्यर्थः
विगणय्येति गणसंख्याने चुरादावदन्तः णाव्रत्नो लोपः णेरनिटीति लोपं बाधित्वाणेरयादेशः स्यादेनन्तु लोकृतस्यपूर्वस्मादिविधौ स्थानिवद्भावात्
घु पूर्वात्सकारान्तरत्वं नास्ति स्तुत्वस्यानुगमयणेत्या देशमित्यपवरितार्थत्वात् न वपंचमीसमासपक्षः प्रत्याख्यातः अपीपयन्नेवामिदिनामाधिकइति
तेदीर्घोदाहरणानांकौस्कृ पपनोरयपारयथासाधितवादित्तिवाच्यं पद्वन्द्वेदितसत्वे पूर्वत्रादेशाप्रत्यावेको कुक्भादध्वउन एवकं पंचमीसमासपक्ष
सस्यापितत्वात् अत्र प्रसः पंचमीसमासस्यानित्यत्वात्प्रकृतेन स्थानिवद्भावइति अनित्यत्वं च निर्णायाते दीर्घे तेनेन हाप्यते मद्धिनाप्त

६३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यादृश्यर्थं णिजंतादपि क्त्वा प्राप्त्या असंभवात् न च समानीवंते तिरूपेः संक्रिवे ऽट्वात् पस्यविभाषेतीतो न सेधात् ल्यपं ते पुनि णेन क्त्वा संभव
मेवेति वाच्यं दर्शितदिदं स्मेतत्सिद्धये पस्यविभाषेत्यत्रैकाज्ग्रहणमनुवृत्ताम्युपेगमात् ल्यपं तेन तद्ग्रहणे तः तेन संहृष्य पितुः पश्युः संहृत्य इति रूपद्वयं साधु
वादांतशांतेति सूत्रे पक्षेऽनुनासिकस्य इति निपातनान्नादि ति यो सं तस्मादि दि सत्स्येव निष्ठायां ज्योणनर्तनः प्रागिति कालाव धारणार्थं मिटं ग्रहणं अन्यथा हारित
कारित मित्यादौ णिलोपे एकाच उपदेश इति नेडिति षेधो दुर्वारः यदि च पूर्वस्मात् विप्रतिषेधास्थानिवत्वं नाभिमतं हि णिनाया वधानात्रिषेधप्रासमानदृति
सिद्धौ समनर्थकं समन्त्रदनित्यानां ह्रापयतीति एतच्च केयट हरदत्ताभ्यां चत्वेकाज्ग्रहसमिति सूत्रे ऽभिनेरं तदस्यात्र चेष्टतिपादितं माधवस्तु प्रत्रे निदयप्रस
नमप्यतिभाष्यो दाहरणं तदभावमाहेत्याक्तोनावत् प्रणमय्येति नमेणीमि तोकस्य प्रवेभिदय्येति भिदे यङि णिचि अञ्लोपे यस्य हल इति यलोपः
न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलोपे तन्निषेधात् न तु कस्मात्लोपयल्लोपा नामाभीयत्वेनासि द्धत्वात्लोपपूर्वीत्यसत्त्वात् णिः कथमिति चेत्र समानाश्रयत्वाभा
वात् क्त्वाद्यपेक्षो णो ल्यपि लोपस्यादेशाद्ग्रहश्चेति पङ्क्तानात्लापुप्प्रत्यागुणलोपव्यवेऽधेत्येव रूपं विभाषाचायः लिङादेशात्स्यलापूर्ति रूपं ल्यप्यति के पि निवेहतस्यग्र
णमित्यादि आप्नोतेरिति प्राप्येति आपादेशाधीवेति लोपः एतेन प्रमिमिवा पदेवः स्वत्तुपास्यतदित्यपास्यात् अवाप्य अवापप्यस्यर्थात् कथमिति
पूर्वस्यापः पश्चात्सार्धं हासमकालं निमीलनमिति व्यादाननिमीलनयोः पूर्वकालत्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययाभावे कृतोत्स्य विति प्रश्नः समादधाति
आदनेति एतेन नियामः सर्वस्याप्यति हृति। ह्रात्वानीत्वतीत्याद्यविभाष्यत्वातमिति नया: श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यत इत्यत्राप्यि तस्य तथात्व
पं आभीक्ष्ण्ये द्वाच्येदत्यनेन णमुलादीनस्य पदस्येति भावः पाय्यं पायमिति आतो युक् आतोयुक् णिच्कृतोरिति युक् इहावानरपदस्तेपि समुत्प
स्यापेकपधमस्तीति द्विरुक्ते प्रक्रियायां वितिपादितं तत एव बोध्यं तत्फलं त्वत्र ग्रह इति भावः ल्यपनस्यापीति प्राप्तावनुल्यपनस्य प्रागन्तेऽस्मिन्समुल्लोनाहीति
रित्युक्तं नन्वनुमिति त्रयमिति मिति मिति चतनस्य तादृश्यत्वाभावात् न यदि पवेति वाक्ये त्रिशेषः नाकांक्षतेवेदिति इहात्मनेपदं मनोरमायां प्रामादिकं एतेन
पवाद्यं तेन तनस्मासमासः सूत्रदति सूवितमितिभावः कालमुत्लो नेति नवानं तरस्याणमुल्लो निषेधोयमस्तन क्त्वाप्रत्ययस्येति वाच्यं पूर्वकालेयत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शि॰ र॰ कृ॰
६५
65

तन्नेति प्रत्युक्तं तत एव व्याख्येति भावः । न्याय्यात् विभाषाग्रेऽनुवर्त्तनात् ॥ अग्रादिषु विभाषेयमिति भावः । समानादि सूत्रेण क्त्वाप्रा
प्तेः । शुभ्र अग्रादिषु प्राप्त विभाषा कृतो नेति वाच्यं क्रियापौर्वकाल्यस्याग्रादिषु पदेष्वर्थत्वात् । एवं सति समानकर्तृकयोरिति
केऽपि क्रियापौर्वकाल्ये क्त्वा स्यादिति वाच्यं तत्र प्राप्त विभाषाऽयं कोऽत्र पाक्षिके नाप्राप्त विभाषा ॥ अग्रादिस्तत्र समानकर्तृ पौर्वकाल्ये
व्यतिनार्थत्वात् आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेतीदमपि क्रियापौर्वकाल्य एव प्रवर्तते तत्र पक्षे क्त्वा स्याद् इत्यपि केऽप्यदृष्टं तत्राग्रशब्दोऽग्रशब्दविशेषणं नास्ति भवाग्रे भुक्त्वे
त्यादेः न तथा प्रथम पूर्वं स्नात्वा भुक्त्वा काले वा भवेदित्यादौ नेति केऽप्याहुः । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं तेन विभक्तेर्न लुक् ॥ अग्रादामीयं सूक्तिः
निवृत् ॥ अग्रे भोजमिति ॥ अत्रामेवाव्ययेनेत्युपपदसमासे नित्यात्मकेन समासविरहाद्विभक्तेर्न लुक् एवमग्रे भुक्त्वेत्यादावपि ॥ अग्रे भोजं भोजं व्रजति ॥ स
भुक्त्वा ततो व्रजति ॥ अग्रे भोजं व्रजति भुक्त्वा समानकर्तृ पौर्वकाल्यमिदं यदि त्वग्रे प्रभृतिभिर्व्रजनादिक्रियापेक्षं भुजादेः पूर्वकालत्वमुच्यते तदा क्त्वाण
मुलौ न भवत एव नाप्युपपदसमासः पूर्वकालत्वस्याग्रे प्रभृतिरेव निश्चितत्वादित्युक्तमेव पक्षद्वये विभाषाग्रहणं क्त्वाणमुलोरभावपक्षद्वयस्यार्थः अ
भीक्ष्ण्येन द्वावपि न भवेतामिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ अनेनाप्राप्त विभाषात्वं स्पष्टीकृतं ॥ अग्रे भोजं भोजमिति नन्विह क्रियापौर्वकाल्यं विवक्षितं
समानकर्तृ पौर्वकाल्ये नाद्यः उक्तार्थानामिति न्यायेन क्त्वाणमुलोरप्रसक्तेः न द्वितीयः विकल्पस्य दुर्वारत्वात् न चाभपदत्राभीक्ष्ण्यसूत्रप्रवर्त्तनमिति
वाच्यं केऽपदविरोधापत्तिरित्येव तु क्तत्वा क्ते नि विगमेन तत् स्वादुमि स्वादर्थेष्विति इत्यतिकारादीनां व्याख्यानादिहार्थग्रहणं मांसत्वमिति उदन्तस्वादुशा
ब्दोपलक्षितस्वादर्थानामित्यर्थः स्यादेतत् स्वपुरे वानुवर्त्तितां मास्थिग्रहणमस्तु ॥ अस्वादं वदितिमुमासात ताम्रिति किं तन्निपातनेनेति चेत् अस्वादी
स्वादीकृत्य यवागूं भुंक्ते स्वादुङ्कारं भुंक्ते इत्यत्र वीतो गुणवचनादिति ङीषः प्रसंगात् तत्र स्वादुङ्कारमिति प्रमज्येतेति नायमाः तद्विवंभ श्रुतिं भवा

६५

नाऽङ्‌ इमम् इत्यादाविव कृत्वोऽर्थं सुप् च हृन्निरितिसिद्धान्तात्स्वादीमितिसिद्धान्तोऽधारणासंगतेः किं चानन्यस्येति प्रतिषेधान्तर्भूतेषु न स्यात्।
अन्यथा स्वाडुंकारमित्यत्र यो वेति दीर्घः स्यात् संपन्नादेहधुवास्य आवितीत्वं स्यात् पघपित्वमुत्त्वनियोगेन मांतत्वनिपातनादिं इसिध्यति तथा
पुत्रार्थमुदग्रहणं स्पष्टार्थमिहैव कृतमिति ज्ञेयं तस्मान्मांतनिपातनमावश्यकं तत्र ध्यानजंतत्वान्नेत्वदीर्घो न वाऽऽस्य निपातनं च भावप्र
त्ययमात्रविषयकमिति स्वाडुंकृत्वेत्यपि सिद्धं न तु स्वाडुंकारं यवागूं भुंक्ते चैत्रः स्वाडुंकारं यवागूर्भुज्यते चैत्रेणेत्यादौ णमुलादिभिर्भावार्थकैः
कर्तृकर्मणोरनभिहितत्वेन तृतीयादितो येऽप्युक्तं इति वक्तव्यं प्रधानभुजिक्रियानिरूपितकर्तृकर्मत्वस्याभिधाने गुणक्रियानिरूपितस्य
रूपाभिधानस्यापि जातेऽपायत्वात् उक्तं च प्राधान्येतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरुदाहृता इति। एतच्च का
रकेविशेषेण प्रतिपादितमिति दिक् अन्यथेत्यंकारवत् वं कुत्सितं पुंवम्यन्तस्य कृत्वं तत्र स्पष्टपमातनयाविपरिणामो बोध्य इति भावः अर्थत्वादिति
अन्यथा दिव तु प्रयार्थाभिरिकार्था भावेन निष्फलत्वादित्यर्थः प्रयोगानर्हे इति चेत्स्वार्थं तोर्थं पि तथापि विद्यामहे इति ज्ञाह्वान्य युंजते न तु कारकादि
वध्येति भावः तदेव यन्नक्ति इत्थं भुंक्ते इति कृत्वा वन्येवमेव साधुत्वं तु अमस एव स्तवज्जात् समासस्यानर्थकोऽपि प्रातिपदिकसंज्ञायां
कविन्तु महाभाष्योक्तपाणिनिप्पारेवस्य साधुत्वादिकं बोध्यं यथाकथं कृत्वा ज्ञापकं अन्यथा कृत्वा बोदितमन्यथा कृत्वा परिहार इत्याह इ तु नमा
करणाधिकरणे कृत्प्रयोगार्णाम् अप्यो कृभि प्रकृतः प्रामादिकतां वदं तोमदपाठोः समाहिताः न मास्कृ अन्यथाकारमित्यादौ शब्दबोधे वैल
णत्वात् न्यत्र सर्वथा नकर्तृ पौर्वकाल्यमेककर्तृकत्वं चास्त्येव अन्यथा धातुसंबंधाधिकारबाधापत्तेः भावप्रयोगस्य अन्तापस्य योग्यसरूप
न्यायेन प्रकृतसूत्रादेवमाधुरित्याकुः स्वप्रकारेणेत्वाकोऽग्रथगोरबलियेति यो अंगिरानर्थेति इह किं योऽप्रयोगे भुजिक्रियापदकातोऽपुष्पेतनत
शिरसोऽन्यथाकारमिति न प्रयोगानर्हः कृत्सितार्थः यथाकारमिति प्रष्टुमयोग्यः सन्नादिपद्धिति तदेव सुत्तरं चत्र वाससरूपेण कान्ये पश्यतिनयोः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एतद्वृत्तिविरुद्धं सिद्धप्रयोगदर्शनेवेतिनिष्कर्षः अवस्यापाद्यतिवचने किं यथाकृत्वाहं भोक्ष्ये तथाद्रक्ष्यामि तथासिद्धप्रयोगे किं यथाकृत्वाऽहं शिरोभो
क्ष्ये तथाकृत्वाऽहं शिरोभोक्ष्ये किं तेनार्थेन सर्वादिति दृष्टान्तविषयीभूतात् सर्वादित्यर्थः अतिशयप्रतिपादनपरमिदं जानातीति। सत्त्वाविनो
[…] विकर्मकत्वाद्वचनग्रहणं कर्त्रन्तरे मा भूदिति भावः नमिति। शीघ्रविशिष्टार्थोपरागोऽर्थस्तद्वाचिशब्दसमभिव्याहा
रेन द्विभविः स्वाकल्पे किं ब्राह्मणं द्रष्टा भोजयति यावज्जीवं विदं विदेर्ल्यप्भावस्यास्य अनुकरणं तस्य शेषं वारीनामिति नुमः संभवात् अस्वाकल्यार्थमि
ति यावज्जीवमिति नेहस्वाकल्पेविवक्षितं तद्विशेषणस्य ग्रहणात्सिद्धः चर्मोदरयोरिति कर्मणीत्येवेति एवं च पूरेरित्यल्पं तस्य निर्देशः केवलस्याकर्म
कत्वात् उदरपूरमिति उदरं पूरयन् भुङ्क्ते इत्यर्थः पूरी आप्यायने उदरपूरणविशिष्टभुजिक्रियार्थः इह सर्वकाल इति न संबध्यते संभवात् एवमन
न्तपथायोग्यमूलं वर्षमाले कृतोपथ्या स्यान्तरस्यामिति पुनाप्यान माकरं शास्त्रणगोष्पदं प्रातीति गोष्पदं अत्रोतु पसर्गः किं क्रियाविशि
क्रियाविशेषणत्वाद्यकर्मत्वं नपुंसकत्वं नत्वविभक्तिश्रवणं शक्यं इत्यापन्नः एतेन गोष्पदयोरेण सारीयन्त एव अत एव गोष्पदप्रकल्पं गोष्पदपूरमि
त्यादिसिद्धमिति सूत्रे नापिनविधेयः नवगोष्पदसूत्रमिति सादेरपि प्रज्ञादिसिद्धत्वात् गृहणमुक्तिविपरीतिना गोष्पदपूरं नगमिति सिद्धः चेलोक्नोपेः
व्याख्यानाद्वर्षग्रहणमित्याह वस्त्रार्थेष्विति चेलक्नोपमिति कुपी शब्दं चेलं क्नोपयन् शुष्यन्निर्गत्यर्थः निर्मूलसमूलनिगतं मूलमस्मान्निर्मूलं मू
लेन सह समूलं नहंव भवतीति अत्र संभवादिति शेषः भेदइति निर्मूलकर्मकं कषणं विशेषः निरूप कृत्यर्थः कषणं सामान्यं तथावनिर्मूलकर्मकक
षणमित्र मेकं वैना भिन्नाश्रयकं वर्तमानेन कषणमिति विरोधः एवमन्यत्रापूर्वः कषादिं सायां अस्मिन्पदके फलतो वैलक्षण्यविरहेपि शाब्दबोध
किंचिन्तदहीति णमुलानां चानुशासन वचनात्साधुत्वं तातं स्नेहने पिषः करणइति वर्तते तत्र वभुक्षकारणत्वं जलं हनग्रहणं नाकारि कर्मणीति
हिंविदोरिति तत्वात्कर्मणी समस्तसाताानुवर्तनात् संज्ञायां अनर्थकं करणार्थमिदं भाष्येतु अधिकरणेवंधः संज्ञायामिति सिकें सूत्रं कृत्वायामेवंध
दत्तं तणमुकुलवेसुक्तो ध्यालिकावर्धं वद्धदर्शा ताबुपमाने कर्मणि वेतिणमुलितुक्तं उपदंशः दृष्टद्वितीयेनाः पूर्ववः संबध्यत इति मूलोपदंशमिति मूल ६५
भिन्नार्थकधातुसंबंधे संभवात् १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

केन भुंक्ते किं कृत्वा उपदंश्य किमुपदंश्य। अर्थान्मूलकमिति। अत एवाह उपदंशिना महता साहचर्यादिति इह प्रकरणे क्रियाभेदसंभवात् समस्य
विधिना क्त्वापि भवति। मूलकेनोपदंश्य भुंक्ते इति हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति। कर्मणि घञ्। अनुप्रयुज्यमानेनेत्यर्थः। कालयतीति कलक्षेपे चुरा
दिः दण्डताडमिति तत्र आघाते चुरादिः सप्तम्यां चोपदंशेन तृतीयायामित्यनुकृष्यते उपपूर्वं भ्यसेति सप्तमी पीडादीनां समाहारद्वन्द्वः उपपूर्वः पीडादिरि
ति उत्तरपदलोपी समासः सोत्र पुंस्त्वं पवमर्थे प्रथमापि सोत्री कृषति आपादिर्देशात्तो दादिकोन गृह्यते सव क्षेत्रविषये विलेखन एव प्रसिद्धः प
वमि हलैः कर्षतीति दर्शनात् एतस्मात्कृषेः सोत्रं भवति सोत्रेणोपकृष्यते हलेनोपकृष्यतीति नतु हलेन बुद्ध्या केशग्राहमिति संश्लिकर्षणप्रति
पादनेनात्यर्थमत्र केशग्रहणमस्कृत्वा माभवेति द्व्यंगुलेति द्वयोरंगुलयोः समाहारो द्व्यंगुलं तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच् समासान्तः द्व्यंगुलेनोत्कृष्य परि
च्छिद्येत्यर्थः कृत्स्नः खंडः खंडिका। अपादाने चाध्यायामिति आतो युक्। एवं नोमतरं तत्पदद अपकर्तव्यमपि ग्रहणपरिप्रश्नालनादिकं नापेक्षते तेनाध्याया
नमात्रमाङ्ग्रियते द्वितीयायां चेत्यग्राहमिति यष्टिग्राहमित्यपि भवति तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामित्युपपदसमासस्य वैकल्पिकत्वात् एवं नाम
यो हुंकारं ते पदासन्नं पश्चात्कम्पिगृहीतां धावन्ति नायुधं प्रतीच्छंते कथं तर्हि अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति न स्वतन्त्रपरीक्षागमत उक्ते पस्मि
सदेनुदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्र मेकं वर्जं स-कानिष्पदं सिद्धमनुदात्तं कर्त्रव्यमिति भाष्ये ते नजीवनाममिति येन जीवनेन तदर्थमिति
परिशेषात् सिध्यतीति भावः विशिपतिपदीति आभीक्ष्ण्यमासेवा तेन यो: पर्यायेणेति शंकते नचकानिवृत्तिः फलेन तस्य दृष्टतात्परिहरति
तथापीत्यादिना उपपदसमासेपीत्यादिना। उपपदसंज्ञेति द्वितीयायां तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः एवं च पाक्षिक उपपदसमासः सिध्यतीति तेन
द्विसत्त्रपदाभावात्तस्मात् गेहे इति व्याप्यमानतया ऽनवसरहेतुनोपपद्यते तस्य भवति आसेव्यमाने तेन क्रियाया वचनस्येत्यर्थः तथा च
नित्यवीप्सयोरित्यनोक्ते नन्वपि धातुहद्वित्वमिति व्याप्यमानासेव्यमानयोः केवलेन णमुलाद्वित्वेन विवक्षाप्रतीतिर्वाक्येन प्रवर्ती
ति भावः अस्यति तृषोः अनयोः किं बहुशुपोध्य भुंक्ते क्रियान्तरे किं घहरस्य सम्पूर्णानसः अस्तं तसंयोगे द्वितीयारुक्ता महाराज्ञस्य गतं दृष्ट्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि॰ र॰ कृ॰
६६
66

इहागतिर्न्नियमवधीयते कालेषु किं योऽज्ञानमसत्त्वमागाः पापयति इहाध्यकर्मकमत्त्वसनं व्यवधायकं न कालकर्मकं मितिलिष्टमुत्वा नाम्नादिशि नाम
वचाहेद्वितीयांतेनुपपदे ऽऽ इत्यादिकोग्रहिण्यलणुल्स्यात् अर्थ्येयेऽ यथा अवयथाभिप्रेतश्राद्धः आख्यानक्रियाविशेषणं यथानभवतितथा
ख्यानइत्यर्थः तदेतदाह अयथेत्यादिना उक्तेः कुर्वेति इहकश्चित्केचिदाह ब्राह्मणकत्वातेनाभिलीनीतिसन्नाह्मणः कृदः सन्नाह इत्युक्तउक्तेः कृ
त्वाप्रियमाख्यैमवानिति तथा ब्राह्मणपुत्रस्ते जातइतिमेदंकश्चिद्वोचवते नेवेति कृदः सन्नाह इत्युक्तनीचैः कृत्वाप्रियमाख्येनोच्चैः कथयति
तिनचेह प्रियाख्यानमस्तीदेतिवाच्यं तत्स्वकारस्यनीवेतस्यानभिप्रेतत्वादिति पूर्वोक्तमेवोदाहरणं यथेत्यादि किं उक्तेः कृत्वा पुत्रस्ते जातइति
इहैवभेदतिसमासश्चेनेति ननुवासरूपेणकृतः सिद्धत्वादिहग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतस्यामितिसनुवर्त्तमानेऽकार्वेतिस
चेणवैकल्पिकसमार्थत्वात् णमुलोऽधिकारः पुनर्णमुलग्रहणं इयोः समप्राधान्यज्ञापनार्थं तेनोभयोरूपत्तरचानुवृत्तिर्भवति तिर्यच्यपव
र्तिरश्चामिनिर्द्दिष्टयोतिर्यचात्स्युक्तः नवानुकरणात्स्यादानुलोदवृइत्स्वङ्गोपोनभविष्यतीतिदाम्य अतिदेशेनतस्यादुर्वारत्वात्मैवं अनुकि
यमाणरूपविनाशप्रसंगेनप्रकृतिवदनुकरणमितिसस्यपदन्देतेऽयद्रितिलिंगेनाभिसत्वादित्यप्रवृत्तेः अदर्शनात् एतदेवेतिवृत् एवं अन
मानुलोम्येतत्राप्यनूवीतिवाचा ऽन्धवीनप्रियमाख्येयं माष्येनुसोद्रीनिर्दिष्टइत्युक्तः तिर्यक्कृतेति अनुन्त्वादग्रतः स्थितेकाष्ठपार्श्वेक्षिप्ता
गतइत्यर्थः स्वांगेतस्प्रत्यये कृणमुलाविति वर्त्तते तस्वांसोप्रत्ययश्चेतिकर्मधारयः तस्प्रत्ययेपरतोयत्स्वांगंतस्मिन्नुपपदइतिप्रोक्तः तत्र
यद्यपिस्वांगमात्रेणोपपदं तथापितस्मिन्नितितस्यत्र ... तिप्रत्ययसमुदायपरमितिबोध्यमित्यन्ये प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतग्रहणमि
त्यवकृतं युक्तं दृष्टिकृच्चुतस्प्रत्ययोयस्मादितितत्कृणसंविज्ञानवेऽकुर्वीहिमाह यथासंख्यमिहनेष्यते तदरतेख्यनपत्तुदाहरतिमुखतः कृ
त्वेति आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थेतसिः प्रत्ययग्रहणं किं मुखेनस्यनातिमुखतः कृपा अत्वसंतस्यतिनदीर्घः अप्राप्तोरितुक्तेः मुखतः कृत्वाग
तः प्रत्ययात्प्रत्ययोरितिपरिभाषयासिद्धत्वात्प्रत्ययग्रहणमितिनेत्याः तस्माऽप्रतित्वेनज्ञापयितुनत् तेनसनत्कृविलोपश्चेतत्तनत

६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि·र·त्न·
१६७॥
67

स्नस्य पस्यग्रहणमित्यपरे नानार्थ नार्थेनार्थश्च एतयोयस्मान्नास्मिन्निस्नर्थः धार्यमर्थग्रहणं नापुनरेकृएनेतिरूनिकृत नयास्क नार्थेनाना
र्थावित्याकृः धार्थाधमुञादयः यथासंख्यं नेष्यते द्वेधं कृत्वा द्वेधंकारं द्वेधंभूयं इहैकोऽप्य प्र द्वेधंभावं। ननु धमुञादि विधौ वेकाक्षो
धमुञिसन्नोधइत्यनुवृत्त्या तेषामादेशत्वात् स्थानिवद्भावेनार्थसिद्धे नार्थोऽर्थग्रहणेनेति चेन्न धमुञंतास्या र्थे इद्दशीतमितिद
प्रत्ययांतसंग्रहार्थायग्रहणात् द्वैधीकृत्य· द्वैधीकारमित्यादि तत्सामि कृञो निवृत्तये भूग्रहणं अन्वग्यानु आनुलोम्यमत्रार्थ
माह आनुकूल्येति पार्श्वेनानुसरणं इत्यर्थः अग्रतः इत्यादि अन्वक्कुत्वा इत्यपरविन्तानुसरणमात्रे पर्यवसानादिष्टा विशेषपरत्वेषमा
णाभावइतिद्धनयितुमिदं अन्वग्भूत्वेति इहान्वक्कुत्वा इष्टोदेशा विशेषपरानानुकूल्यपरइतिन णमुल् किंतु क्त्वैव नापिवैकल्पिक
रूपपदमस्तीति सिद्धं युक्तिप्राचुर्ययुक्ते स्मिन्ते श्रीमद्रत्नाकरे तुले कृत्स्नक्रियाप्रत्निमगाद्वं कृटेशासन्तुष्टये २ इतिश्रीमद्वेंकटाद्रि
हृपादात्मजतिमल्लभट्टपादतनूजरामकृष्णभट्टकृते वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरे कृदंतप्रक्रियासमाप्ता श्रीरस्तु शुभमस्तु
विद्वन्मूर्द्धवेंकटभट्टपादतदात्मजात्तिमल्लभट्टपादात् श्रीरामकृष्णोऽजनिमान्विनीतः फणीन्द्रभाष्यार्णवलोचनार्थी गौरीशसको
ऽनुषः फलार्थी सिद्धांतरत्नाकरमर्थगूढं अदीदिपत्तद्धवरत्नपुंजैः संपूज्य शंकरपादपद्मम् श्रीरामकृष्णेन मया समुद्धृतः पतंज
लाख्यमहोदधेः सतां सिद्धांतरत्नाकर इत्ययं मुदे नोतुष्यतां ज्ञाग्रुरतः सहे मया १ श्रीमद्गांगिरिसमासे श्रावणे शुक्लपक्षके मंदाश्विना
पांषष्ठ्यां मे कृदंतं पूर्णतामगात् येन प्रकाशितं ब्रह्मशाब्दं सच्चित्सुखात्मकं सर्वज्ञः सुमहातेजाः समे सेव्यः पतंजलिः रत्नाकराख्ये द्वितीर्थे
महीयते महीतले प्राक्तनं वर्ष्म भुध्येस्यात्तन्तं नत्वाहं समविदे ॥ शुभमस्तु लेखकपाठकयोः श्रीरस्तु सर्वजगतः जयरामजयजय

राम
१६७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सं पूर्णग्रंथसंख्या ९८४०० व्याकरण नं. ६१

॥ सिद्धांतरत्नाकरस्य कर्दंतपुस्तकम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri